

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ІВАСЮК ВІКТОРІЯ СЕРГІЇВНА

УДК 930:911(477)"1804/1914"(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ
ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

032: Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії (в галузі історії).
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. С. Івасюк

Науковий керівник – **Бачинська Олена Анатоліївна**
доктор історичних наук, професор

Одеса – 2023

АНОТАЦІЯ

Івсюк В. С. Регіональна специфіка у становленні та розвитку історичної географії України в ХІХ на початку ХХ ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, 2023.

У роботі розглянуто процес становлення історичної географії України в університетах Києва, Харкова, Одеси та Львова у ХІХ – початку ХХ ст. як навчальної дисципліни; охарактеризовано роль наукових осередків (товариств, відділень тощо) України у формуванні історико-географічного напрямку досліджень ХІХ – початку ХХ ст.; проаналізовано відображення історії українських регіонів на сторінках часопису «Киевская старина»; розкрито відображення історико-географічних досліджень на сторінках періодичних і серійних видань Наддніпрянської та Південної України; проаналізовано історико-географічні дослідження в окремих працях дослідників Катеринослава, Миколаєва, Сімферополя; простежується формування українського простору на сторінках наукових періодичних видань («Записок» та «Вісників» наукових установ тощо); розглянуто картографування як елемент історико-географічних досліджень України; визначено етапи розвитку історичної географії України та охарактеризовано специфіку кожного з них.

Доведено, що бурхливий розвиток української історичної науки ХІХ – початок ХХ ст. створив необхідність виокремлення спеціальних галузей історичної науки для більш активних і результативних наукових досліджень. Регіональна специфіка становлення і розвитку історичної географії розглянуто в контексті Наддніпрянської та Слобідської, Південної та Західної України. Встановлено, що кожен регіональний центр мав як спільні, так і відмінні тенденції у розвитку наукових досліджень. Наукові кола

гуртувались як навколо наукових, так і освітніх установ. Доповненням до ґрунтовних наукових розвідок історико-географічного напрямку стали серійні та періодичні видання, зокрема військового та релігійного напрямку. Оскільки поставала потреба в комплексному дослідженні цих територій з різних аспектів – географічного, історичного, статистичного, військового, природничого, картографічного тощо.

Розвиток історичної географії України в XIX – на початку XX ст. можна поділити на три етапи: 1) початок XIX – 60-ті рр. XIX ст., 2) 60-ті рр. – кінець XIX ст.; 3) початок XX ст. – 1914 р. Перший етап характеризується розвитком історичної географії України в контексті становлення як історичної, так і географічної наук. Освітній компонент з історичної географії України представлений в університетах Києва та Харкова як частина загальних історичних курсів та як окремі спеціальні курси у Львівському університеті. Наукові дослідження в Наддніпрянській та Західній Україні відбувались на базі освітніх установ. В той самий час дослідження південноукраїнських істориків проводились навпаки на базі наукових товариств. Дослідження з історичної географії України мали переважно краєзнавчу тематику. Другий етап визначено прийняттям нового освітнього статуту Російської імперії, де історичній географії відводилось місце допоміжної історичної дисципліни. Значного успіху у цьому було досягнуто викладачами Новоросійського університету в Одесі. Потужно розвиваються наукові дослідження з історичної географії у Наддніпрянській та Слобідській Україні на базі утворених наукових товариств. Дослідження західноукраїнських науковців активно проводяться із утворенням Наукового товариства імені Шевченка. Тематика досліджень цього етапу має регіональний та краєзнавчий аспекти. Початок XX ст. – 1914 р. – третій етап розвитку історичної географії України. В даний етап змінюється напрям досліджень, зокрема тематика праць західноукраїнських істориків акцентована на формування уявлень щодо загальноукраїнського простору, обґрунтування меж майбутньої української держави. Це знайшло

відображення на розробці перших карт загальноукраїнської території. У подальшому саме ці наукові погляди історико-географів знайшли практичну реалізацію у суспільно-політичному житті, а питання соборності українських земель відображалось у програмних документах перших політичних партій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим комплексним дослідженням з регіональної специфіки у становленні та розвитку історичної географії України запропоновано узагальнююче дослідження з розгляду теми регіональної специфіки у становленні та розвитку історичної географії України; охарактеризовано зміст історичної географії як спеціальної галузі історичної науки в контексті розвитку історичної науки XIX – початку XX ст.; досліджено процес становлення історичної географії України в університетських центрах як навчальної дисципліни в XIX – початку XX ст.; проаналізовано публікації в часописі «Киевская старина», що мають історико-географічний характер; визначена роль Наукового товариства імені Тараса Шевченка у розвитку історичної географії України; розкрито значення церковної періодики у становленні локальних історико-географічних студій Наддніпрянської і Південної України та публікацій краєзнавчого характеру; з'ясовано специфіку досліджень в регіональних центрах України через діяльність наукових товариств та установ.

Уточнено та обґрунтовано вплив історико-географічних досліджень на суспільно-політичні процеси в Західній Україні наприкінці XIX – початку XX ст.; роль картографування як елемента історико-географічних досліджень України; питання формування українського простору на сторінках наукових періодичних видань Західної України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони значно розширюють відомості про історико-географічні дослідження в Україні. Основні результати та положення дисертації можуть бути використані в узагальнюючих працях з історії України, спеціальних

історичних дисциплінах, краєзнавчих дослідженнях. Матеріали та висновки дисертації будуть корисними про розробці спеціальних курсів з історії спеціальних дисциплін.

Ключові слова: історична географія, Україна, регіон, краєзнавство, картографія, топоніміка, населені пункти, історіографія, вища освіта, університет, інституалізація.

SUMMARY

Ivasiuk V. S. Regional specificity in the formation and development of the historical geography of Ukraine in the 19th – early 20th centuries. – Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy in the field of knowledge 03 «Humanities» on a specialty 032 «History and archeology». – Odesa I.I. Mechnikov National University, Odesa, 2023.

The paper examines the process of formation of the historical geography of Ukraine at the universities of Kyiv, Kharkiv, Odesa, and Lviv in the 19th and early 20th centuries as an educational discipline; the role of scientific centers (associations, departments, etc.) of Ukraine in the formation of the historical and geographical direction of research in the 19th – early 20th centuries is characterized; the reflection of the history of Ukrainian regions on the pages of the magazine «Kievskaya starina» is analyzed; the reflection of historical and geographical research on the pages of periodicals and serials of the Dnipro and Southern Ukraine is disclosed; historical and geographical studies in separate works of researchers from Katerynoslav, Mykolaiv, and Simferopol were analyzed; the formation of the Ukrainian space is traced on the pages of scientific periodicals ("Notes" and "Heralds" of scientific institutions, etc.); cartography is considered as an element of historical and geographical studies of Ukraine; the stages of the development of the historical geography of Ukraine are defined and the specifics of each of them are characterized.

It has been proven that the rapid development of Ukrainian historical science in the 19th and early 20th centuries created the need to single out special branches

of historical science for more active and effective scientific research. The regional specificity of the formation and development of historical geography is considered in the context of Dnipro and Slobid, Southern and Western Ukraine. It was established that each regional center had both common and different trends in the development of scientific research. Scientific circles clustered around both scientific and educational institutions. Serial and periodical publications, in particular military and religious, became a supplement to thorough scientific explorations in the historical and geographical direction. Since there was a need for a comprehensive study of these territories from various aspects – geographical, historical, statistical, military, natural, cartographic, etc.

The development of the historical geography of Ukraine in the 19th and early 20th centuries. can be divided into three stages: 1) the beginning of the 19th century – the 60s of the 19th century, 2) the 60s – the end of the 19th century; 3) the beginning of the XX century – 1914. The first stage is characterized by the development of the historical geography of Ukraine in the context of the formation of both historical and geographical sciences. The educational component on the historical geography of Ukraine is presented at the universities of Kyiv and Kharkiv as part of general history courses and as separate special courses at Lviv University. Scientific research in Dnipro and Western Ukraine took place on the basis of educational institutions. At the same time, the research of southern Ukrainian historians was carried out on the contrary on the basis of scientific societies. Studies on the historical geography of Ukraine were mainly local history topics. The second stage was determined by the adoption of a new educational charter of the Russian Empire, where historical geography was given the place of an auxiliary historical discipline. The teachers of Novorossiysk University in Odesa achieved significant success in this. Scientific research on historical geography is developing strongly in Dnipro and Slobid Ukraine on the basis of established scientific societies. The research of Western Ukrainian scientists is actively carried out with the formation of the Shevchenko Scientific Society. The topic of research at this stage has regional and local lore aspects. The beginning of

the XX century – 1914 – the third stage of the development of the historical geography of Ukraine. At this stage, the direction of research is changing, in particular, the topic of the works of Western Ukrainian historians is focused on the formation of ideas about the all-Ukrainian space, the justification of the boundaries of the future Ukrainian state. This was reflected in the development of the first maps of the entire Ukrainian territory. In the future, precisely these scientific views of historians and geographers found practical implementation in social and political life, and the question of the sovereignty of Ukrainian lands was reflected in the program documents of the first political parties.

The scientific novelty of the obtained results lies in the fact that the dissertation is the first comprehensive study on regional specificity in the formation and development of the historical geography of Ukraine. the content of historical geography as a special branch of historical science in the context of the development of historical science in the 19th – early 20th centuries is characterized; the process of formation of the historical geography of Ukraine in university centers as an educational discipline in the 19th and early 20th centuries was investigated; publications in the "Kievskaya starina" magazine, which have a historical and geographical nature, were analyzed; the determined role of the Taras Shevchenko Scientific Society in the development of the historical geography of Ukraine; the importance of church periodicals in the formation of local historical and geographical studies of Dnipro and Southern Ukraine and publications of a local history character is revealed; the specifics of research in regional centers of Ukraine through the activities of scientific societies and institutions have been clarified.

The impact of historical and geographical research on social and political processes in Western Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries has been specified and substantiated; the role of mapping as an element of historical and geographical studies of Ukraine; the issue of the formation of the Ukrainian space on the pages of scientific periodicals of Western Ukraine.

The practical significance of the obtained results is that they significantly expand information about historical and geographical research in Ukraine. The main results and provisions of the dissertation can be used in general works on the history of Ukraine, special historical disciplines, regional studies. The materials and conclusions of the dissertation will be useful for the development of special courses on the history of special disciplines.

Key words: historical geography, Ukraine, region, local history, cartography, toponymy, settlements, historiography, higher education, university, institutionalization.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях та виданнях, включених у міжнародні наукометричні бази:

1. Нікічук, В., 2018 б. Розвиток історичної географії як академічної дисципліни в Новоросійському університеті. *Інтелігенція і влада*, 38, с. 87-95. (фахова)
2. Нікічук, В., 2018а. Історична географія та картографія України в дослідженнях одеських вчених XIX – початку XX ст. *Гілея: науковий вісник*, 132 (№5), с. 15-18. (фахова)
3. Нікічук, В. 2021 б. Фронтир та його складові в історичній географії України. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*, 16, с. 105-110. (фахова)
4. Нікічук, В., 2022. Відображення історичної географії України на сторінках «Киевской старины». *Київські історичні студії*, 1 (14), с. 63-68. (фахова)
5. Нікічук, В., 2020 б. Історична географія України на сторінках періодичних видань наукових установ Одеси XIX – початку XX ст. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*, 7(35), с. 78-83 (Index Copernicus).
6. Нікічук, В., 2019 а. Історична географія та картографія Південної України у матеріалах військової періодики XIX ст. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*, 14, с. 48-54 (Index Copernicus).

Публікації в інших наукових виданнях:

7. Нікічук, В., 2020 а. Болгарське населення України на етнічних картах ХІХ – початку ХХ ст. *Україна і Болгарія в історії Європи: збірник наукових праць*, с.163-171.

8. Нікічук, В., 2020 с. Часопис «Чорноморська минувшина»: козакознавчі та історико-географічні студії. *Дриновський збірник*, 13, с. 261-264 (у співавторстві з Амеліною О.С., внесок автора 50%).

9. Nikichuk, V., 2020 d. Spatial Representation of the Frontier as one of the Components of Historical Geography. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 35, s.1-7.

10. Нікічук, В., 2021а. Історична географія населення в лекціях професорів Імператорського Новоросійського університету. *За сонячним годинником Кліо. Бачинська Олена Анатоліївна: Матеріали до біобібліографії. Студії на пошану наукового керівника*, с. 216-221.

Тези в збірниках матеріалів наукових конференцій:

11. Нікічук, В., 2014. Осередок вивчення історичної географії України в складі НТШ на початку ХХ ст. *Драгоманівські історичні студії. Збірник наукових праць молодих істориків*, 2(6), с. 351-357.

12. Нікічук, В., 2015. Формування історичної географії України: визначення можливих державних кордонів в наукових виданнях початку ХХ ст. *Драгоманівські історичні студії. Збірник наукових праць молодих істориків*, 3(7), с. 204-207.

13. Нікічук, В., 2016. Історична географія в програмних документах перших політичних західноукраїнських партій. *Хаджибеївські читання. Матеріали наукової конференції з історії України для студентів і аспірантів*, с. 66-70.

14. Нікічук, В., 2017. Історична географія України в творчому доробку Аполлона Скальковського. *Хаджибеївські читання. Матеріали другої наукової конференції з історії України для студентів і аспірантів*, с. 120-126.

15. Нікічук, В., 2019 б. Історико-географічні та картографічні дослідження в Катеринославі кінця ХІХ – початку ХХ ст.: наукові осередки та персоналії. *Південь*

України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць, 7, с. 356-361.

16. Нікічук, В., 2019 с. Карти XVII – XIX ст. Як історичне джерело з історії України (на матеріалах Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова). *Матеріали IV Міжнародних книгознавчих читань «Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці»*, с. 32-35. (у співавторстві з Бачинською О.А., внесок автора 50%).

17. Нікічук, В., 2020 е. Регіональна історія в дослідженнях історико-географів Південної України: Очаківська округа – регіон Озу. *Проблеми регіональної історії України: Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених, аспірантів та студентів*, с. 53-56.

18. Нікічук, В., 2021 с. Історична географія у працях Вищого православного духовенства Південної України. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць*, 8, с. 257-259.

Перелік умовних позначень/скорочень

ЖУРНАЛИ ТА ЗБІРНИКИ

ЗНТШ – Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей

ЗУНТ – Записки Українського наукового товариства

ЛНВ – Літературно-науковий вісник

ТОВАРИСТВА

НТШ – Наукове товариство імені Т. Шевченка

ОТІС – Одеське товариство історії і старожитностей

ПЗВ РГТ або Відділ – Південно-Західний відділ Російського географічного товариства

УНТК – Українське наукове товариство у Києві

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
Розділ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	21
1.1. Стан розробки теми в історичній літературі.....	21
1.2. Джерельна база роботи.....	42
1.3. Дослідницька методологія та термінологія.....	50
Розділ 2. РОЛЬ НАУКОВИХ ЦЕНТРІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ І СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНИ.....	55
2.1. Становлення історичної географії України в університетах Києва та Харкова в першій половині XIX ст.....	55
2.2. Наукові осередки Києва у формуванні історико-географічного напрямку досліджень другої половини XIX – початку XX ст.....	67
2.3. Презентація історії українських регіонів у часописі «Киевская старина».....	77
2.4. Відображення історико-географічних досліджень на сторінках періодичних і серійних видань Наддніпрянської України.....	85
Розділ 3. ВНЕСОК ВЧЕНИХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У РОЗВИТОК ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	95
3.1. Зародження та розвиток історико-географічного напрямку досліджень у наукових товариствах Одеси XIX – початку XX ст.....	95
3.2. Історична географія України в Новоросійському університеті: навчальна дисципліна та наукові дослідження.....	103
3.3. Історико-географічні дослідження науковців Катеринослава, Миколаєва, Сімферополя.....	111
3.4. Красзнавчі історико-географічні дослідження в церковній та військовій періодиці Південної України.....	119

Розділ 4. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНИ В НАУКОВО-ОСВІТНІХ ЦЕНТРАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ	134
4.1. Історико-географічні дослідження України в університетських та інших наукових осередках Західної України.....	134
4.2. Наукове товариство імені Т. Шевченка як новий науковий осередок історико-географічних досліджень.....	140
4.3. Проблема формування українського простору як елемент історико-географічних досліджень вчених Західної України.....	156
4.4. Вплив історико-географічних досліджень на суспільно-політичний рух Західної України.....	165
ВИСНОВКИ.....	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	181
Додатки.....	206
Додаток 1. Грушевський М. «Карта України».....	207
Додаток 2. Рудницький С. «Етнографічна оглядова карта України» (1914 р.).....	208
Додаток 3. Багалій Д. «Карта Слобідської України в XVIII ст.»	209
Додаток 4. Багалій Д. «Мапа Слобідських полків»	210
Додаток 5. Ziemie dawnej polski (opr. E.Romer, 1909).....	211
Додаток 6. Карта Європи з кордонами майбутньої Української держави.....	212

ВСТУП

Актуальність теми. Бурхливий розвиток української історичної науки XIX – початок XX ст. створив необхідність виокремлення спеціальних галузей історичної науки для більш активних і результативних наукових досліджень. Кожна з таких галузей мала свій предмет та джерела вивчення, пов'язані з українською тематикою – геральдика, сфрагістика, генеалогія, палеографія, картографія тощо. Серед них була й історична географія. Її становлення вимагало розробки змісту, предмета та визначення джерел для подальшого розвитку. Це визначило різноманітність підходів і думок щодо історичної географії як спеціальної галузі історичної науки. І якщо інші галузі історичної науки, зокрема геральдика, генеалогія, палеографія, стали предметом окремих комплексних наукових досліджень, то історична географія України не має подібних робіт.

В той самий час історична географія України стала такою галуззю науки, яка отримала практичне втілення наприкінці XIX – початку XX ст. Саме вона наочно обґрунтовувала етнічні межі та можливі кордони майбутньої української держави, їх визначення протягом історичного процесу. Це стало важливим питанням в процесі національного відродження в українських землях у другій половині XIX – початку XX ст., впливало на формулювання відповідних поглядів в програмних документах перших українських політичних партій та початок боротьби за створення власної української держави. На сьогодні в Україні залишається важливим вивчення різних історико-географічних регіонів у контексті складання загальноукраїнської державної території.

Отже, враховуючи вищезазначене, актуальність обраної теми полягає в недостатньому її висвітленні й необхідності комплексного осмислення розвитку історичної географії України як спеціальної галузі історичної науки, і як одного з важливих моментів розвитку історії України взагалі, а також у проведенні виваженої, обґрунтованої сучасної національної

регіональної та урядової політики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках планової теми кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова № 163 «Процеси модернізації в Наддніпрянській Україні: соціально-економічні трансформації, традиції європейської інтеграції, інтелектуальна рефлексія» (2016 – 2021, № державної реєстрації 0116U005559) та «Формування модерного суспільства на півдні України у світовому контексті: витоки, тенденції, феномени» (2022 – 2026, № державної реєстрації 0122U200054).

Мета: дослідити регіональну специфіку у становленні та розвитку історичної географії в XIX – початку XX ст. як науки та навчальної дисципліни.

Для досягнення мети були поставлені наступні **задачі:**

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- дослідити процес становлення історичної географії в університетських центрах Наддніпрянської та Західної України у XIX – початку XX ст. як навчальної дисципліни;
- охарактеризувати роль наукових осередків (товариств, відділень тощо) у формуванні історико-географічного напрямку досліджень XIX – початку XX ст.;
- проаналізувати відображення історико-географічного розвитку українських теренів певних історичних періодів на сторінках часопису «Киевская старина»;
- проаналізувати результати історико-географічних досліджень другої половини XIX – початку XX ст. та їхнє відображення на сторінках наукової періодики й спеціалізованих видань Наддніпрянської та Південної України;
- продемонструвати особливості історико-географічних досліджень, здійснених дослідниками Катеринослава, Миколаєва та Сімферополя в означений період;

- простежити динаміку змін уявлень про територію розселення українців та межі українських земель у складі різних держав, відображених на сторінках наукових періодичних видань («Записок» та «Вісників» наукових установ тощо);

- розглянути початки картографування як складової унаочнення результатів історико-географічних досліджень українських теренів;

- визначити етапи розвитку історичної географії та охарактеризувати специфіку кожного з них.

Об’єкт дослідження – інституціалізація історичної географії в регіональних центрах та його особливості.

Предмет дослідження – історико-географічні дослідження на українських теренах.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XIX – початок XX ст. Нижня межа визначена появою наукових осередків та повноцінних навчальних курсів в основних наукових центрах Наддніпрянської та Західної України. Верхня межа обмежена 1914 р. – початком Першої світової війни, внаслідок якої припинилися активні історичні дослідження, трансформувалися або зникли відповідні наукові осередки. Особливості розвитку історико-географічних досліджень на українських теренах обумовили необхідність ситуативного розширення хронологічних меж дослідження внаслідок чого верхня межа доходила до початку 1920-х років.

Територіальні межі визначені розташуванням наукових та освітніх центрів, в яких відбувався процес становлення і розвитку історичної географії означеного часу.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, світоглядного плюралізму та діалектичного розуміння історичного процесу, неупередженого підходу до регіональної специфіки становлення і розвитку історико-географічних досліджень на українських теренах. В ході дослідження були використані інтелектуальні процедури аналізу та синтезу. В роботі було використано цілу

низку загальнонаукових та спеціальних методів: проблемно-хронологічний, порівняльно-статистичний, діахронний, системно-структурний, ретроспективний, історико-типологічний, порівняльно-історичний, а також метод систематизації. Окремо ситуативно застосовувався картографічний метод, який дозволяв унаочнити окремі висновки та результати дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим комплексним дослідженням з регіональної специфіки становлення та розвитку історичної географії:

уперше:

- здійснено узагальнююче дослідження регіональної специфіки історико-географічних досліджень на українських теренах в другій половині XIX – на початку XX ст.;

- охарактеризовано сутність історичної географії як спеціальної галузі історичної науки в загальному контексті розвитку історичної науки XIX – початку XX ст.;

- досліджено процес становлення історичної географії в університетських центрах Наддніпрянщини та західноукраїнських земель як навчальної дисципліни в XIX – початку XX ст.;

- проаналізовано праці історико-географічного характеру, опубліковані в часописі «Киевская старина»;

- визначено роль Наукового товариства імені Тараса Шевченка у розвитку історичної географії;

- продемонстровано значення церковної періодики у становленні локальних історико-географічних студій Наддніпрянської і Південної України у складі Російської імперії;

- з'ясовано специфіку історико-географічних досліджень в західноукраїнському регіональному центрі у складі Австро-Угорської імперії;

набуло подальшого розвитку:

- визначення особливостей становлення та розвитку історичної географії України як окремої галузі науки у другій половині XIX – початку XX ст.;

- уточнення досягнень дослідників Катеринослава, Миколаєва, Сімферополя в контексті історико-географічних досліджень;

- визначення специфіки спеціалізованих видань, які було підготовлено на матеріалах Наддніпрянської та Південної України у складі Російської імперії;

- твердження про особливу роль Наукового товариства імені Шевченка в становленні та розвитку історико-географічних досліджень та викладанні історичної географії;

- визначення та характеристика етапів розвитку історичної географії;
уточнено та обґрунтовано:

- вплив історико-географічних досліджень на суспільно-політичні процеси як на західноукраїнських, так і наддніпрянських землях наприкінці XIX – на початку XX ст.;

- роль картографування як елемента історико-географічних досліджень;

- обґрунтовано значення історико-географічних досліджень для подальшого суспільно-політичного руху на українських теренах під владою різних держав та державотворчі процеси початку XX ст.

систематизовано та узагальнено:

- історіографію та джерельну базу дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони значно розширюють відомості про розвиток історико-географічних досліджень на українських теренах в другій половині XIX – на початку XX ст. Основні результати та положення дисертації можуть бути використані в узагальнюючих працях з історії України, в сучасних історико-географічних дослідженнях, в посібниках зі спеціальних історичних дисциплін, в

краєзнавчих розвідках. Матеріали та висновки дисертації будуть корисними при розробці спеціальних курсів з історичної географії.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням, у якому надано авторський погляд на становлення та розвиток історичної географії України в XIX – на початку XX ст. з точки зору регіональної специфіки. У роботі вперше введено до наукового обігу документальні джерела з архівосховищ України та Польщі.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробовані у виступах на 9 конференціях. *Міжнародні:* Круглий стіл «Питання мови та історії в україно-турецьких дослідженнях» (Стамбул, Туреччина, 19 жовтня 2018 р.); 7-ма та 8-ма Міжнародна конференція «Південь: історичний, мовний, культурний та релігійний виміри», (Одеса, 17-18 травня 2019 р. та 2 червня 2021 р.); IV Міжнародні книгознавчі читання «Стародрук і рідкісні видання в університетській бібліотеці» (м. Одеса, 2-3 жовтня 2019 р.); The 5-th Congress of international Eastern European studies «Social and Economic History of Eastern Europe» (м. Ізмір, Туреччина, 12-14 травня 2022 р.); Міжнародна наукова онлайн-конференція «XX Кирило-Мефодіївські читання», присвяченій 175-річчю харківської болгаристики (м. Харків, 26-27 травня 2021 р.). *Всеукраїнські:* Всеукраїнська наукова конференція з історії України для студентів і аспірантів «Хаджибеївські читання», (Одеса, 24 червня 2022 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна доби модернізації XIX-XX ст.: соціум, цінності, життєві практики», (Херсон, 30 квітня 2020 р.); 75-та звітня конференція професорсько-викладацького складу ОНУ імені І. І. Мечникова (підсекція: історія України) (м. Одеса, 26 листопада 2020 р.)

Публікації. Теоретичні узагальнення й результати дослідження знайшли своє відображення у 18 статтях: 16 одноосібних і дві у співавторстві (авторський внесок – 50%) наукових статей, серед яких чотири у фахових виданнях України, одна у зарубіжному виданні, дві у наукометричних збірниках наукових статей. Загальний обсяг публікацій 6,0 д. а.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів (п'ятнадцять підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури та шести додатків. Загальний обсяг роботи становить 211 с. Обсяг основної частини – 171 с. Список використаних джерел та літератури 280 позицій (на 24 сторінках).

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан розробки теми в історичній літературі

Вивчення розвитку історичної географії пройшло декілька періодів, які розглянуті у розділі за проблемно-хронологічним принципом. Зокрема, ми звертаємо увагу на кілька проблем: предмет, зміст та термінологія; вивченню окремих напрямків історичної географії, зокрема, історичної політичної географії, географії населення, історико-економічних аспектів; проблемі вивчення історичних карт; топоніміці; вивчення окремих товариств та особистостей; проблема формування періодичних видань.

Обговорення предмету, змісту та термінології історичної географії почалося з розмежуванням предмету історичної та географічної наук відбулося тільки у XVIII ст. Одночасно з цими процесами були здійснені спроби нових синтезованих підходів до вивчення суспільних і природних процесів, внаслідок яких почала формуватися історична географія як спеціальна дисципліна. Поєднання диференційних та інтеграційних підходів в історичній і географічній науках характерне також для сучасного етапу, що, певною мірою, ускладнює чітке визначення предмету їхніх досліджень та предмету історичної географії, зокрема. Питання предмету і структури історичної географії дискусійне ще й тому, що їх визначення залежить також від фаху дослідника: історики розглядали історичну географію як спеціальну дисципліну історії, а географи – як галузь географії.

Становлення історичної географії як науки почалося лише у другій половині XIX ст. німецькими науковцями Й. Віммером та А. Геттнером. Дослідники вважали, що предметом історичної географії мав бути вплив людини на географічне середовище, тобто «краєтворення». Проте, все ж, кожен з науковців розумів свій підтекст цього значення. Так, А. Геттнер твердив, що предмет дослідження має полягати в реконструкції географічного

середовища для кожної історичної епохи, в той час як Й. Віммер наполягав на дослідженні змін у ландшафті кожної країни. Більше того, він виділяв три категорії у понятті «ландшафт» – ландшафт природний, ландшафт культурний та ландшафт історико-політичний. Тим самим науковці звужували предмет історичної географії до вивчення безпосереднього впливу людини на природне середовище.

Досить критичний погляд на саму проблему взаємовпливу людини і навколишнього середовища, завдань історико-географічних досліджень висловив французький історик – Л. Фебр. Він вважав, що досліджувати треба суспільні групи, що входять у певні стосунки з географічним середовищем в історичному розвитку в певний історичний період (Войцехівська та ін., 2008. с. 132-133). Не розділяв цю думку польський дослідник С. Арнольд, який називав це антропогеографією. Натомість предметом історичної географії визначав дослідження впливу культурного та історико-політичного середовища на суспільне життя людини в минулому. С. Арнольд звертався до теоретико-методологічного обґрунтування основ предмета історичної географії, зокрема, що остання має вивчати реконструкцію природних, культурних і політичних ландшафтів (Зашкільняк, ред., 2015).

Дискусії щодо предмета історичної географії тривали протягом майже всього XIX ст. і активно обговорювались переважно іноземними науковцями, в той час як українські та російські вчені лише робили певні спроби у цьому напрямку, переважно переймаючи досвід європейських колег. Перша світова війна та її руйнівні наслідки не могли не позначитись на розвитку науки, у тому числі і на історичній географії. За радянської доби розвиток історико-географічних досліджень відбувався на базі діяльності Історико-філологічного відділу ВУАН. Відразу в Академії під керівництвом М. Грушевського розгорнута активна наукова діяльність щодо заповнення прогалин в історичній географії та необхідності створення відповідного термінологічного словника. Більше того, історик виступав за створення окремого Інституту історії, де мало б функціонувати чотири відділи, один із яких представлений тематикою

соціальної і політичної історії України. У цьому відділі планувалася окрема секція допоміжних дисциплін, зокрема, історичної географії. М. Грушевський також наголошував, що профільні наукові кадри для кожного відділу вже підготовлено. Проте цьому проекту не судилося збутися (Смолій ред., 2003, с. 6-7). Вже наприкінці 1920-х рр. – протягом 1930-х рр. більшість історичних наукових установ була ліквідована радянською владою, плідна робота вчених була перервана, а значна кількість її представників зазнали репресій. Чимало праць так і залишилися рукописами та потрапили до спецховищ або взагалі були знищено.

Вже на новому науковому рівні продовжилось обґрунтування змісту історичної географії науковцями Інституту історії Академії Наук УРСР починаючи з 1940-х рр. та активніше продовжилось у післявоєнний період. У дослідженнях українських, польських, російських авторів, які стосувалися теренів України, уявлення про історичну географію склалося досить чітке – відповідно до формулювань видатного радянського вченого В. Яцунського. Він звертався саме до теоретичних основ – проблеми визначення її предмета. В. Яцунський зазначав, що предмет історичної географії не відрізняється від загальної географії і включає всі основні галузі цієї науки: історичну фізичну географію, історичну політичну географію, історичну економічну географію, але різниця саме в часі, тому що історична географія звертає увагу на минуле, а не сучасне. Крім того, В. Яцунський наголошував на відмінності історичної географії від історії географії, оскільки остання передбачала вивчення історії географічних знань, історії географічної думки тощо. А історична географія вивчала конкретну географію минулих епох. Ці ідеї він виклав у праці «Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV-XVIII веках» (1955р.), де окрім теоретичної складової щодо предмета та змісту науки, запропоновано етапи становлення та розвитку історичної географії загалом (Яцунський, 1955, с. 3).

До головних завдань історичної географії В. Яцунський відносив надання характеристики країні чи території упродовж певного часу за такими

критеріями: фізико-географічний ландшафт; етнічний склад, розміщення і міграції населення; географія зовнішніх і внутрішніх кордонів, найважливіших історичних подій; географія виробництва і господарських зв'язків. Історико-географічні дослідження, пов'язані з локалізацією тих чи інших історичних об'єктів, на думку В. Яцунського, були другорядними (Щодра, 2013, с. 293).

Теоретичне обґрунтування місця історичної географії в системі історичних знань було запропоновано у 5-томному виданні «Очерки истории исторической науки в СРСР» під керівництвом радянського історика М. Тихомирова. Видання «Очерков...» розтягнулося на тридцять років: з 1955 по 1985. Такий термін обумовлений не стільки складністю теми, скільки неодноразовою зміною суспільно-політичної ситуації, що також мала певний вплив і на розвиток науки загалом. Важливо, що історична географія була представлена окремим пунктом як допоміжна історична дисципліна (Тихомиров ред., 1955-1985).

Статті у цьому виданні, що пов'язані з історичною географією, були підготовлені В. Яцунським, де він намагався звернути увагу ще й на особливості етапів розвитку науки. На думку історика кожен хронологічний період мав характерні особливості у дослідженнях. І особливістю другої половини XIX – початку XX ст. історик вважав саме звернення до регіональних досліджень. Це відбилось в роботах науковців як Західної Європи, так і Російської імперії (Яцунський, 1963, с. 603).

Продовжив вивчати історичну географію з точки зору методологічних та теоретичних аспектів – В. Дядиченко. У співавторстві з А. Введенським та В. Стрельським вони видали посібник для студентів історичного факультету «Допоміжні історичні дисципліни. Короткий курс». Книга була навчальним посібником з допоміжних історичних дисциплін: джерелознавства, археографії, палеографії, дипломатики, геральдики, у тому числі, й історичної географії, яку вони називали як «історичний пейзаж» життя минулого. Визначення предмета історичної географії повністю співпадало з обґрунтуваннями В. Яцунського, тому науковці зосередили більше уваги саме

на її місця у системі історичних дисциплін. Так, автори відмітили, що історична географія має особливе значення для встановлення і вивчення низки місцевих особливостей в загальному процесі історичного розвитку, оскільки конкретизує територію в певному проміжку часу. Для детальної характеристики науки, історики охарактеризували приклади якісних матеріалів з археології, мовознавства та особливо топоніміки, як ґрунтовних її джерел (Введенський, 1963, с. 200).

Вагомий внесок у розвиток історико-географічних досліджень зробив радянський дослідник В. Жекулін. Він чітко відділив історичну географію від історії географії або ж загальної палеогеографії. Історик наголошував на принциповій відмінності предмета цих галузей знань, адже «історична географія досліджує розвиток географічних об'єктів і географічних поєднань в історичному часі, а історія географії вивчає процес пізнання науковцями географічного середовища, тобто зміни парадигм, підходів, географічних уявлень, роль персоналій у географічних дослідженнях» (Стефанюк, 2012, с. 11). А загальна палеогеографія, до якої відносили історичну географію радянські дослідники А. Григор'єв та С. Колесник, також відрізняється предметом та методами дослідження. В. Жекулін вважав, що відокремленню цих дисциплін сприяв фактор «людського суспільства», який неодмінно потребував нових методів дослідження, зокрема археологічних даних та аналізу історичних документів. Але цього було недостатньо і радянська історична наука була не спроможна, через недостатність самих історико-географічних досліджень, сприяти виокремленню цієї дисципліни (Жекулін, 1965, с. 63).

У 1970-х рр. до наукового обігу вводиться термін «географічне середовище» (пізніше – «історико-географічне середовище»), що став важливим фактором у визначенні предмета історичної географії. Так, власне регіональна географія мала б вивчати географічне середовище у межах державних чи адміністративних кордонів, і навіть територій, окреслених історико-географічними межами.

На сучасному етапі історіографічних досліджень продовжилась дискусія щодо змісту, предмету та термінології історичної географії. Оскільки зі здобуттям Україною незалежності постали об'єктивні потреби перегляду напрацювань попередників. Внаслідок цього з'являються нові спроби концептуально обґрунтувати предмет історичної географії та її місце у системі наук. Одним із таких дослідників був І. Ковальчук, що наголошував на якісно нових методологічних підходах історичної географії. Науковець запропонував використання методу історико-географічного аналізу та синтезу як необхідного для «реконструкції просторово-часових взаємодій і взаємозв'язків природних і суспільних територіальних систем, відтворення послідовності зворотніх і динамічно-функціональних змін, що відбуваються в цих системах упродовж певного історичного періоду» (Ковальчук, 2002, с. 15).

Інший дослідник предмета історичної географії В. Круль акцентував увагу на значенні дослідження взаємин природного і соціального середовищ: «Історична географія – це універсальна наука з просторово-часовою основою, що досліджує характер та інтенсивність взаємовпливів природи і людини (на планетарному рівні), етносів і ландшафтів (у регіональних масштабах) від початку появи людини як соціально-біологічної істоти (ранній палеоліт) із акцентом на її етнічному рівні розвитку (від мезоліту)» – зазначав автор (Круль, 1999, с. 3). Для розмежування історичної географії як допоміжної історичної дисципліни, від історичної географії як географічної галузі знань, історик пропонував останню означити як ретроспективну географію. Тим більше, що вони мають зовсім інший предмет дослідження, де історична географія вивчає не історію географічної думки, а конкретну географію минулої історичної доби

Дещо іншої думки щодо предмета історичної географії дотримується О. Щодра, яка спочатку прослідкувала трансформацію самого поняття предмета історичної географії і тільки потім вже робить власні висновки. Дослідниця вказує, що справжнє становлення історичної і географічної наук відбулося тільки у XVIII ст., коли поступово розмежовувався предмет їхніх

досліджень. Одночасно з процесами диференціації історії і географії робилися спроби нових синтезованих підходів до вивчення суспільних і природних процесів, внаслідок яких і почала формуватися як окрема дисципліна історична географія. Таке поєднання диференційних та інтеграційних підходів в історичній і географічній науках характерне і для сучасного етапу, що, певною мірою, ускладнює чітке визначення предмета їхніх досліджень і предмета історичної географії, зокрема. Особливо О. Щодра наголошує, що питання про предмет і структуру історичної географії дискусійне ще й тому, що їх визначення залежало також від фаху дослідника: історики розглядали історичну географію як спеціальну історичну дисципліну (СІД), а географи – як галузь географії (Щодра, 2015, с. 160).

У сучасних енциклопедіях вже з'являється чітке визначення поняття історичної географії, її завдань тощо. Домінуючі у сучасній науці визначення мети і завдань історичної географії як науки базуються на таких підвалинах: а) конкретизації в просторових координатах уявлення про історичні процеси на конкретних територіях; б) вивчення взаємозв'язків та взаємодії природних і соціально-економічних явищ; в) осмислення проблем, які існують на перехресті історії і географії (Щодра, 2013, с. 292).

Дискусія щодо визначення змісту продовжується і до сьогодні, і не лише серед українських науковців. Так, у 2019 р. співробітник відділу картографії та історичного туризму Інституту історії Жешувського університету Ф. Фалушак опублікував роботу з основ історичної географії та картографії. У вступі автор пояснював, що робота є оглядом концепцій і методів, які використовуються в географії та історії на основі прикладів з південно-східної Польщі. Історичну географію він визначав не як допоміжну науку, а, слідом за авторами журналу *Studia Geohistorica*, як «дослідницьку парадигму, що відповідає «поверненню в космос» у сучасних соціальних і гуманітарних науках» (Faluszczak, 2019, с. 7).

Інтерес до *проблеми вивчення окремих напрямків історичної географії*, зокрема, історичної політичної географії, географії населення, її історико-економічних аспектів зріс лише в 50-60-х рр. ХХ ст., що було пов'язано з

необхідністю заповнити прогалини у цих галузях. В той час як українські та російські науковці тільки почали звертати увагу на окремі аспекти історичної географії, європейські та американські історико-географи вже активно працювали в цьому напрямку. Так, для прикладу, американські дослідники у 40-х рр. XX ст. звертали увагу на теоретико-методологічні засади щодо розмежування історичної географії й історії географії, проте це не було їх першочерговим завданням. Більшість із них не опиралися на попередні дослідження, а ставали новаторами. До таких слід віднести Ральфа Брауна та його роботу «Історична географія Сполучених Штатів» (1948), яка стала прикладом дослідження історико-географічних змін держави, тобто прикладом історичної політичної географії. Більше того, історик підтримував регіональний напрям дослідження щодо вивчення географії минулого, який існував серед американських науковців у 30-х роках (Brown, 1948).

Робота ж вітчизняних історико-географів ускладнювалась довгим періодом приналежності українських земель до різних держав, що потребувало детального висвітлення. Помітною рисою цього періоду була спільна робота науковців усіх теренів України, а також участь у розробці давньоруської та української проблематики російськими вченими. В цей період з'являються роботи А. Насонова та К. Кудряшова з історичної топографії давньоруських міст та В. Наулком, Я. Ісаєвичем, О. Компаном піднімалися питання історико-демографічних проблем тощо.

Проте все ж залишалося питання для дискусії щодо визначення основних складових історичної географії. І особливо гостро поставала проблема у висвітленні цього питання в довідникових виданнях. Так, протягом 1969-1972 рр. опубліковано чотиритомну Радянську енциклопедію історії України, в якій містилася коротка замітка В. Стрельського щодо визначення поняття та основних компонентів. «Історична географія – це спеціальна історична дисципліна, що вивчає фізичну, економічну і політичну географію минулого тієї чи іншої території». Також вказано, що її

засновником в Росії був В. Татищев на початку XVIII ст. (Скаба ред., 1970, с. 268-269).

У 1970-х – на початку 1980 рр. прослідковується інтерес дослідників до вивчення історико-економічних аспектів. Зокрема, мова йде про історію розвитку торгівельних шляхів (М. Корінний, Я. Кісь), економічний розвиток Києва в останній чверті XVIII ст. (Т. Балабушевич) тощо. Зазначена тематика висвітлювалась переважно спочатку на сторінках «Українського історико-географічного збірника» (1971-1972), а згодом і серед публікацій збірника «Історичні дослідження. Вітчизняна історія». Крім історико-економічних аспектів у випуску 8 за 1982 р. оприлюднено статті і щодо загальних тенденцій історико-географічних досліджень – О. Молодчикова «Історико-географічні дослідження на Україні в 1918-1920 рр.»; Ю. Мицика «Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро» тощо (Кондуфор, ред., 1982).

У 80-х рр. дослідники не залишили поза увагою і історичну географію населення, особливо що стосувалось міграційних процесів. Так, свої розвідки цій темі присвятили Т. Лазанська (розміщення державних селян на Лівобережжі у першій половині XIX ст.), В. Товкун (міграційні процеси між союзними республіками) тощо.

Неабиякого інтересу серед науковців викликала історична політична географія, що пов'язана в першу чергу із територіальними змінами, особливо, коли українські землі потребували наукового обґрунтування своєї приналежності. У цьому напрямку, над вивченням розвитку адміністративно-територіального устрою України на різних її історичних етапах та у складі різних держав, працювали історики І. Гирич, Т. Люта, Я. Ісаєвич. Значний інтерес викликає стаття про історичну топографію давнього Києва П. Толочка (Толочко, 1965).

Зі здобуттям України незалежності, історична географія вийшла із радянської пропаганди та почала формуватись в контексті оновлених загальноукраїнських тенденцій. Цей процес та відкриття багатьох раніше

недоступних архівних матеріалів зумовив перегляд вже існуючих напрацювань у цій галузі. Відповідно історична політична географія, історична географія населення, історична економічна географія у дослідженнях розглядалась виключно з прив'язкою до українських територій. Саме ця тенденція є закономірною у процесі творення незалежних держав. Більше того, дослідникам стали доступні праці зарубіжних учених та розпочався так званий діалог між науковцями України і діаспори, зникло табу на чимало історико-географічних тем, одна із яких дослідження змін адміністративно-територіального устрою. Українські науковці почали використовувати напрацювання своїх колег, зокрема мова йде про двотомне видання діаспорного історика Ю. Гаєцького – «Козацька адміністрація Гетьманщини» (1978). Цікавими та корисними для розвитку історико-географічних досліджень стали розвідки О. Гуржія, зокрема, «Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право» (1996). Колективом авторів – Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І., було підготовлено ґрунтовне видання «Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан» (1994). У роботі прослідковувалися територіальні зміни українських теренів від періоду національно-визвольних змагань до 1940 р. (Боєчко, Ганжа, Захарчук, 1994).

Продовжив вивчення тематики формування українських теренів доктор історичних наук В. Сергійчук, підсумувавши результати своїх досліджень у працю «Етнічні межі і державний кордон України» (2000), яка витримала кілька перевидань. На великому архівному матеріалі історик дослідив входження українських земель до складу різних держав, визначив межі розселення українців на різних проміжках часу (Сергійчук, 2008).

Серед українських науковців, які сьогодні займаються вивченням різних аспектів історичної географії слід виділити С. Трубочанінова та Г. Вербиленко.

С. Трубочанінов – історик, краєзнавець, викладає курс історичної географії в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Науковець у 2005 р. видав курс лекцій з історичної географії України

(Трубчанінов, 2005). У 2014 р. вийшла друком його стаття «Історична географія в університетах Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.)» (Трубчанінов, 2014а). У ній автор повідомляє про історико-географічні дослідження та викладання історичної географії в університетах Наддніпрянської України в XIX – на початку XX ст., зокрема мова йде про університети в Києві, Харкові та Одесі. Також, С. Трубчаннов у своїх дослідження звертався і до наукової складової в наукових центрах Наддніпрянської України. Використавши достатній ґрунтовний архівний матеріал, але все ж таки деякі аспекти залишились не розкритими.

Г. Вербиленко – історикиня, співробітниця Інституту історії НАН України. Предметом її наукових досліджень стали історично-географічні студії в системі УАН у 1919 – на початку 1930-х рр. Г. Вербиленко чітко визначає предмет історичної географії, її об'єкт, структуру, а також торкається теми саме становлення історичної географії на ранніх її етапах. Також дослідниця говорить про те, що історична географія стала основою для формування історичної регіоналістики (Вербиленко, 2015).

До того ж Г. Вербиленко та інші дослідники вказують на той факт, що розвиток історико-географічних досліджень у Києві розпочався з переїздом М. Грушевського, тобто з 1924 р. Проте ми у своїх дослідженнях вказуємо на те, що становлення та розвиток історико-географічних у Києві розпочався раніше. Зокрема, водночас комплексне дослідження і видання описів Чернігівського намісництва у другій половині XIX ст. започаткував О. Лазаревський, який першим порушив питання методики їх підготовки та атрибуції. До того ж він розглядав топонімію краю, історико-географічні розвідки.

Особливого значення набуває викладання історичної географії як спеціальної історичної дисципліни у вищих навчальних закладах, що викликало поєребу у розробці навчальних посібників. Досить ґрунтовними є навчально-методичні посібники з історичної географії П. Овдієнка, Г. Стефанюка, С. Трубчанінова, О. Щодри, Ю. Котляра тощо.

Загальноінформативним є довідник «Спеціальні історичні дисципліни» (Заболотна, 2009, с. 767). Переважна більшість уміщених у збірнику статей, відзначається значною інформативністю, зокрема щодо виникнення і становлення тієї чи іншої дисципліни, історіографії її дослідження, в якій простежується історичне прагнення до традиції національної джерелознавчої думки та враховуються тенденції розвитку зарубіжної історичної науки.

У посібнику П. Овдієнко розкриваються географічні фактори історичного процесу: природно-кліматичні умови формування людської цивілізації, територіальні структури розселення людей, формування територіальних держав, створення європейської і світової системи торгово-економічних зв'язків, географія колонізації. Автор посібника прописує загальні аспекти історичної географії, але акцентує на зв'язок саме з українськими територіями і впливом географічного середовища на історичний процес саме тут (Стефанюк, 2012).

Навчальний посібник львівської дослідниці О. Щодри «Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття» став однією із перших спроб систематичного та узагальненого розгляду історичної географії України та взаємодії географічного середовища і суспільства від стародавніх часів до кінця XVIII ст. О. Щодра характеризувала різні напрямки історичної географії з точки зору теоретично-методологічних засад (Щодра, 2016).

Вивчення становлення теоретичних і методологічних засад історичної географії та картографії здійснювались на базі географічного відділу ВУАН. Так у 1927 р. у Харкові було засновано Український науково-дослідний інститут географії та картографії. Очолюваний академіком С. Рудницьким, інститут мав за головне завдання провадити фундаментальні і прикладні дослідження в галузі картографії України. Сам учений розробив методологію всього комплексу проблем української картографії, наукові і методичні основи створення географічних карт, розробив карти та атласи для народної і середньої шкіл, розробив і видав багато оригінальних карт. Працюючи над

термінологічним апаратом, С. Рудницький переважно подавав терміни з демографії та етнографії, географії поселень і розселення, політичної географії, тільки згадуючи такі наукові напрямки, як історична географія, економічна географія, антропогеографія (Влах, 2018, с. 279; Рудницький, 1928).

У міжвоєнний період, після фактичного припинення історико-географічних студій в радянській Україні, вони продовжились у Львові, на базі Наукового товариства імені Шевченка. Їх розвиток пов'язаний, насамперед, з іменем Володимира Кубійовича, який розширив та збагатив проблематику дисципліни і методи наукових досліджень. На сторінках його періодичних видань було опубліковано низку досліджень в галузі історико-географічного та картографічного вивчення тернів України. Особливої уваги заслуговують праці В. Кубійовича «Атлас України і сумежних країв» (Львів, 1937), «Географія України і суміжних країв» (Краків; Львів, 1943), в яких вперше на серйозному науковому рівні були репрезентовані всі українські землі (Кубійович, 1937).

Інтерес дослідників до питань картографії повертається лише у 70-х рр., що пов'язано було з ідеєю створення академічного Атласу історії УРСР. До цієї дискусії долучилось значне коло істориків, серед яких І. Крип'якевич, В. Яцунський, Ф. Шевченко. Результатом обговорень стало створення відповідної групи спочатку, а згодом і сектору «Історичної географії й картографії» в Інституті історії АН УРСР. Керівником сектору став Ф. Шевченко, а безпосередньо картографічну діяльність організувала О. Маркова. Дослідники, які були залучені до роботи над створенням Атласу, відразу наразилися на численні труднощі, що в першу чергу були пов'язані з недостатньою вивченістю українських територій або взагалі відсутністю такої інформації. Тому першочергово науковці почали роботу над збором, опрацюванням та систематизацією необхідного матеріалу. В подальшому, дослідники підготували ще й ґрунтовні наукові розвідки та проводили лекційну роботу (Т. Балабушевич, Є. Степанович). Однак, Атлас так і не було

опубліковано, проте робота фахівців над його розробкою призвела до значного досягнення у галузі історичної географії та картографії. Свідченням цього може слугувати часткове використання результатів цих опрацювань при підготовці історичних карт для Української радянської енциклопедії, зокрема мова йде про карти розселення українців в Аргентині, Канаді та інших країнах (Войцехівська та ін., 2008, с. 136).

У 1990 р. вийшов друком збірник наукових праць «Географічний фактор в історичному процесі». У ньому розглядались питання історичної географії й картографії УРСР, аналізувались методика створення історичного атласу, розробка конкретних карт за представленою інформацією з публікацією авторських оригіналів, досліджувались історичні міста та оборонні споруди XVII–XVIII ст., історичні й картографічні джерела (Смолій ред., 2006, с. 155–156).

Очевидно, що після здобуття Україною незалежності, Академія Наук УРСР змінила свою назву на АН України, проте історична географія так і залишалася у секторі спеціальних історичних дисциплін. З 1991 р. серед актуальних питань історичної географії визначаються вивчення адміністративного поділу України кінця XIX – кінця XX ст., етнічний склад й зміни населення в Україні за переписами 1897, 1926, 1959 й 1989 рр.

В 1992 р. вийшов друком випуск збірки наукових праць співробітників сектору «Історико-географічні дослідження в Україні», у якій опубліковані розробки з важливих тем історичної географії, зокрема стосовно адміністративно-територіального поділу УРСР з 1917 по 80-ті рр. XX ст. (історико-картографічний аспект), розкрито зміст давніх історичних карт Східного Поділля, зокрема їх інформацію про флору, наявну геральдику й іконографію, досліджено картографічний літопис Лаврських печер, історію м. Батурина – гетьманської столиці, проблеми історії формування території козацької держави тощо (Історико-географічні дослідження, 1992).

Вперше в українській картографії було розроблено серію карт, що відбивають основні зміни у політико-адміністративному устрою України

впродовж XX ст. Карти цього випуску наочно показують залежність змін територіального поділу українських земель від політичної ситуації, що склалася у період радянської адміністративно-командної системи, яка проводила перерозподіл території без наукових обґрунтувань і врахування історичного досвіду минулих століть, зокрема національно-територіальних традицій та економічних зв'язків (Бачинська, 2011).

Комплекс історичних мап, які збереглися, та які відображали інформацію про формування українських теренів, виникнення різних населених пунктів, докладно вивчав історик Я. Дашкевич. Так, спільно з М. Вавричином та У. Кришталовичем підготували наукове видання «Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.», у якій не лише презентовано безпосередньо репродукції цих карт, а й подано коментарі до них (Вавричин, Дашкевич, Кришталович, 2009).

У цьому напрямку на сьогодні працює історик Р. Сосса. До кола наукових зацікавлень дослідника входять проблеми розвитку і становлення національної картографії, історії картографії, а також тематичне картографування, картбібліографія та бібліографія. Історик є автором низки наукових праць та бібліографічних покажчиків з історії картографування. З його робіт слід виділити «Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р.: короткий нарис» (2000) або ж «Дослідження з історії картографії України» (2008) (Сосса, 2000).

Проблеми топоніміки як важливого джерельного матеріалу в контексті історико-географічних досліджень у історичній літературі активно почали підійматись науковцями лише у післявоєнний період. Особливої уваги серед вітчизняних науковців зазначена проблематика набуває у 60-х рр., коли постала ідея та підготовка створення багатотомного історичного видання «Історія сіл та міст Української РСР». Вказане видання мало на меті поглиблено вивчити історію окремих населених пунктів та узагальнити вже наявні історико-географічні дослідження. Так при описі населених пунктів треба було окреслювати історію виникнення, географічне розташування,

населення тощо. Особливої уваги набували проблеми топоніміки, оскільки міста і села потребували детального вивчення, враховуючи різні назви за певних історичних періодів.

У подальшому Я. Ісаєвич та О. Купчинський у своїх дослідженнях розв'язали низку проблем історико-демографічного змісту, опираючись саме на дані топоніміки. Так, вдалося докладно вивчити сліднослов'янський ареал поширення ряду топонімів, що відповідало теренам ранніх слов'янських племінних об'єднань.

Продовжив займатися вивченням та походженням різних географічних об'єктів Ю. Карпенко. Результати його напрацювань оприлюднено у серії публікацій «Топоніміка гірських районів Чернівецької області» (1964), «Топоніміка Буковини» (1973), «Топоніміка північно-східної Одещини» (1975) (Карпенко, 1975).

Вже сьогодні проблеми топоніміки південноукраїнських міст, історії їх виникнення та заселення у своїх напрацюваннях обґрунтовував О. Середа. Так, історик долучився до написання колективної монографії «Нариси з історії освоєння Південної України XV-XVIII ст.», де висвітлив історію населеного пункту Овідіополь – «Аджидере – Овідіополь: економічний фактор заснування і розвитку населеного пункту». Опіраючись на ґрунтовну документальну та картографічну джерельну базу, історик хронологічно описав історію заснування і розвитку міста і пояснив безперервність у вживанні назви населеного пункту як Аджидере (Середа, 2020). У своїх дослідженнях він не оминув і питання вивчення змін адміністративно-територіального поділу на прикладі Північно-західного Причорномор'я (Середа, 2009). А у монографії «Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.» О. Середа висвітлив уявлення про османсько-українські взаємини початку XVIII ст., заселення і міграційні процеси в Буго-Дністровському межиріччі та адміністративно-територіальні утворення Очаківської землі (Середа, 2015). Також історик звертався і до вивчення історії Ханської України – «Ханска Украина – Муката Томбасар (края на XVII – XVIII век)»

(2016), «Ханська Україна в історії Східної та Південно-Східної Європи (кінець XVII–XVIII ст.)» (2014) тощо.

Проблема вивчення окремих товариств та особистостей ніколи не залишалась поза увагою дослідників. Виникнення та розвиток будь-якої наукової установи, її представники, відразу викликали зацікавлення у істориків, а відповідно і ставали об'єктом наукових розвідок. В контексті нашого дослідження інтерес викликають не загальні праці, що висвітлювали історію товариства загалом або ж біографію, а спеціально-тематичні роботи. У таких працях історики на перший план ставили дослідження цих діячів у контексті їх біографії або наукового доробку, а про їх внесок у становлення історичної географії в цих дослідженнях зустрічається побіжно.

Наукові товариства, університети ставали предметом вивчення істориків з огляду на ювілейні дати в історії їх існування. Так, Одеському товаристві історії і старожитностей було присвячено наукові нариси до 25- та 35-річного ювілею Ф. Бруном (Хмарський, 2002, с.17). Подібне дослідження приурочене вже іншій святковій даті підготував В. Юркевич спочатку на сторінках «Записок ОТИС», а згодом вже як окреме видання. Зазначені наукові праці носили більше фактологічний матеріал і стосувались загальних рис організації та діяльності товариства, що і характерно для такого типу видань. В той час як історико-географічний аспект їх діяльності представлений побіжно, лише як напрямок тематики досліджень його діячів.

Вже на початку XX ст. наявні публікації, присвячені окремим постатям, але це переважно некрологи. Так, про В. Антоновича у «Вестнике Императорской Академии наук Санкт-Петербурга» у березні 1908 р. було опубліковану замітку щодо його смерті. Проте, окрім загальних біографічних відомостей, достатньо детально висвітлено різні аспекти його наукової роботи, у тому числі історико-географічного характеру. Наприклад, «він займався історичною топографією та історією міста Київ, а також інших міст, зокрема, Звенигорода, Ходоркова та Шумська» (Лаппо-Данилевский, 1908, с. 470).

Серію подібних заміток про В. Антоновича на шпальтах газети «Рада» присвятив В. Правобережець (псевдонім В. Липинського) «За що ми повинні дякувати В. Антоновичу», де характеризував діяльність науковця загалом, звертаючи увагу і на дослідження щодо визначення української території (Правобережець, 1911, с. 2).

Також типовими залишались статті та збірки на пошану видатних науковців, присвячені ювілейним подіям. Однією із таких робіт слід назвати опублікований у 1927 р. «Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності». У збірці вміщені різні статті, що висвітлювали основні віхи життя історика. Так, В. Барвінський опублікував статтю «Дмитро Іванович Багалій, як історик Слобідської України», де охарактеризував основні роботи науковця у цьому напрямку. Також В. Барвінський визнавав історика як не лише науковця, а й популяризатора своїх наукових праць та активного громадського діяча (Барвінський, 1927).

Історикиня, дослідниця історії Запорожжя та Південної України – Н. Полонська-Василенко також присвятила декілька історіографічних статей Д. Багалію як історику Запоріжжя (1927) та згодом «До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя» (1940). У статтях Н. Полонська-Василенко характеризувала загальний доробок історика, вказувала на його наукові праці історико-географічного напрямку (Полонська-Василенко, 1927; 1940).

Одним із дослідників, який звернув увагу на науковий доробок М. Грушевського, є В. Сарбей – історик, дослідник історії України XIX – початку XX ст. У 1989 р. в «Українському історичному журналі» вийшла друком його стаття «До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського». В цій статті В. Сарбей в цілому досліджує науковий доробок дослідника, у тому числі і проблему цілісності українських земель (Сарбей, 1989).

Більше уваги історико-географічному напрямку у діяльності іншого історика А. Скальковського присвятив історик С. Боровий. У статті

«А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины», що була надрукована у 1960 р. у Записках Одеського археологічного товариства, автор дає аналіз його робіт, зазначаючи про дослідження краєзнавчого характеру (Боровий, 1960).

Дещо іншим було дослідження діяльності представника історико-географічного напрямку – О. Маркевича. В радянській історіографії його особистість починає досліджуватися в контексті розвитку історичної науки. Зокрема П. Чухрій у своїй статті, присвяченій розвитку історичної науки на Півдні України в ХІХ – на початку ХХ ст., називав О. Маркевича як викладача Імператорського Новоросійського університету та зазначається про його викладання історичної географії (Чухрій, 1969).

В історичному журналі «Український історик» у 1981 р. була опублікована стаття Л. Соневицького «Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині». Автор у цій статті більшу увагу звернув на історіографію даного питання, проте все ж висвітлив тісні зв'язки В. Антоновича з науковцями Галичини. В першу чергу, зв'язки з М. Грушевським, якого порекомендував на посаду викладача Львівського університету (Соневицький, 1981).

На сучасному етапі історіографічних досліджень продовжується вивчення окремих аспектів діяльності наукових товариств загалом та персоналій зокрема. Історики витіснили погляди радянських колег та відкинули доробок своїх попередників. Так, свідченням цього є монографії та дисертаційні дослідження: Одеське товариство історії і старожитностей (Хмарський, 2002), Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (Петрук, 2002; Чорна, 2005), А. Скальковський (Новікова, 2012), О. Маркевич (Синявська, 2003), С. Рудницький (Ковалевська, 2018).

Одеський історик О. Музичко у своєму дослідженні розглядав процес інституціоналізації історичних досліджень Південної України. На основі аналізу джерельної бази науковець виділяв різні наукові напрямки досліджень південноукраїнських істориків та визначив наукові й освітні іституції, які

об'єднували ці дослідження. О. Музичко висвітлив основні напрямки розвитку історичної науки, освіти, комунікації між істориками на території Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. (Музичко, 2019).

Л. Новікова у монографії «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності» розкрила особливості інтелектуальної та регіональної історії України XIX ст. Роль А. Скальковського у дослідженні та інтерпретації історії Півдня України розглядається за допомогою виділення в його працях трьох головних концепцій: регіоноцентричної, провінційної та постдержавної. висвітлила основні напрямки діяльності історика, зокрема охарактеризувала його роботи з історико-географічного напрямку. Л. Новікова вказувала на його дослідження краєзнавчого характеру, переважно щодо заселеності краю тощо (Новікова, 2012).

Л. Цюцюра досліджувала діяльність С. Рудницького, але в напрямку картографування. Дослідниця зазначала, що С. Рудницький належить до когорти українських вчених, котрі науково обґрунтували можливість утворення української держави з географічного погляду, визначивши межі етнічної території нашого народу. Свої дослідження ці визначні географи підтверджували наочно, укладаючи етнічні карти. І у одній зі своїх статей «Карта України С. Рудницького видання 1918 р. (німецькомовний варіант): передумови створення та особливості змісту» (Цюцюра, 2010) авторка характеризує карту 1918 р. та вказує, що на карті можна побачити як державні межі, так і етнічні межі українського народу. Також у статті надані фрагменти цієї карти.

Сьогодні актуальними є питання пошуку та історико-географічного обґрунтування різних концепцій щодо формування політичних альянсів різних держав. Зокрема О. Ковалевська, у зв'язку з актуалізацією цього питання у 2017 р., звернула увагу на нереалізовану ідеї-концепцію «Балто-Чорноморського союзу» у працях С. Рудницького. Дослідниця охарактеризувала передумови, які викликали необхідність розробки концепції

співпраці різних країн Балтійсько-Чорноморського регіону на початку XX ст. О. Ковалевська також звернула увагу саме на історико-географічну складову цієї концепції (Ковалевська, 2018).

Тематики розвитку Балто-Чорноморського простору в українському інтелектуальному просторі до 1914 р. у одній із своїх робіт висвітлив В. Полторак. Історик розкрив український погляд на Міжмор'я, зазначивши стратегії Середньовіччя та Раннього Нового часу щодо його концепції (Poltorak, 2018).

Не залишилась поза увагою науковців і *проблема вивчення формування наукових, серійних періодичних видань*. На сьогодні істориками вже достатньо пропрацьовано та систематизовано в цьому напрямку. Більшість використаних у нашому дослідженні наукових збірок вже ставали об'єктом наукових досліджень та опубліковано систематичні покажчики таких періодичних видань як «Літературно-науковий вісник», «Записки Наукового товариства імені Шевченка», «Киевская старина», «Епархиальные ведомости» тощо. Це значно полегшує нам евристичну роботу, оскільки для нашого дослідження важлива лише історико-географічна складова на сторінках зазначених видань.

Найбільш детально висвітлено роль «Літературно-наукового вісника» у розвитку процесу національного відродження в дослідженнях А. Животко (Животко, 1999). Автор ґрунтовно досліджує розвиток «ЛНВ» від його заснування і зазначає, що на його сторінках була представлена і тематика історико-географічного напрямку.

Вже згодом Б. Ясинський підготував покажчик змісту 1-109 томів Літературно-наукового вісника. Це видання охоплює зміст журналу за весь період його існування. Укладач серйозно підійшов до роботи, виділивши окремо покажчик змісту і покажчик предметних рубрик. Проте, вказавши тематичні рубрики з етнографії, археології, народознавства, історії України, Б. Ясинський не виділяв окремо рубрику історичної географії чи навіть просто географії (Ясинський, 2000).

В. Майхер звернув увагу на бібліографію Записок НТШ (1892-2000). За типовою схемою дослідник виділив тематичні розділи і узагальнив всі наявні публікації на сторінках видання. Автор виділив все, що вміщено на сторінках «Записок НТШ», 1-240 том, включно з найдрібнішими повідомленнями, оголошеннями і рекламою, які розміщені на обкладинках видання. Бібліографія присвячена 130-літньому ювілею існування збірки (Майхер, 2003).

Грунтовно вивченням різних аспектів виникнення та розвитку часопису «Киевская старина» займалася М. Палієнко. Дослідниця у 1994 р. захистила кандидатську дисертацію «Журнал «Киевская старина» в науковому та громадському житті України (кінець XIX – початок XX ст.)», а в 2006 р. вийшла друком однойменна монографія. М. Палієнко і надалі продовжила досліджувати цей напрямок. У 2006 р. дослідниця підготувала окремо систематичний і хронологічний покажчики змісту журналу. У предметно-тематичному покажчику М. Палієнко виділила в окрему групу дослідження з історичної географії, де назвала близько 50 статей (Палієнко, 2006).

Отже, підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що на сьогодні історико-географічній проблематиці надається неабияке значення. Свідченням цього можуть слугувати видання спеціальних наукових збірників, монографій або ж окремих публікацій. Проте їх невелика кількість. Як правило це переважно загальні історичні праці, які містять лише окремі розділи історико-географічного змісту. Тому на сьогодні залишається актуальною проблема у заповненні прогалин з вивчення історичної географії.

1.2. Джерельна база роботи

Джерельна база дослідження представлена широким колом наукових матеріалів, тому їх систематизація є невід’ємною складовою при її аналізі. Особливість класифікації наявних джерел обумовлена специфікою проблематики дослідження. Для комплексного вивчення регіональної специфіки становлення та розвитку історичної географії України були

опрацьовані наявні доступні джерела, які можна поділити за типологічно-видовою класифікацією на дві великі групи – неопубліковані та опубліковані джерела. Кожна група також в свою чергу поділена на підгрупи.

Неопубліковані джерела – це в першу чергу архівні матеріали. Ця група джерел має значну цінність для наукового дослідження, оскільки зазвичай представлена або малодослідженими або й взагалі не дослідженими документами. В контексті нашого дослідження неопубліковані джерела можна виділити у три підгрупи – лекційні курси університетських професорів, документи діловодства освітніх закладів та картографічні матеріали.

Головною ознакою історика є його історичні праці. Тому закономірно, що майже усі фонди різною мірою містять саме цей різновид документів. Головну цінність, порівняно з опублікованими за життя працями, мають неопубліковані їх наукові праці. Специфічною групою документів, дотичних до праць, є лекційні курси університетських професорів, тексти їх популярних, публічних виступів.

Оскільки в нашій роботі розглядається процес становлення історичної географії як освітньої дисципліни, аналіз лекційних матеріалів значно розширює відомості про цю складову. Викладання історичної географії в Київському та Харківському університетах вже стали предметом наукових досліджень, зокрема історика С. Трубчанінова. Історик у своїх статтях використав архівний матеріал Центрального державного історичного архіву України в м. Київ, зокрема щодо започаткування викладання географії в Київському університеті, конспекти лекцій В. Антоновича тощо. Тому основна увага нашого дослідження була зосереджена на Новоросійському університеті в Одесі. Лекційні матеріали викладачів зберігаються в іменних фондах Державного архіву Одеської області (ДАОО). Для роботи були залучені матеріали особистих фондів викладачів Новоросійського університету Ф. Бруна (Ф.160), О. Маркевича (Ф. 150), О. Коцюбинського (Ф.158). Вони містять окрім офіційних документів, конспекти лекцій академічних курсів, що ними викладались. До того ж, у фонді

О. Коцюбинського зберігається лекція В. Григоровича за 1866-1867 н.р. «Обозрение Славянских стран и наречий».

Найбільш інформативними є конспекти лекцій історика О. Маркевича. Для нашого дослідження ми залучили три справи з текстами лекцій, що містять історико-географічну складову. Натомість наявні у фонді інші справи представляють конспекти із загальних курсів, що можуть лише побіжно торкатись актуальних для нас питань. Так, при аналізі тексту одного з конспектів чітко можемо зрозуміти звернення історика до термінологічного апарату історичної географії та місця її в системі історичної науки. Важливим досягненням науковця було виділення історичної географії як окремої науки та охарактеризовано історіографію попередніх досліджень від античності до сучасності науковця. Історичну географію О. Маркевич ставив поряд з іншими історичними науками, зокрема етнологією, картографією, археологією, ономастикою тощо (ДАОО. Ф.150. Оп.1. Спр.76. Арк. 47).

Друга підгрупа неопублікованих джерел представлена документи діловодства освітніх закладів. До цієї підгрупи ми відносимо офіційні розклади занять, освітні програми тощо. Так, освітні документи та матеріали надають додаткові відомості щодо становлення історичної географії України як навчальної дисципліни. При опрацюванні документів, що зберігаються у ДАОО у фонді «Новоросійський університет» (Ф.45), було використано справу «Правила составления обозрений распределения лекций и практических занятий» (Спр. 2568), де міститься розклад занять для студентів історико-філологічного факультету. Зберігаються також такі розклади за різні роки. Тим самим цей матеріал дає можливість визначити і прослідкувати навчальне навантаження для студентів-істориків, кількість лекційних годин і періодичність викладання, і власне викладача та назву дисципліни тощо.

Окремою специфічною підгрупою неопублікованих архівних джерел виступає картографічний матеріал. В контексті нашого дослідження зазначена підгрупа представлена як неопублікованими, так і опублікованими роботами.

Картографічні матеріали представлені одним із різновидів зображувальних джерел – історичні та географічні карти, картографічні схеми тощо.

Вже опубліковані карти, для прикладу, західноукраїнських дослідників – М. Грушевського, С. Рудницького, М. Кордуби використовувались більшою мірою як ілюстративний матеріал для унаочнення їх поглядів та ґрунтовно не аналізувалися. В той час як карти, що містяться в архівних фондах викликали більше зацікавлення. Цінним є використання у роботі карт, що зберігаються у фондах Головного архіву давніх актів у Варшаві (Польща). Використані карти в першу чергу стали відображенням західноукраїнських регіональних досліджень. Одна із карт «Давні польські землі» історика-географа, викладача Львівського університету Е. Ромера містила відомості і про українські землі, зокрема про Запорозжя та Дике поле (АГАД, 1909. Ф. 402, №43-21).

Варто також підсумувати, що зазначена група історичних джерел є достатньо нестійкою, оскільки історики постійно проводять археографічну роботу і відповідно будь-який неопублікований документ може перейти в опублікований.

Друга і найважливіша для нашого дослідження група джерел представлена безпосередньо *опублікованими роботами* науковців, дослідників історичної географії. Це основна та найбільша група джерел, яку можна поділити на п'ять підгруп: 1) монографії, 2) статті в періодичній пресі, 3) статистичні відомості, 4) офіційні документи, 5) листування.

До першої підгрупи відносимо монографічні роботи істориків, що висвітлювали історичну географію в цілому або ж містили певні її аспекти. Загалом, в контексті регіональної специфіки такі дослідження наявні в кожному регіоні. Крім того, проаналізувавши наявні роботи, можна робити певні висновки щодо тематичної направленості наукових досліджень історико-географів. Так, особливістю робіт XIX ст. були переважно окремі напрямки історичної географії. Прикладом цього можуть слугувати роботи одеського історика Ф. Бруна «Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877 г.)» у двох томах свідчила

про розвиток практичних історико-географічних досліджень. У збірці історик висвітлив різні напрямки історичної географії – історичну політичну географію на прикладі адміністративно-територіальних змін острова Хортиці, походження назв географічних та адміністративних об'єктів Добруджі та Керчі; історичну географію населення на прикладі заселеності краю різними народностями в різні часові проміжки тощо (Брун, 1880).

Про розвиток історико-топорафічних досліджень як нового напрямку історичної політичної географії свідчить робота Д. Яворницького «Вольности запорожских козаков: историко-топографический очерк». У дослідженні історик на основі ґрунтовної різноматичної джерельної бази та особистому огляді цих земель, дав детальний опис козацьких територій, вказавши на труднощі її визначення. Крім того, охарактеризував географічні об'єкти та їх місцевість (Эварницкий, 1890).

Початок ХХ ст. у дослідженнях історико-географів характеризувався розширенням наукової проблематики, зокрема мова йде про звернення до проблем методологічних аспектів, обґрунтування змісту та предмету історичної географії тощо. Так, робота львівського історика С. Рудницького «Нинішня географія» (1905) є яскравим свідченням зазначеного, оскільки містила термінологічні та теоретичні засади історичної географії. Зокрема історик звертався до місця історичної географії у системі наук, тим самим відносячи її до антропогеографії. Він підкреслював тісний зв'язок як історії з географією, так і навпаки (Рудницький, 1905).

Другу підгрупу складають статті науковців вміщені в періодичних, серійних виданнях. Це специфічна група джерел, оскільки характеризується комплексним та систематичним компонентом. У періодичних виданнях представлено широке коло проблем та інформації – від поточної до публікації наукових розвідок. Наукова періодика також характеризується й оперативністю подання інформації, оскільки існувала певна періодичність видань (щомісячно, декілька разів на місяць, поквартально). Тим самим

невеликі наукові статті публікувались частіше, ніж це займала робота над монографією.

Також можна зазначити, що кожен регіональний центр мав друкований орган, який презентував наукові розробки, у тому числі і з історичної географії. Характерно, що ці періодичні видання були переважно друкованими органами певних наукових товариств або ж наукових установ. Загалом, до таких видань слід віднести «Записки НТШ» та «Літературно-науковий вісник», «Записки ОТІС», «Киевская старина», «Епархиальные ведомости» тощо. У більшості випадків із зазначеного переліку видань, схожа структура. Наприклад, «Записки» містили офіційну та неофіційну частини. Для нашого дослідження важлива друга частина, адже саме вона репрезентувала наукові розвідки. На сьогодні істориками вже пророблено достатньо роботи над систематизацією наявного матеріалу та підготовлені систематичні покажчики зі змісту видань, що значно полегшило нашу роботу, оскільки в контексті нашого дослідження основне завдання було прослідкувати лише наявність історико-географічної складової у них.

Змістовними були наукові дискусії на сторінках періодичних видань. Так, багатопрофільний історичний журнал «Киевская старина» часто містив на своїх сторінках історико-географічну тематику різних напрямків. На сторінках видання за 1886 р. була розгорнута дискусія між істориками П. Бурачковим та П. Голубовським щодо методології та специфіки історико-географічних досліджень на прикладі статті «Заметок по исторической географии южнорусских степей». Ця наукова дискусія значно підвищувала інтерес до історико-географічних досліджень (Бурачков, 1886; Голубовський, 1886).

Зовсім іншу за змістом специфіку являли «Епархиальные ведомости». «Херсонские Епархиальные ведомости» – офіційне видання Херсонської православної єпархії. Видавалися вони двічі на місяць впродовж 1860–1918 рр. в Одесі. До речі, саме «Херсонские Епархиальные ведомости» та «Ярославские епархиальные ведомости» (започатковані 16 квітня 1860 р.)

були першими виданнями, які започаткували традицію офіційних друкованих органів місцевих єпархій у Російській імперії. Ініціатором такого роду видання був архієпископ Херсонський та Таврійський Інокентій (Борисов) (Піскова, 2005).

«Херсонские Епархиальные ведомости» містили достатню кількість матеріалів та розвідок з історії та географії Новоросійського краю. Більшість цих досліджень присвячені саме місцевій історії, тобто краєзнавчого характеру. Особливо багато таких розвідок припадало на перші три роки з початку виходу журналу, потім на деякий час прослідковується зменшення активності вивчення зазначеної тематики і ця активність повертається тільки з 1875 р. Постійними авторами статей були не лише релігійні особи прот. С. Серафимов, прот. Лебединцев, свящ. Никифоров, а й історики та краєзнавці В. Григорович, М. Мурзакевич та ін.

В XIX – на початку XX ст. досить часто матеріали з історичної географії виносили в розділ «Статистика» (або статистичні описи), через що в тексті дисертації це дозволило використовувати для порівняльної характеристики. Тому статистичні матеріали можна виділити у окрему підгрупу історичних джерел. Вони особливо стосувалися питання історичної географії населення, де надавались відомості щодо змін чисельності або етнічного складу протягом певного проміжку часу. Такі матеріали містились зазвичай у серійних виданнях як «Материалы для географии и статистики России», «Военно-статистическое обозрение Российской империи», «Материалы для военной географии и статистики России».

Четверту підгрупу опублікованих джерел складають офіційні документи. Використання у роботі програм політичних партій необхідно для висвітлення питання про вплив історико-географічних досліджень на суспільно-політичний рух. Зокрема мова йде про документи перших західноукраїнських партій – Русько-української радикальної партії (РУРП), Української соціал-демократичної партії (УСДП), Української національно-демократичної партії (УНДП). І при аналізі цієї групи джерел, можна

прослідкувати використання та залучення саме історико-географічних напрацювань для окреслення кордонів майбутньої української держави та відповідне обґрунтування цього. Також, для порівняння використовується програмний документ першої політичної партії Наддніпрянської України – брошура «Самостійна Україна» М. Міхновського. Для більш повного розкриття питання залучаються й ідейні документи – роботи «Україна irredenta» Ю. Бачинського та «Поза межами можливого» І. Франка, що містять відображення історико-географічної складової. Тісні зв'язки науковців демонстрували взаємовплив наукових ідей на суспільно-політичні процеси. І. Франко будучи активним діячем НТШ тісно співпрацював з М. Грушевським та іншими істориками його школи.

Додаткові відомості висвітлює п'ята підгрупа опублікованих джерел, що представлена епістолярною спадщиною – листуванням. Очевидно, що на момент написання листів не планувалось, що вони будуть доступні до загального користування, оскільки це приватне листування. Листи фактично виступали як форма стосунків між людьми та були поширені вже з глибокої давнини. Проте, в контексті нашого дослідження, саме листування дає можливість відобразити нам взаємозв'язки між різними людьми з різних регіонів. У нашому дослідженні прикладом такого взаємозв'язку між істориками Південної та Західної України є листування між О. Маркевичем та М. Грушевським. Листування зберігається в ДАОО, проте з часом було опубліковано В. Зарубою. Листування стосувалось переважно особистих питань та організаційних моментів щодо публікації рецензій та статей О. Маркевича у різних виданнях, зокрема ЛНВ або Записках НТШ. Вказане листування підкреслюють дружні стосунки науковців, крім того з різних регіонів.

Отже, наше дослідження забезпечене достатнім колом джерел для комплексного висвітлення регіональної специфіки історичної географії України.

1.3. Дослідницька методологія та термінологія

Методологія досліджень в історичній географії показана широким колом методів історичного пізнання. До загальних методів належать логічні методи пізнання, зокрема історизму, системності, дедуктивності та індуктивності, світоглядного плюралізму та діалектичного розуміння історичного процесу, неупередженого підходу до регіональної специфіки становлення і розвитку історико-географічних досліджень на українських теренах.

Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. У контексті нашого дослідження за допомогою зазначеного принципу докладно та поетапно розглянуто процес становлення та розвитку історичної географії як окремої науки. Принцип історизму не обмежується констатацією минулого, він передбачає цілісний синтез минулого та сьогодення, тому відповідно у нашому дослідженні ми використовуємо ті назви наукових праць, періодичних видань, освітніх інституцій на момент їх створення. Тобто, ми вживаємо первісну назву без перекладу – «Киевская старина» або ж «Епархиальные ведомости» тощо.

Варто відмітити, що на різних етапах дослідження та залежно від поставлених завдань використовуються дедуктивний та індуктивний підходи. У нашому дослідженні використовувався індуктивний метод, оскільки на основі регіональних досліджень надається загальна характеристика розвитку історичної географії в цілому.

В ході дослідження були використані інтелектуальні процедури аналізу та синтезу. За допомогою цих методів аналізуються становлення та розвиток історичної географії у кожному регіоні, а метод синтезу допомагає виділити головні фактори, що сприяли його розвитку.

В роботі було використано цілу низку загальнонаукових та спеціальних методів: проблемно-хронологічний, порівняльно-статистичний, діахронний, системно-структурний, ретроспективний, історико-типологічний, порівняльно-історичний, а також метод систематизації.

Пристаюючи до роботи над дисертаційним дослідженням першочергово було використано метод систематизації, що передбачає сукупність науково обґрунтованих і перевірених практикою прийомів, правил і положень, які використовуються для систематизації історіографічної та джерельної бази. В подальшому на основі проробленої евристичної роботи були залучені й інші методи наукового дослідження.

Залучення проблемно-хронологічного методу передбачає поділ певної доволі широкої теми на окремі вузькі проблеми, що розглядаються в хронологічному порядку. У контексті нашого дослідження вказаний метод застосовувався для характеристики стану вивченості теми в історичній літературі. Так, виділивши окремі проблеми (тематику) було проаналізовано ступінь вивченості на сьогодні загальних теоретичних та методологічних основ з історичної географії, вивченість питання окремих її напрямків, топоніміки, картографії тощо. Саме на основі отриманих результатів ми дійшли висновку, що в історико-географічній літературі наявні прогалини, які потребують детального розгляду.

Наше дослідження побудоване на історико-порівняльному методі, оскільки саме за допомогою цього методу визначається регіональна специфіка історико-географічних досліджень, визначається спільне та відмінне кожного регіону. Також у роботі використано порівняння регіональних досліджень у контексті основних напрямків історичної географії XIX ст. – історичної політичної географії та історичної географії населення. Метод періодизації полягає у виділенні часових етапів у розвитку історичних об'єктів, які характеризуються зміною або стабільністю в певний період на території України.

При розгляді історичної географії населення ми застосовуємо порівняльно-статистичний метод, який допомагає прослідкувати статистичні кількісні зміни населення протягом різних проміжків часу.

Визначити особливості та закономірності розвитку окремих географічних об'єктів дає змогу метод діахронного аналізу, який полягає у

детальному відстеженні впродовж усього історичного часу, певного географічного об'єкта чи компонента, наприклад у нашому дослідженні – державних кордонів майбутньої української держави. А залучення історико-типологічного методу до нашого дослідження дало можливість за типовим набором характеристик та ознак охарактеризувати розвиток історико-географічних досліджень у кожному з регіонів. Так, першочергово зверталась увага в контексті двох компонентів – наявності освітньої та наукової установи.

Окремо ситуативно застосовувався картографічний метод – одним із сучасних наукових методів, що пов'язаний із використанням карт як достовірних джерел і у нашому випадку дозволяв унаочнити окремі висновки та результати дослідження науковців. Дослідження картографічного матеріалу слугувало й елементом відображення становлення іншої спеціальної історичної дисципліни – картографії.

Історична географія є прикладом утворення нової галузі знань внаслідок інтеграційних процесів у гуманітарних і природничих науках. Вона нерозривно у своєму розвитку пов'язана з розвитком історії як науки. Тому XIX ст. характеризується становленням та розвитком спеціальних галузей історичної науки, у тому числі історичної географії. Історична географія України, в нашому розумінні, показує зміни в історичному процесі на території України, як і чому історично складалась політична, економічна, соціальна географія певної території. Вона дає конкретну просторову локалізацію історичного процесу, конкретизує і поглиблює уявлення про різні його сторони, пояснює й обґрунтовує низку його особливостей.

Історична географія включає в себе декілька напрямків дослідження – історична політична географія, історична географія населення та історична фізична географія. Історична політична географія відображає складання кордонів української держави, зміни адміністративно-територіального устрою, локалізацію конкретних населених пунктів, що пов'язані з історичними подіями. Також в історичну політичну географію включено новий напрямок –

історична топографія міст, що представляє просторову локалізацію населених пунктів.

Історична географія населення представлена дослідженнями щодо міграційних процесів населення, кількісний та етнічний його склад, розміщення народів на конкретних територіях.

Історична фізична географія характеризується змінами ландшафту загалом або його окремих складових, зокрема річок, озер.

В нашій роботі ми зосереджуємо свою увагу на історичній політичній географії України та історичній географії населення України. Це пов'язано з тим, що в досліджуваний період саме ці напрямки домінували в історико-географічних дослідженнях. До історичної політичної географії ми включаємо історичну топографію міст, топоніміку, картографію. При характеристиці робіт окремих авторів та тематики періодичних видань в окремих випадках у роботі буде розглянуто й роботи з історичної фізичної географії.

Говорячи про Україну та українські терени, ми маємо на увазі території земель з моменту проголошення нею незалежності. Крім того, для потреби нашого дослідження ми використовуємо географічний підхід, коли говоримо про Південну або Західну України тощо. Для більшої конкретизації, за необхідності, ми вдаємося до принципу історико-географічного районування, коли мова йде про Галичину, Запорозжя, Таврію тощо.

Отже, для реалізації мети та завдань нашого дослідження нами була використана низка загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, пояснено розуміння термінологічного апарату історичної географії.

***

Історіографію дослідження було розглянуто в контексті загального розвитку історичної науки та поділено за проблемно-хронологічним принципом. У ході аналізу наявної історіографічної бази було виділено кілька актуальних проблем, які піднімалися науковцями у своїх дослідженнях. Так

було піднято проблеми вивченості проблеми предмету, змісту та термінології; вивчення окремих напрямків історичної географії, зокрема, історичної політичної географії, географії населення, історико-економічних аспектів; проблемі вивчення історичних карт; топоніміці; вивчення окремих товариств та особистостей; проблема формування періодичних видань.

Джерельна база дослідження поділена за типологічно-видовою класифікацією на дві групи – опубліковані та неопубліковані джерела, де кожна із груп у свою чергу поділена на підгрупи: 1) наукові роботи дослідників; 2) офіційні документи; 3) матеріали особового походження; 4) статистичні відомості; 5) картографічний матеріал. Інформаційний потенціал наявної джерельної бази надав можливість комплексно дослідити регіональну специфіку історичної географії України XIX – початку XX ст.

Комплексне залучення вищезазначених методологічних принципів, загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів дозволило об'єктивно та всебічно дослідити проблематику становлення та розвитку історичної географії у кожному регіоні. Також пояснено вживання основних термінів – історична географія, історична географія населення, історична політична географія, історична топографія міст.

Розділ 2

РОЛЬ НАУКОВИХ ЦЕНТРІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ І СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ІСТОРИКО- ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНИ

2.1. Становлення історичної географії України в університетах Києва та Харкова в першій половині XIX ст.

Перші університети на території Наддніпрянщини та Слобідської України виникли на початку XIX ст. у Харкові (1804) та Києві (1834). Як і в інших університетах Російської імперії, створених за німецьким зразком, викладання історичної географії часто перепліталось у контексті викладання історії та географії і до того ж, у більшості випадків здійснювалось одними й тими ж викладачами. Академічні курси переважно були авторськими і ставали відображенням проведених наукових досліджень.

Викладання історичної географії у Харківському університеті починається власне із заснування закладу. Відповідно до Університетського статуту 1804 р. передбачалася приналежність професорів всесвітньої історії, статистики і географії до відділення словесних наук. Так, у відділенні словесних наук було шість кафедр з шістьома викладачами і на двох кафедрах викладалося географія. Одна кафедра всесвітньої історії, географії, статистики передбачала викладання загальних курсів, інша – історії, статистики і географії Російської держави, що передбачала викладання згаданих дисциплін у прив'язці до реалій Росії. Кожен викладач зобов'язувався зібрати собі в авторський посібник матеріал для викладання лекцій. В цей період на кафедрі всесвітньої історії географії та статистики спочатку викладали лектори Рейниш (археологія, всесвітня історія, географія) та Рейт (географія, статистика). Згодом викладати статистику став професор Дегуров. Також на цій кафедрі викладали Адамович (стародавня історія та географія), Філомафітський (всесвітня історія, географія) та Гонорський (всесвітня історія, географія, статистика) (Багалій, 1906, с. 54-55; с. 60-61). На жаль,

визначити імена вище перерахованих викладачів не вдалось через відсутність доступної інформації про них.

Якщо ж за Статутом 1804 р. не спостерігалась певна градація серед академічних дисциплін, то вже новий Університетський статут 1835 р. виключив географію з числа дисциплін, які викладались на історичних кафедрах. Історичній географії, хронології, геогеології відводилося місце допоміжних дисциплін у системі історичних наук.

У 1850-х роках постало питання про спеціалізацію історико-філологічної освіти, до якого Харківський університет поставився досить серйозно: був розроблений навчальний план історичного відділення, виходячи з того, що на думку ректора Харківського університету О. П. Рославського-Петровського «...спеціалізація повинна не перевантажувати студента, а надавати йому більше часу для самостійних занять...». Основу відділення складали «історична пропедевтика» і «допоміжні науки загальної історії» (по 2 години на тиждень), стародавня, середня і нова історія, російська історія, історія мистецтв, церковна історія. Можемо припустити, що історична географія входила до групи допоміжних наук (Трубчанінов, 2014с, с. 79-80).

На базі історико-філологічного відділення філософського факультету Харківського університету були передбачені наукові експедиції, покликані збирати словянські діалекти. Учасники цих експедицій були орієнтовані на дослідження регіональної специфіки побуту, говірок, етнологічних та географічних особливостей. В подальшому результати цих досліджень ставали основою спеціальних навчальних курсів. Однією з таких стала спеціальна наукова експедиція проф. Шидловського, Борисяка, Чорної та Черняєва, спрямована на вивчення Харківської та сусідніх губерній з точки зору географічного і загально-історичного розвитку. Вона тривала протягом трьох років – 1847-1849 рр., її результати були подані на розгляд відповідних спеціалістів-академіків, які схвалили якісний науковий матеріал (Багалій, 1906, с. 151-152).

У 1858 р. на засіданні ради історико-філологічного факультету в Харкові було прийнято постанову з проханням щодо організації на факультеті кафедри географії. Це прохання мотивувалося особливою необхідністю цього предмета, який набув особливого наукового значення завдяки працям вже відомого на той час німецького ученого-географа Карла Ріттера і його послідовників. Професор географії Берлінського університету К. Ріттер відводив географії окреме місце у системі академічних дисциплін та вважав її експериментальною наукою, яка постійно потребувала проведення різних наукових експедицій. Крім того, науковець пропонував географічне пояснення історії і наголошував на зв'язку історії та географії в наукових дослідженнях. Підтвердженням цього стала його багатотомна робота (19 томів) – *Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte des Menschen*» (Географія у відносинах до природи та історії людства), яка була написана з перервами з 1816 по 1859 роки. У цій роботі К. Ріттер не тільки пояснив вплив фізичного середовища на діяльність людини, але й визнав географію повноцінною галуззю знань (Карл Ріттер ..., 2022).

Саме це загальноєвропейське досягнення вплинуло на розвиток історико-географічних дисциплін в університетах Російської імперії, зокрема й на українських теренах. На Вченій раді Харківського університету постало питання щодо належності географії до історичних дисциплін. Члени ради дійшли висновків, що треба віднести географію до історико-філологічного факультету і включити її до переліку предметів, які входять до складу історичного розряду та, що географія повинна викладатися на окремій кафедрі, до якої приєднується й етнографія. До того ж треба розуміти під географією не зібрання фактів, які охоплюють тільки окремі описи, а науку в розумінні порівняльної географії, як розумів її К. Ріттер. Проте незважаючи на це рішення, порівняльна географія була введена до обов'язкових предметів лише у 1871 р. (Трубчанінов, 2014с, с. 88-89).

Особливу роль в історії становлення та розвитку історичної географії в Харківському університеті відіграв історик Дмитро Багалій. У 1887 р., після

захисту докторської дисертації він був обраний екстраординарним, в 1889 р. – ординарним професором університету. Крім загального курсу російської історії, він викладав низку спецкурсів: історіографію, історію Південної Русі, історичну географію та інші. З жовтня 1906 по листопад 1911 р. Д. Багалій був ректором Харківського університету.

Інтерес до історико-географічних досліджень історик проявляв ще під час навчання у Київському університеті Св. Володимира, де його науковим керівником був В. Антонович. В університеті Д. Багалій вивчав історію Чернігово-Сіверської землі, Лівобережну, Слобідську, Південну Україну. Саме під впливом ідей та методологічних принципів свого наукового керівника він підготував докторську дисертацію з історії Слобідської України. Проте тему дослідження довелося завуалювати в «Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства», що пов'язано було із суспільно-політичними утисками науковців та звинуваченням в українофільстві.

Докторська дисертація була новаторською, оскільки давала відомості не лише про історію колонізації Слобідської України, а й про фізико-географічні особливості місцевості, склад населення, зміни політико-адміністративного поділу тощо. Поставивши перед собою завдання простежити процес колонізації краю, дослідник занурився у дослідження історичної географії. Пізніше, обрану тематику історик репрезентував вже під час викладання авторських курсів в університеті (Голубко, 2006, с. 78-79).

Водночас Д. Багалій продовжив активно займатися історико-географічними дослідженнями. Особливу увагу він звертав на вплив географічного чинника на розселення різних народів, зокрема, українців. У своїй праці «Історія Слобідської України» історик чітко визначив роль цього фактора для населення, що проживало на території Слобожанщини. Він писав: «Який же вплив річки мали на заселення краю? Вони були звичайними шляхами для розселення людності. Дніпровські вітки – Псьол, Сула, Ворскла, – зв'язували Слобідську Україну з Лівобережною – Полтавщиною ...

Маленькі річки мали теж вплив на заселення і розселення перших поселенців країни. Як колись давні руські слов'яни селилися понад річками, так саме і слобожани перш усього починали селитися там, де було більше води. Ось через що західна частина краю заселена густіше й раніше» (Багалій, 1918а, с. 9). Д. Багалій також звертав увагу на вплив степу та лісу як географічних чинників виникнення різних населених пунктів. На думку історика, степ, представляючи рівнинну місцевість, не захищав слобожан від нападів кочовиків, тому поставала необхідність у будівництві додаткових захисних споруд, наприклад, ровів, огорож тощо. Натомість ліс, уповільнював просування чужинців та захищав населення. Таким чином Д. Багалій звернув увагу на історико-географічні закономірності виникнення різних населених пунктів. Варто зазначити, що до згаданої праці історик додав картографічний матеріал, тобто дві карти – «Слобідська Україна XVIII ст.» (див. додаток 3) та «Мапа Слобідських полків – Харківського, Сумського, Охтирського, Ізюмського і Острогожського 1764 р.» (див. додаток 4), що унаочнювали його дослідження.

У 1830-1840-х рр. на базі Харківського університету сформувався гурток молодих професорів і студентів історико-філологічного факультету – «Харківська школа романтиків». Більшість представників цього гуртка були або викладачами університету (І. Срезневський, А. Метлинський) або навчалися в ньому (О. Корсун, І. Розковшенко, О. Шпигоцький, О. Євський, Ф. Євський, М. Костомаров, М. Петренко та ін.). Одним із активних членів гуртка був Ізмаїл Срезневський. Головним предметом його зацікавлень була статистика та політична економія, оскільки він викладав цей курс в університеті, а вільний час він присвячував дослідженню місцевої етнографії. Збирання фольклору спонукало його до вивчення історії України загалом та історії Слобожанщини зокрема. Саме ця тематика стала предметом його подальших досліджень та репрезентацій на сторінках періодичних видань (Сумцов, 1914, с. 73).

І. Срезневський був редактором друкованого органу «Запорожская старина», що виходив протягом 1833-1838 рр. В цьому виданні основна увага була зосереджена на відомостях про козаків та їхнє життя у зафіксованих фольклором піснях, думах, баладах. Викликає інтерес надрукована у щотижневій газеті «Харківські губернські відомості» за 1839 р. стаття І. Срезневського «Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины», в якій автор репрезентував історію Слобідської України з часів її виникнення, на думку автора, в 1640 р. до перетворення на губернію в 1765 р. На шпальтах семи номерів газети (з № 31 по № 37) дослідник викладав свої погляди на формування, заселення та зміну кордонів Слобідської України, висвітлював історичну трансформацію регіону. Він, зокрема, зазначав, що «землі Слобідської України, які займають зараз Харківську губернію та частково сусідні повіти губернії: Курської та Воронежської, на початку XVII ст. вкриті непрохідними лісами чи болотами, а десь іноді непрохідною степовою травою ... були пустинні та дикі...». Автор вказував на поступове заселення краю та входження його до земель Великої Русі в другій половині XVII ст. Це він пояснював тим, що з усіх сторін терени Слобідської України були оточені Малою Руссю і Великою. У розумінні історика, Мала Русь була представлена територіями на захід від Слобожанщини, що перебували у володінні поляків, а Велика – це Царство Московське. Описуючи різні причини та періоди заселення краю козаками, дослідник по-суті викладав історичну географію населення (Срезневський, 1839, с. 1-2).

Іншим науковим центром був, заснований у 1834 р. Імператорський університет Святого Володимира у Києві. Протягом першого навчального року у цьому закладі функціонував лише один факультет – філософський з двома відділеннями: історико-філологічним та фізико-математичним. Згодом було додано юридичний та медичний факультети. Першим ректором університету був учений-енциклопедист Михайло Максимович. Завдячуючи йому у 1835 р. було створено Тимчасовий комітет з розшуку старожитностей

Києва при Київському учбовому окрузі, засновано музей старожитностей; 1843 р. створено Тимчасову комісію для розгляду давніх актів при Київському військовому, Подільському та Волинському генерал-губернаторові. За рік до своєї смерті М. Максимович ще встиг ініціювати заснування Історичного товариства Нестора-Літописця (1872 р.).

М. Максимович досліджував історію Києва та його округи, історико-географічні регіони України, зокрема Переяславщину та Волинь. Серед його праць історико-географічного спрямування, особливо слід виділити «Огляд старого Києва» (1840) та «Топографічні замітки Киянина» (1841), які були вперше опубліковані у заснованому ним літературно-історичному альманасі «Киевлянин». З'ясовуючи топографію стародавнього Києва, вчений уточнював історію його виникнення перших міських поселень, окреслював історико-географічні особливості розташування міста, характеризував культові споруди та інші історико-культурні пам'ятки (Трубчанінов, 2014с, с. 82-83). Між іншим, М. Максимович писав: «В ті часи Київ складав чи не четверту частину сучасного Старого міста, оскільки займав тільки північно-західну частину Старокиївської гори, яка складала так звану Андріївську її частину. Навкруги міста, особливо зі східної сторони, простягався великий ліс. Під Києвом зі сторони Дніпра був перевіз ... З південно-західної сторони спочатку Київ був віддлений обривом чи ровом, через який був прокладений міст та за яким простягалось до Лебеді підгірне поле» (Максимович, 2004, с. 62-63).

У березні 1849 р. від начальника учбового округу надішов лист до Вченої ради Київського університету св. Володимира щодо незадовільного рівня географічних знань викладачів гімназій. У зв'язку цим, вже наступного навчального року рішенням ради університету було запроваджено обов'язковий 2-річний курс географії для студентів історико-філологічного факультету. Викладання географії покладалось на професора кафедри політичної економії та статистики. В рішенні ради зазначалося, що географія буде вважатися одним із головних предметів (Трубчанінов, 2014с, с. 79-80).

Київський університет вже з перших років свого існування став центром історичного і топографічного дослідження українських земель. Певною мірою під впливом діяльності Російського географічного товариства, помічник попечителя Київського навчального округу М. Юзефович у 1850 р. порушив питання про створення «Комісії для опису губерній Київського учбового округу», до складу якого на той час входили п'ять губерній: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська. Цей задум знайшов підтримку на урядовому рівні, й у 1851 р. на базі Університету Святого Володимира було створено першу наукову інституцію, яка мала на меті комплексне дослідження великого історичного регіону України. Її співробітники фактично започаткували регіональні статистико-географічні та краєзнавчі дослідження, виробили критерії їх програмного забезпечення, згуртували серйозні наукові сили та зацікавили дослідженням минувшини широкі кола аматорів (Тоцька, 2013, с. 92).

Програма діяльності Комісії для опису губерній Київського учбового округу передбачала вивчення пам'яток архітектури, живопису, обрядів, народних звичаїв, історичного життя міст з урахуванням майнового і соціального стану населення, його занять, історії колонізації тощо. Вона проводила наукові експедиції для збору етнографічних, статистичних, економічних, природничих матеріалів. Так, у 1852 р. етнографічне обстеження берегів Дністра здійснив О. Афанасьєв-Чужбинський. 1853 р. А. Метлинський очолив експедиції до Чернігівської та Полтавської губерній, М. Маркевич зібрав історичні і народознавчі матеріали на Київщині та Поділлі. У 1857 р. В. Дабижа вивчав статистичні та етнографічні матеріали різних повітів Правобережної України. Результатом наукової діяльності Комісії стало видання 4-х томів її «Трудов», проте зазначений її доробок з історії, етнографії, статистики окремих регіонів і населених пунктів, так і не був опублікований.

У березні 1864 р. за поданням міністра народної освіти царським указом Комісія для опису губерній Київського учбового округу була ліквідована, а її

кошти передані Комісії для розгляду давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі (Трубчанінов, 2014а, с. 54).

Продовжив традиції історико-географічних досліджень у Київському університеті В. Антонович. Починаючи з 1878 р. він почав викладати в університеті на посаді професора. У своїх лекційних курсах В. Антонович повною мірою розкривав своє розуміння ролі географічного фактора в історичному процесі. На його думку, не було сумнівів у тому, що зовнішні чинники природи мають більший вплив на людину та долю цілої країни. Цю тезу Антонович розвинув у вступному історико-географічному огляді до історії Галицької Русі, де підкреслював, що «географічне положення Галиччини мало значний вплив на долю народу. Обмежена з трьох сторін, у вигляді довгого півострова іноплемянним елементом, Галицька Русь, не дивлячись на всі зусилля, зовсім не втратила своєї національної самобутності. Ця стійкість народних початків у Галицькій Русі базувалась значною мірою на географічних особливостях місцевості. Всюди етнографічні особливості найбільше зберігалися у гористій місцевості, де жителі майже не підлягали іноземному впливу» (Кіян, 2012, с. 211).

У 1880-х рр. В. Антонович розробив лекційний курс з історичної географії України під загальною назвою «Історико-топографічний нарис Південної Русі». Назва курсу обіймала власне лише другу його частину, оскільки перша була присвячена характеристиці природних властивостей краю і його населенню. Це був стислий, популярний огляд України в етнографічних межах, від Закарпаття і Холмщини до Азовсько-Чорноморського узбережжя та Кубані. В тексті нарису багато цікавих авторських спостережень та художньо забарвлених сторінок, що досить незвично для академічного стилю наукових праць В. Антоновича. Зміст був досить простий і зручний для запам'ятовування. Не маючи змоги викладати цей курс в університеті, В. Антонович запропонував його слухачам під час читання приватних лекцій з географії та історії України. За свідченням його студента А. Синявського, вперше курс, в якому переважали елементи

історичної географії, було прочитано у 1883 р. студенткам Вищих жіночих курсів. Ширший курс географії Антонович прочитав у 1886 р. та 1888 р. для невеликого гуртка, що переважно складався зі студентів університету (Трубчанінов, 2014 с, с. 86-87).

Враховуючи вирішальні впливи, які обумовили українську ідентичність, В. Антонович завжди на перше місце ставив географічний чинник. Він навіть виказував гіпотетичне припущення: «якщо б допустити повне зникнення сучасного південноруського народу і колонізації зайнятої ним території великоросами, то під впливом географічних і кліматичних умов через кілька століть осілі на півдні великороси утворили б відмінну від залишених на півночі родичів етнографічну особу, подібно тому, як у X-XII століттях переселені на північ південнороси виділились в тип сучасного великоруса». Віддаючи належне ролі природного середовища в історичному житті народу, В. Антонович ніколи не впадав в крайнощі і майже не торкався позицій географічного детермінізму. Саме тому він критикував історико-географічний вступ до «Історії Росії» С. Соловйова, в якому йшлося про визначальний вплив природного фактора на політичну долю східнослов'янських племен.

Зважене ставлення В. Антоновича до ролі географічного чинника в історичному процесі досить помітне і в дослідженнях представників Київської історичної школи, які вийшли з його університетського семінару регіональної історії. Типовою рисою праць учнів Антоновича було те, що вони переважно присвячували свої дослідження окремим місцевостям або областям. Всі вони у власних наукових дослідженнях відштовхувалися від тези Антоновича, що Східно-Європейська площа, не маючи гостро визначених (крім показаних обрисами басейнів місцевих річок та їхніх водорозділів) природних розмежувань території, може досліджуватися тільки в історико-обласному аспекті (Кіян, 2012, с. 212).

Дійсно, В. Антоновичу вдалося підготувати плеяду висококваліфікованих істориків та зорієнтувати їх наукові інтереси на заняття історичною регіоналістикою. Як зазначала Н. Полонська-Василенко, що в

школі Антоновича, історія виросла з ґрунту, зв'язана з територією, тоді як в інших школах вона була відірвана від свого фундаменту. Дослідники київської школи чітко визначали історико-топографічні межі районів та земель, звертаючи увагу на особливості їх розвитку.

В. Антонович уважно та вимогливо ставився до академічних наукових робіт своїх учнів. Більше того, для багатьох учнів, запропонована спеціалізація назавжди визначала їх фаховий вибір. Так, А. Синявський після захисту дипломної роботи «Древлянская земля. Историко-географический очерк», продовжив і надалі спеціалізуватися в галузі історичної географії та етнокультурних досліджень.

Із наукової школи В. Антоновича вийшов і М. Грушевський, який ще на третьому курсі університету за порадою наукового керівника почав займатись темою «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XVI века». Ця праця здобула золоту медаль, що давала можливість в подальшому залишитись на кафедрі російської історії професорським стипендіатом (Голубко, 2006, с. 75-77).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в російських імператорських університетах стали вводити курси історичної географії, одним з перших у цій царині був учень В. Антоновича приват-доцент Київського університету В. Данилевич. У 1908-1909 рр. він розробив лекційний курс з «Російської історичної географії». В. Данилевич детально охарактеризувавши джерела історичної географії Східної Європи, зокрема, дані археології, антропології, лінгвістики та етнографії, всебічно і повно змалював широку панораму історичної географії Південної, Північно-Західної і Північно-Східної Русі, продемонстрував історико-географічну номенклатуру згаданих регіонів у їх порівняльному аналізі (Гомоляко, 2011, с. 253).

Значний внесок у становлення картознавства та історичної географії України зробив історик Веніамін Кордт – директор бібліотеки Київського університету, пізніше – завідувач відділом Всенародної бібліотеки України. Він упорядкував чотири випуски видань середньовічних мап, на яких у тому

числі числі були відображені українські терени (1899, 1906, 1910, 1931). У цих збірках поряд з репродукціями карт були подані коментарі упорядника. Значним дослідженням історика стало видання протягом 1899–1910 рр. трьох випусків «Материалов по истории русской картографии...», які переважно включали карти Південної Росії, тобто території сучасної України кінця XIV – першої половини XVII ст. й супроводжувались розвідками-вступами та історичними коментарями. Вони стали першими оглядами розвитку в Росії та за кордоном картографічних уявлень про нашу країну, а В. Кордт взагалі вважається «піонером» у галузі укладання друком картографічних каталогів із зображенням карт. Навіть М.Грушевський неодноразово звертав увагу, що саме ці карти можуть стати основою для історико-географічного атласу (Трубчанінов, 2013b. с.7).

У 1882 р. доцентом кафедри слов'янської філології історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира почав працювати Тимофій Флоринський. Згодом він став деканом цього факультету. Крім публіцистики зі слов'янської проблематики, науковець від 1890-х рр. також займався розробкою картографічного матеріалу, зокрема займався відображенням розселення різних етносів на теренах Російської імперії. Зокрема в роботі «Славянское племя. Статистико-этнографический обзор современного славянства» (1907 р.) він дав ґрунтовну характеристику території розселення слов'ян. Крім загального нарису про ці племена, вчений описав «руських», болгар, сербо-хорватів, словенців та чехів. Українців дослідник відносив до «руських» і представляв як один народ, водночас зазначаючи, що до складу цієї групи входять великороси, малороси та білороси. Кожну підгрупу він характеризував за конкретними пунктами: ареал проживання, сусіди та їх кордони, підтипи народу, чисельність, етнографічні особливості та походження. Свою наукову працю Т. Флоринський доповнив картою проживання слов'ян, що унаочнювала результати його дослідження (Флоринський, 1907).

Отже, історична географія як навчальна дисципліна існувала в освітній програмі Харківського імператорського університету та Київського університету Св. Володимира від з моменту їх заснування. До кінця XIX ст. вона викристалізувалася як окрема галузь гуманітарного знання.

2.2. Наукові осередки Києва у формуванні історико-географічного напрямку досліджень другої половини XIX – початку XX ст.

Київський науковий центр історико-географічних досліджень у зазначений період був представлений Товариством Нестора Літописця (1872), Південно-Західним відділом Російського географічного товариства (1873) та Українським науковим товариством (1907).

Ідея заснування у Києві наукового осередку виникла ще у 1872 р. Ним стало Історичне товариство імені Нестора-Літописця. Його основною метою було сприяти розвитку загальної, політичної, церковної історії, історії права, археології, нумізматики тощо. Протягом 1874–1917 рр. воно діяло при Університеті Св. Володимира. Від 1876 р. праці члени Товариства публікували на сторінках «Университетских известий». Крім того, було опубліковано шість книг «Читань в Історичному товаристві Нестора Літописця». Однією із таких розвідок, що були вміщені в книзі був «Исторический очерк Батурина» О. Лазаревського. Вже на початку своєї праці історик подав історико-географічний опис Чернігівської губернії. Зокрема він зазначив, що «південне узбережжя Сейму в межах теперішньої Чернігівської губернії до XVII ст. представляло собою повну пустелю, розділяючи тоді російські та польські володіння... ніяких поселень до XVII ст. тут не було і не могло бути, що пов'язано з повною беззахисністю цієї місцевості» (Лазаревський, 1892, с. 105).

На засіданнях Товариства неодноразово виступав перший історик картографії Василь Ляскоронський (1856–1928). У 1878 р. він вступив до історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира. Після завершення навчання у 1882 р. отримав диплом зі ступенем кандидата й

упродовж двох років перебував при університеті як професорський стипендіат. Із 1884 р. він працював викладачем історії та географії. Першим науковим дослідженням В. Ляскоронського стала його студентська робота «Етнографія за Адамом Бременським», написана в 1881 р. Це була джерелознавча, за своїм характером праця, в якій автор значну увагу приділив аналізу місцям проживання тієї чи іншої народності, її побут, відносинам із сусідами, релігії та традиціям, мораль. (Орищенко, 2018, с. 51).

В. Ляскоронський майже 30 років досліджував історичну картографію та географію українських теренів, опрацював картографічні фонди бібліотек Києва, Кенігсберга, Парижа, з науковою метою відвідав у Нідерланди та Велику Британію (Трубчанінов, 2013 б, с. 7).

У 1897 р. В. Ляскоронський опублікував ґрунтовну дослідницьку працю «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.». Перший та другий розділи були присвячені історичній політичній географії, зокрема питанням географічної характеристики Переяславської землі, її кордонів, опису території в найдавніший період її існування. Водночас третій розділ висвітлював історичну географію населення – період розселення слов'ян в басейні середнього Дніпра, міграційні процеси тощо (Ляскоронський, 1903).

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (далі – ПЗВРГТ) був заснований у Києві у 1873 р. як філія Імператорського географічного товариства Російської імперії, що займався вивченням південно-західних українських територій.

Передумовами виникнення Відділу слугували декілька причин, зокрема одна із них – діяльність Київської громади у 60-70-х рр. XIX ст. В цей період на території Наддніпрянської України активно розвивався громадський рух, а його члени згодом стануть активними діячами Відділу. Валуєвський циркуляр 1863 р. унеможлилював легальну культурно-освітню та наукову діяльність громадівців. Це змушувало вчених шукати такі структури та інституції, які б дозволили їм продовжувати свої дослідження та їхню популяризацію (Петрук, 2002).

Іншою передумовою виникнення ПЗВРГТ слугували активні краєзнавчі дослідження, здійснювані членами «Комісії для опису губерній Київського учбового округу 1851-1861 роках» та етнографічно-статистичної експедиції у Південно-Західний край у 1869-1870 рр. Основним завданням роботи Комісії було дослідження природних багатств та можливостей сільськогосподарського та промислового розвитку Лівобережжя і Правобережжя. Оцінюючи роботу Комісії у 1853 р., керівництво Російського географічного товариства порушило питання про утворення на українських землях окремої філії, яка б входила до їх складу. Проте ця пропозиція була відхилена. Згодом, вирішальну роль у створенні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства відіграв П. Чубинський, який очолив етнографічно-статистичну експедицію Товариства (Чорна, 2005, с. 11).

ПЗВРГТ був заснований на зразок вже існуючих у Російській імперії Кавказької, Сибірської, Оренбурзької філій. Філія РГТ, відкрита у Києві, діяла на території п'яти губерній – Київської, Волинської, Поділької, Полтавської і Чернігівської.

З 1873 р. до початку 1875 р. президія Відділу мала такий склад: Г. Галаган (голова) і його заступник В. Борисов, керуючий справами П. Чубинський, О. Русов й О. Антипович. А з початку 1875 р. і до закриття (липень 1876 р.) – В. Антонович (голова), П. Чубинський, О. Антипович (Петрук, 2002).

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства став осередком історико-географічних досліджень, що об'єднав у своїх лавах істориків, географів, краєзнавців, етнографів. Історик О. Грушевський так визначав його завдання: «об'єднання в єдиний живий організм, єдине етнографічне ціле ... України, Гетьманщини, Слобожанщини, Галіції, Буковини, Угорщини». Історик зосередив увагу на прагненні членів Відділу з часом перетворити осередок у самостійне «Українське Наукове Товариство», хоча таким планам так і не судилося реалізуватися (Демуз, 2013, с. 213).

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства як і більшість наукових товариств для репрезентації результатів своїх досліджень заснував власний друкований орган – «Записки Південно-Західного відділу Російського географічного товариства». Вийшло лише два томи, тобто за 1873 та 1874 рр. За типовою структурою такого типу видань, «Записки» поділялись на дві частини – офіційну (журнал засідань) та неофіційну або наукову, яка була представлена науковими розвідками. Дослідження історико-географічного характеру були представлені в обох томах, зокрема у першому томі дослідження Н. Яснопольського «Изменения направления хлебной торговли с проведением железных путей». Серед основних чинників розвитку торгівлі науковець звернув увагу саме на географічний. Для прикладу, у роботі вказувалось на необхідність прокладення шляху із Бердичева до Брест-Литовська. Водночас, наголошувалось, що інші губернії імперії, не потребували цього сполучення, бо повністю себе забезпечували і мали зв'язок зі столицею. Північні ж території Чернігівської, Київської та Волинської губерній потребували такого постачання через свої географічні та кліматичні особливості (Яснопольський, 1874, с. 197-198).

Розвідок, історико-географічного характеру у другому томі було кілька – стаття П. Чубинського «Обзор данных о населении г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г.», у якій історик надав детальний аналіз статистичних даних щодо чисельності населення в місті за різними показниками, зокрема поділу за статтю, релігією, статусом, освітою тощо. П. Чубинський також порівнював чисельність населення Києва з іншими містами, зокрема, Петербургом (Чубинський, 1875).

Іншою цікавою роботою історико-географічного характеру можна назвати розвідку дослідника Буковини – Г. Купчанки «Некоторые историко-географические сведения о Буковине» (з картою). Надаючи детальний опис Буковині, дослідник вже в першому розділі вказує на походження назви, положення та кордони краю. Наприклад, автор зазначає, що «Буковина» отримала свою назву від назви дерев – буків, поширених у цій місцевості.

Розмежування з іншими державами та краями проходить переважно річками, наприклад, «з півночі від Галичини кордон Буковини складає річка Дністер від села Бабин вниз по течії до села Онут, де починається кордон з Росією; на схід від Росії складають кордони протоки Онут, впадаючих в Дністер та Рокітне, впадаючих в річку Прут, де власне знаходиться потрійний кордон між Австрією (власне Буковина), Росією та Молдавією» (Купчанка, 1875, С. 289).

Члени ПЗВРГТ проводили не лише поодинокі дослідження, але й здійснювали статистично-географічні або етнографічні експедиції. Результати своїх напрацювань вчені представляли у відповідних друкованих виданнях. Так, під час етнографічно-статистичної експедиції П. Чубинського зібрано ґрунтовний матеріал з народного життя українців другої половини ХІХ ст., що знайшло відображення в семи томах «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». Ця експедиція значно активізувала краєзнавчі та народознавчі дослідження. У сьомому томі другого випуску «Трудов» всі публікації були присвячені «малоросам» (тобто – українцям). Основна увага зосереджувалася на характеристиці цієї народності, її побуту, житла тощо. Зокрема, в тексті було зазначено: «Топографічні умови та територія не могли не вплинути на місцеве малоросійське населення і не спричинити появу особливостей. Це населення може бути поділено на три типи: український, польський та подільсько-галицький. Поліщуки займають Полісся Київської та Волинської губернії – країну лісів та боліт – та Підлясся, тобто, частина Седлецької та Гродненської губерній. До Подільсько-Галицького типу слід віднести жителів західної Волині та Галичини, це піднесена, гірша смуга, вони населяють повіти: Кам'янецький, Ушицький, Проскурівський, частини: Старокостянтинівського, Кременецького, Дубенського та Володимир-Волинського повітів та Холмську Русь. Потім мешканці решти, більшої частини Київської, середньої частини Волинської, південно-східної Подільської губерній належать до Українського типу» (Чубинський, 1877, с. 357-358).

Члени ПЗВРГТ займались картографуванням. Вони наносили на мапи ареал проживання українського народу та області поширення української мови. Так, у 1871 р. П. Чубинський спільно з мовознавцем К. Михальчуком на основі етнографічних та мовознавчих досліджень розробили «Карту южно-русских наречий и говоров». Поява цієї мапи суттєво вплинула на подальший розвиток мовознавства та історичної географії (Чубинський, Михальчук, 1871).

Протягом всього часу існування та діяльності ПЗВРГТ його члени видавали «Киевский телеграф». Газета була органом Київської громади, і таким чином, впливала на виховання молоді і сприяла її залученню до українського національного руху 70-х рр. XIX ст.

На початку XX ст. утворився ще один науковий осередок історико-географічних досліджень – Українське наукове товариство в Києві (далі – УНТК). Після скасування «Временными правилами о печати» заборон щодо розвитку української науки і друку періодичних видань, групою українських учених був розроблений план щодо створення нового товариства. УНТК ставило собі за мету розвиток та популяризацію українською мовою різних галузей науки. 1906 р. статут Товариства, підписаний професорами В. Антоновичем, І. Луцицьким, П. Житецьким і В. Науменком, був затверджений київською адміністрацією.

21 квітня 1907 р. відбулося перше загальне засідання Товариства, на якому головою було обрано М. Грушевського, до тимчасового бюро увійшли О. Левицький, В. Науменко (заступники голови), В. Щербина (скарбник), І. Стешенко (секретар), М. Біляшевський (бібліотекар), Я. Шульгін (заступник секретаря). Дещо пізніше до бюро додатково був введений О. Грушевський. Всього до першого складу Товариства було обрано 21 науковця. Для ведення діловодства, видання праць і звітів УНТК була обрана українська мова (Онопрієнко, 2008, с. 23-24).

14 вересня 1907 р. загальні збори УНТК ухвалили рішення про формування трьох наукових секцій: історичної (історії з допоміжними

дисциплінами, археології, етнографії, історії науки, економіки), філологічної, природничої. До роботи цих секцій могли долучитись й фахівці інших галузей науки. Так, географ чи антрополог міг пристати чи то до природничої, чи то до історичної секції, як писав М. Грушевський в історичній замітці про Товариство. В такий спосіб історик підкреслював спорідненість історії та географії у наукових дослідженнях (Грушевський, 1908, с. 9).

Українське наукове товариство в Києві з самого початку діяльності надавало великого значення публікації своїх праць, тобто популяризації результатів своїх досліджень серед населення. Основними друкованими органами УНТК стали «Записки», часопис «Україна», наукові збірники секцій.

«Записки УНТК» – неперіодичне видання Українського наукового товариства в Києві. Воно видавалося впродовж 1908–1918 рр. за редакцією М. Грушевського. Загалом вийшло 18 книг. Починаючи з 3-ї книги «Записки» стали друкованим органом історичної та філологічної секцій Товариства. Інші ж секції випускали власні видання.

На сторінках «Записок УНТК» було надруковано низку досліджень історико-географічного характеру, що поєднувалися з іншими галузями історичної науки. В рамках історичної секції в незначному обсязі розроблялася археологічна тематика. Ініціатором проведення низки експедицій був Л. Добровольський. Вони були організовані протягом 1907–1908 рр. з метою історико-топографічного обстеження околиць Києва на правобережжі Дніпра. Результатом експедицій стала стаття Л. Добровольського «Забуті межі давньої Київщини» (1908), в якій описані залишки фортифікаційних укріплень, а також визначений їхній приблизний вік. Цю ж доповідь він читав на засіданні історичної секції УНТК. У своєму виступі Л. Добровольський на початку подав опис території міста, підкресливши роль географічного чинника у формуванні державності східних слов'ян. Л. Добровольський зокрема, зазначив: «Територія, що ми оглядаємо, представляє собою трикутний простір біля Києва, праворуч Дніпра, утворений бігом головної ріки і двох її віток – Стугни і Ірпіня... В середині зазначеного

простору лежить частина придніпрянського нагір'я, що оточена природними кордонами... Природа місцевого рельєфу, поруч з іншими фізичними умовами, відбилась на відносинах між сусідніми територіями» (Добровольський, 1909, с. 3).

Прикладом праці з історичної географії населення опублікованої на сторках видання можна вважати статтю О. Корольової «Поділ українського народу на групи дорослості по перепису 1897 р.». В роботі авторка надала характеристику вже раніше зібраним даним щодо населення. У статті відмічено, що окремо відомості щодо українців відсутні, тому що авторка зараховувала їх разом з великоросами і білоросами до однієї групи – «русские» (Корольова, 1910, с. 87). Також дослідниця вказувала на відсутність даних з азійської частини Росії, де проживала значана кількість переселенців з українських губерній.

До історичної географії населення у своїх дослідженнях звертався і М. Грушевський. У статті «До історії Острянинової еміграції» історик розглядав проблему української еміграції XVII ст. до московських укріплень на пограниччі. Московська адміністрація розсилала українців по різних містах, тим самим створюючи різні так звані колонії (Грушевський, 1914а, с. 45).

Іншим виданням УНТК був часопис «Україна» – щомісячний історико-етнографічний та літературно-публіцистичний часопис. Він своєму розвитку пройшов декілька етапів і спочатку видавався у Києві 1907 р. як продовження «Киевской старины». Редактором часопису був В. Науменко. Протягом першого року вийшли 4 томи (12 книжок). Однак після випуску двох перших книг журналу діяльність видавництва загальмувалась. Протягом 1907 р. тривала дискусія навколо можливості перетворення журналу на орган Українського наукового товариства, проте це рішення затягувалося, зокрема через позицію М. Грушевського, який вважав, що часопис не відповідає академічним канонам. Офіційно журнал став друкованим органом Товариства з 1914 р., коли його редактором став М. Грушевський. Часопис друкував матеріали з історії, археології, літератури, мовознавства, етнографії України.

Вже в першому томі, у різних частинах видання були опубліковані дослідження історика Д. Дорошенка «Австрійська Україна в 1906 році» та «Україна в 1906 році». Дослідник зосередив увагу в публікації на суспільно-політичному становищі України, вдаючись до історичного екскурсу. У першій статті автор дав характеристику українській території, що входила до складу Австро-Угорської імперії, зокрема мова йде про Галичину, Буковину та Угорську Русь. В історичній ретроспективі історик вдавсь до огляду етнічного складу населення Галичини. Він зазначив, що в Галичині проживають «дві однаково рівні по числу нації» – поляки і українці, проте лише остання позбавлена будь-яких суспільно-політичних прав на своє визнання. В Західній Галичині проживали поляки, а в східній – українці. І завдяки урядовим позиціям, з 1867 р. Галичина зробилась «польським П'ємонтом, зерном майбутнього польського королівства в традиційних межах од моря до моря» (Дорошенко, 1907а, с. 76). А суспільні обставини змушували українців вдаватись до еміграції, звільнявши простір або ж починати боротись за свої національні права. В іншій статті історик звертав увагу на життя українців у Наддніпрянській Україні, зокрема на ідею соборності українських земель та вказував, що «Постійним культурним і національним центром всеукраїнським може бути тільки історичний центр – Київ» (Дорошенко, 1907б, с. 28-29). Тим самим, Д. Дорошенко став одним із небагатьох істориків, який звертав увагу на саме болюче питання українського народу – його прагнення і водночас неможливість відокремлення в умовах початку ХХ ст.

З 1914 р. журнал дійсно перетворився на рупор українства. Одним із активних його авторів став і сам головний редактор – М. Грушевський. Його статті на сторінках журналу були присвячені мали різним темам. У тому числі проблемам історико-географічного характеру, зокрема, в одному з номерів журналу за 1914 р. містилась його ґрунтовна праця «Український рух на схід: розселення за московською границею до 1648 р.». Вчений у статті назвав зміни, які відбулися напередодні Національно-визвольної війни 1648 р. та прослідкував як і чому українське населення переселелось на схід, ближче до

Московії, напередодні цієї війни. У цій роботі вчений активно використовував картографічний матеріал (Грушевський, 1914b).

У третій книзі за 1914 р. також було опубліковано статтю В. Степового «До історії Задунайської Січі». В історичному нарисі автор вказував на особливості виникнення Задунайської Січі. На початку праці автор дав характеристику шляхам міграції та подальшому заселенню території аж до турецького кордону. Він звернув увагу на адміністративні зміни, що відбулись в минулому на запорожській землі, зокрема, на те, що після ліквідації у 1775 р. ці терени згодом було поділено на дві губернії – Новоросійську (землі між Дністром і Бугом) та Азовську (Степовий, 1914, с.10).

В доповнення до своєї праці В. Степовий надрукував два документи, один із яких «Секретний рапорт капітана Дениса Тимковського та військового товариша Кирила Мошенського про подорож на Тилігул до був. Запорозжців». Із назви стає зрозумілим, що документ містить інформацію історико-географічного характеру, характеризує маршрут подорожі тощо. Другий документ не містив інформації з історико-географічного характеру, тому ми його не аналізуємо (Степовий, 1914, с. 17).

Отже, розвиток історико-географічних досліджень у Києві, як науковому центрі, був представлений доволі прентабельно. Інтерес до історичної географії підтримувався членами Південно-Західного відділу Російського географічного товариства з другої половини XIX ст. та продовжував розвиватися на початку XX ст., але вже у працях членів Українського наукового товариства. Обидва товариства відіграли вагомий роль у гуртуванні у своїх лавах провідних дослідників, які презентували свої дослідження на сторінках друкованих органів товариств – «Киевская старина», «Киевский телеграф», «Україна» та «Записки Українського наукового товариства».

2.3. Презентація історії українських регіонів у часописі «Киевская старина».

Українські науковці презентували результати своїх досліджень на сторінках періодичних видань, одним із яких був історичний журнал «Киевская старина» – перший в Україні багатoproфільний журнал під редакцією Ф. Лебединцева. Журнал виник з ініціативи київської громади та видавався у Києві з 1882 р до 1906 р., загалом світ побачив 96 томів. Часопис згуртував навколо себе провідні сили української наукової інтелігенції – В. Антонович, О. Лазаревський, М. Петров, О. Кістяківський, О. Левицький, І. Каманін, П. Житецький та ін.

Після закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства колишні його члени продовжили свої дослідження та публікували свої напрацювання на сторінках журналу «Киевская старина». Журналу на деякий час вдалося згрупувати довкола себе колишніх співробітників Відділу та багатьох інших відомих діячів української науки і культури. Загалом, у виданні «Киевской старины» брали участь понад 450 авторів та кореспондентів. На його сторінках висвітлювалась проблематика з історії, етнографії, права, релігії, географії, у тому числі й історичної географії тощо (Палієнко, 2005b, с. 96).

За час існування часопису, на його сторінках тематика опублікованих наукових досліджень залишалась, здебільшого, в рамках україноцентризму, зокрема звернення до минулого українського народу, його історії, культури тощо. Варто відмітити, що історико-географічна тематика також досить часто була репрезентована на сторінках видання. Проаналізований зміст журналу дозволив нам виділити основні групи публікацій історико-географічного спрямування: з історичної географії, політичної географії, картографії, історичної топографії міст, історичної географії населення України.

Перший напрямок досліджень дає нам уявлення про розвиток історичної політичної географії України як в цілому, так й окремих регіонів. Загалом, проблемне коло цієї групи охоплює інформацію щодо визначення змін в

адміністративно-територіальних, регіональних утвореннях (губерніях, областях). Значна кількість досліджень, що були опубліковані на сторінках журналу торкалися вивчення різних регіонів України – Наддніпрянщини, Слобідської України, Південної України, Галичини та Буковини.

Одним із таких досліджень було «Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления» (1900) О. Лазаревського. У тритомній праці представлена Малоросія (територія стародавньої Гетьманщини: Стародубський, Ніженський та Прилуцький полки) в період від 1654 до 1782 року. На сторінках «Киевской старины» у кількох випусках (71-76 томи) було надруковано розділ про Прилуцький полк. На початку роботи історик описав ландшафт території, яка входила до складу полку, а також повідомив про перші згадки містечка Прилуки і розглянув кілька версій походження його назви (Лазаревський, 1900).

Подібною за характером дослідження була його робота «Полтавщина в XVII в.» (1891), в якій історик давав історико-географічне описання краю, подав короткі відомості про його природні та адміністративні межі. Полтавський полк займав «межиріччя Орелі та Ворскли, поширюючись частиною і на правий берег останньої, тобто займав теперішні повіти: Полтавський, Кобеляцький та частину Константиградського. Орілью, притокою Дніпра, полк відділявся від диких степів, по яким вільно (вештались) тільки татари та запорожці» (Лазаревський, 1891, с. 357).

У 1894 р. історик О. Єфименко представила на сторінках журналу своє дослідження «Очерки истории Правобережной Украины...». У ньому авторка звернула увагу на динаміку змін кордонів цього українського регіону протягом різних історичних періодів. О. Єфименко писала про те, що Правобережна Україна сполучалась з рештою українських теренів, зокрема Південною Волинню та Київським Поліссям, де поруч з болотом та піском траплялася справжня родюча земля (Єфименко, 1894, с. 389)

Розглядаючи під історико-географічним кутом зору публікації в «Киевской старине», слід звернути увагу на наукову дискусію, яка

розгорнулася між П. Бурачковим та П. Голубовським. Археолог та нумізмат П. Бурачков у своїй статті «Заметки по исторической географии южнорусских степей» (1886) звернувся до проблеми визначення місцезнаходження населеного пункту Олешки. Аналізуючи праці таких дослідників як Барсов, Ф. Брун, М. Надеждин, П. Бурачков критикував їх за недостовірні відомості та не врахування певних обставин пошуку і встановлення розташування Олешків. П. Бурачков вказував на те, що деякі географічні об'єкти мали різні назви у тих народів, які ними послуговувалися. Наприклад, на його думку, маленьку річку в степах половці називали Сутень, а татари – «Суть-су», що кримсько-татарською означала «Молочна» (Бурачков, 1886, с. 662). Подібну плутанину у назвах допускали і давні літописці, про що й писав П. Бурачков. Крім того, історик також проаналізував походження назв та місцезнаходження й інших географічних об'єктів, таких як о. Березань, Очаків тощо. У тексті своєї статті П. Бурачков радив дослідникам перш, ніж займатись встановленням місцезнаходження будь-яких географічних об'єктів, звернути увагу спочатку на сучасне їх розташування та ознайомитися з картою й археологічними відомостями.

Відповіддю П. Бурачкову стала стаття П. Голубовського, опублікована в наступному випуску журналу. Стаття називалася «По поводу заметок по исторической географии южнорусских степей». П. Голубовський погодився з думкою П. Бурачкова щодо неправильності походження назви Очакова як Сари-Кермен, яка у татар називалась Херсон (Бурачков, 1886, с. 679). Однак, звинуватив П. Бурачкова у недостовірності трактування цих тернів як половецьких. Він стверджував, що половці «кочували на лівій, а не на правій стороні Дніпра», що було доведено їх сутичками з татарами в Приазов'ї (Голубовський, 1886, с. 170). Така наукова дискусія, розгорнута на сторінках журналу «Киевская старина», сприяла підвищенню інтересу до історико-географічних досліджень.

На сторінках журналу «Киевская старина», між іншим, широко була представлена козацька тематика. Аналізуючи публікації на цю тему, слід

зазначити, що дослідники звертали увагу на різні аспекти козацького життя: фольклор, побутове життя, соціально-економічний стан, бойові дії та звісно не могли оминати і проблем історико-географічного характеру. Наприклад, у випуску 8 за 1882 р. вміщена стаття «Материалы для истории Запорожья». Зокрема, в ній можна було зустріти й описи козацьких територій та кордонів козацьких володінь: «Колишні запорожські землі охоплювали всю територію сучасних двох губерній Херсонської та Катеринославської та складали більше десяти мільйонів десятин землі. Запорізькі володіння формувались поступово та таких розмірів досягли протягом цілих століть ... В напрямку від Польщі їх володіння йшли по межі сучасних губерній: Київської, Подільської та Херсонської; в напрямку від Туреччини та татар точних меж не було, і як татари захоплювали запорізькі землі, так і запорожці проникали всередину їх земель та розташовували там свої паланки» (Материалы..., 1882, с. 323). Також стаття містила тексти документів, листів, що також стосувалися проблем розмежування та розподілу козацьких земель.

На сторінках журналу була представлена інформація і щодо розвитку картографії, історичної соціальної топографії міст, історичної політичної географії і географії населення. Кожне місто, як політичний, адміністративний, економічний, культурний центр навколишньої округи, формувалося через розбудову цілісного масиву споруд, обмеженого конкретною територією. Відтак на подальший розвиток міста суттєво впливали географічні умови, які для кожного з них, були унікальними. І саме топографічні дослідження давали змогу визначити зазначені особливості. Здебільшого топографічні огляди супроводжувалися картографічним матеріалом. Водночас автори звертали свою увагу й особливості розвитку соціальної топографії, тобто на розселення окремих груп у місті.

Для нас особливий інтерес становлять топографічні дослідження Запоріжжя Д. Яворницького, представлені на сторінках «Киевской старины». У статтях «Топографический очерк Запорожья» (1884) та «Остров Хортица на реке Днепре» (1886) автор подав відомості про природу цієї місцевості, її

особливості і вплив на заселення цих теренів, проаналізував зміну історичних кордонів козацьких вольностей (Яворницький, 1884; 1886).

Вартими уваги є топографічні та історичні описи різних населених пунктів, зокрема Києва, Кременчуга, Полтави, Переяслава, представлені різними дослідниками.

Досліджуючи історичну топографію Києва, М. Петров опублікував роботу «К истории топографии Печерска и Клова», у якій охарактеризував значення топографії для розвитку міста та порівнював два існуючі рукописні креслення Печерська та його близьких околиць. Одне із них датувалося 1713-1715 рр., а друге 1719 р. Ці креслення давали можливість порівняти та прослідкувати зміни, які відбулись у місті протягом кількох років (Петров, 1896, с. 17).

Цикл наукових статей, присвячених топографії, опублікував на сторінках журналу історик М. Андрієвський. Серед них «Перепетовское поле (Разыскание в области летописной топографии, с приложением карты)» (1882), «Летописный Юрьев на Руси (Топографическое розыскание с приложением карты)» (1883), «Давыдова Боженька» (Из летописной топографии киевского Полесья)» (1885) (Палієнко, 2005b, с.11).

На сторінках журналу «Киевская старина» досить рідко, але все ж траплялись публікації картографічного матеріалу. Особливої уваги заслуговує «Описание атласа XVIII в., подаренного черниговской гимназии князем Н. П. Голицыным». Матеріали атласу українських земель з картами і планами міст були підготовлені в 1778 р. за наказом малоросійського генерал-губернатора графа П. Румянцева. Атлас містив 16 позицій, із яких 3 карти та 13 планів. Передусім це «Генеральна карта Київської губернії» з поділом на 10 полків, «Карта Малоросії» з поділом на 15 полків та «Генеральна карта Малоросійської губернії» (Описание атласа ..., 1890, с. 131-132).

У 1883 р. у кількох номерах часопису була опублікована робота історика Ф. Кондратовича «Задунайская Сечь». Дослідження було побудоване на основі місцевих спогадів та розповідей. Сама публікація не містила історико-

географічних описів. Карта запорозьких поселень за Дунаєм, подана як додаток до публікації, лише унаочнювала розповіді козаків про ці поселення, надаючи загальні уявлення про них. На початку статті історик дав коротку історичну довідку щодо умов формування Задунайської Січі. Як відомо, після зруйнування останньої Підпільненської/Нової Січі, частина козаків пішла вниз до Дніпру у межі Османської імперії й отримала дозвіл на проживання від турецького уряду. Саме ці землі стали основою Задунайської Січі, яка була відображена на карті. Схематичне зображення містить назви населених пунктів, позначки річок та островів (Кондратович, 1883а, с. 66).

В останій частині опублікованого дослідження було вміщено «План Верхнього Дунавця» з позначкою конкретного місця розташування Січі. Він містив відомості не лише про місцезнаходження церкви, шинка на території, а й природні особливості місцевості, зокрема пустир, болота тощо. В легенді до карти є примітка, що «Між західним валом та пристанню берег Дунавця обривистий, близько 10 саженців вишні, потім від пристані, обрив продовжується ... поступово зменшується і скоро переходить в спуск до плавнів» (Кондратович, 1883б, с. 772).

Іноді на сторінках журналу подавалася інформація, яка стосувалася появи нових географічних карт. Наприклад, у 1899 р. в № 2 журналу опублікована замітка про те, що місцева видавнича фірма в Чернівцях видала невелику розфарбовану карту Буковини. Вона призначалася для користування на уроках в середній школі і містила тексти не лише німецькою та молдавською мовами, але й «малоросійський текст» (Карта Буковины, 1899, с. 94). У 1898 р. подібна замітка була опублікована щодо карти Подільської єпархії. У ній йшлося на те, що на карті позначено всі поселення губернії з особливими позначками міст, містечок та сіл, що мали церкву. Карту склав учитель Каменецького духовного училища С. Біднаровський (Карта Подольской епархии, 1898, с. 17).

Окрему групу публікацій становили дослідження з історичної географії населення України, зокрема різних народностей, що проживали на

українських територіях, міграційних та колонізаційних процесів тощо. До таких робіт можна віднести статті вищезгаданого історика П. Голубовського «Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире Св. (Историко-этнографический очерк)» (1888), в якій автор звертав увагу не лише на взаємовідносини між народами, але й характеризував історико-географічні умови їхнього існування. П. Голубовський зазначав, що праатьківщиною болгарського народу вважається місцевість при злитті річок Ками та Волги, а в V ст. вони проживали на березі Азовського моря та річок Кубань, Дон і Волга. В VII ст. після появи нового народу – хозар, болгар змушені були мігрувати на захід. Хозари ж осіли по берегах Волги, Дону, Каспійського та Азовського морів, тобто на колишніх теренах болгар. Не зважаючи на те, що частина болгар залишилась на цих територіях, більшість переселилась на Дунай (Голубовський, 1888, с. 27).

Питання проживання переяславських торків досліджував історик А. Стороженко у своїй однойменній статті. Посилаючись на роботу П. Голубовського «Печениги, торки и половцы до нашествия татар» (1884), автор вказував на приналежність печенігів, торків, половців, турків-сельжуків та турків-османів до однієї мовної сім'ї – тюрків. У літописах та інших джерелах торки згадувались як узи (гузи) і локалізувались у X ст. по берегах Волги та Дону. Згодом з цієї місцевості їх витіснили половці. При визначенні ареалу проживання торків А. Стороженко на початку свого дослідження звертався до карти Переяславського повіту. Вона ж йому знадобилася при визначенні походження назв різних населених пунктів, тобто топонімії. На підставі цієї інформації досліднику вдалося встановити проживання торків поблизу річки Каратулька, назва якої мала тюркське походження (Стороженко, 1899, с. 285).

Привертає увагу і замітка «Два слова о циганах в пределах бывшей Гетьманщины», опублікована на сторінках журналу за 1886 р. у № 10. Автор статті вперше звернув увагу на проживання цього етносу на українських теренах, тобто в Гетьманщині (Два слова... 1886, с. 401-402).

Учень В. Антоновича П. Іванов, котрий розпочав кар'єру історика у Миколаєві, де працював у 1887-1893 роках на посаді вчителя історії та географії Олександрівської гімназії, також опублікував результати своїх досліджень на сторінках «Киевской старины». У 1891 р. він оприлюднив документи з архіву канцелярії миколаївського військового губернатора про переселення козаків на Тамань. Крім археографічної підготовки джерел до друку, історик на їх підставі конкретизував територію, яка відводилась козакам для переселення після зруйнування Січі: «Кінбурська сторона землі, ... від Буга по морю до Дністра лінією, на карті позначеною, і до того ж додавався округ Єникольський с Таманом» (Іванов, 1891а, с. 134). Інша стаття П. Іванова була присвячена переселенню заштатних церковників у Новоросію (тобто сучасні землі Південної України), яке відбувалося за часів Катерини II (Іванов, 1891b.).

Достатньою мірою на сторінках журналу «Киевская старина» була представлена тематика колонізації Лівобережної та Слобідської України, Новоросійського краю тощо. До таких робіт можна віднести дослідження В. Сторожева «К вопросу о южнорусской колонизации» (1890), М. Молчановського «Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации» (1896), Д. Багалія «Колонизация Новоросийского края и первые шаги его по пути культуры» (1889), М. Петрова «К истории колонизации Слободской Украины» (1888) та інші (Палієнко, 2005b, с. 452).

Отже, змістовне наповнення журналу «Киевская старина» дозволяє нам виділити серед інших окремі дослідження історико-географічного характеру. Згадані праці переважно стосувалися історичної політичної географії України, картографії, історичної топографії міст та окремих регіонів, історичної географії населення України. Цілісність українських земель не досліджувалася жодним автором. Вони тяжіли до вивчення питань регіональної історії. Водночас важливою у науковому аспекті була дискусія, розгорнута на сторінках журналу між науковцями П. Бурачковим та П. Голубовським щодо використання теоретичних методів в історико-географічних дослідженнях.

Завдяки картографічним та історико-топографічним дослідженням поглиблювались знання з локалізації різних міст, містечок, місцевостей у містах; встановлювалась топографія окремих теренів. Часто теоретичні висновки дослідників супроводжувались картографічним матеріалом, який їх унаочнював. Дослідження в галузі історичної географії населення переважно стосувались питань проживання різних народів на українських теренах та колонізаційних процесів. Загалом, проаналізовані дослідження, що представлені на сторінках журналу «Киевская старина», зробили значний внесок у формування і розвиток історичної географії України як науки.

2.4. Відображення історико-географічних досліджень на сторінках періодичних і серійних видань Наддніпрянської України

На початку XIX ст. більшість етнічних українських територій входили до складу Російської імперії – Правобережжя, Поділля, Волинь, Лівобережжя, Слобожанщина та Південь. Вони входили до складу дев'яти губерній – Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Слобідсько-української (Харківської), Полтавської, Катеринославська, Херсонської, Таврійської губернії та Бессарабської області. У зв'язку з цим постало питання про дослідження цих територій з різних точок зору: географічного, історичного, статистичного, військового, церковного, природничого, картографічного тощо. У цей час було започатковано низку спеціалізованих видань, які були покликані заповнити прогалини в історії цих українських теренів. Такими виданнями стали «Военно-статистическое обозрение Российской империи», «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», «Материалы для военной географии и военной статистики России» та «Епархиальные ведомости». Видання виходили по кожній губернії та єпархії окремо. Характеристика даних видань подається за регіональним принципом в кожному розділі дисертації.

В середині XIX ст. активізуються ті історико-географічні дослідження, які орієнтувалися на потреби військових, тобто ставили за мету вивчення

територій, як можливих театрів воєнних дій, створення військово-топографічних карт місцевостей та опису їх населення.

Відтак Генеральний штаб Російської імперії закликав офіцерів-геодезистів і топографів звертати увагу на збір інформації по кожній губернії окремо. Українські губернії не були виключенням. Вже 1 жовтня 1848 р. Військовий міністр затвердив «Програму для військово-статистичного огляду губерній та областей Російської імперії». Вона складалася з 6 розділів: «Відомості загальні», «Місцевість», «Мешканці», «Промисловість», «Освіта», «Відомості спеціальні». Відповідно планувалося надрукувати 18 томів, до яких повинні були увійти 80 описів губерній та областей, але видано було лише 69 з них. Кожен з томів був присвячений певному адміністративному чи етнічному регіону, до складу якого зазвичай входило по декілька губерній, опис яких і був представлений окремими частинами. Кожен з томів надавав відомості про природні умови, шляхи сполучення, найбільші міста, відомості щодо населення та опис губерній і областей з точки зору військової топографії (Петрова, 2008, с. 174).

Опис українських губерній містився в кількох томах цієї серії. Так, том 10 «Юго-Западные губернии» складався з трьох частин і був присвячений Київській (Меньков, 1848), Подільській (Тверитинов, 1849) та Волинській губерніям (Фритче, 1850). Том 12 – «Малороссийские губернии» (у трьох частинах) описував Харківську (Могульский, 1850), Чернігівську (Мицевич, 1851) та Полтавську губернії (Облеухов, 1848). Таким чином, у трьох томах та 11 книгах видання була надана ґрунтовна характеристика більшості українських земель у складі Російської імперії. Землі Новоросійської губернії буде аналізовано в іншому розділі.

Особливе зацікавлення викликають ті губернії, межі яких визначали безпосередній державний кордон Російської імперії – це Волинська та Подільська губернії. Саме ці губернії мали важливе стратегічне значення у військовій справі. Волинська губернія, це по-перше, та губернія, яка мала державні кордони з Польщею: «Кордони Волинської губернії, за виключенням

річки Західного Бугу (відділяючого її від Царства Польського), річки Збруч (яка становила частину Галицького кордону) та річки Бужжа (яка була меншою частиною кордону між Волинською та Подільською губерніями) на всіх інших проміжках не має природніх рубежів». По-друге, в губернії були певні особливості в демаркації державних кордонів, оскільки вона мала специфічний ландшафт: «На півночі, прикордонна лінія пролягала серед непрохідних болотів та лісів Полісся ... на заході та півдні, вона в багатьох місцях проходила лісами, які вкривали саджанці Карпатських гір» (Фритче, 1850, с. 3). У зв'язку з особливостями географічного розташування Волинської губернії окреслювалися і місця для військових маневрів. Щодо Подільської губернії, то вона межувала з Королівством Галичини та Лодомерії у складі імперії Габсбургів «від якого відділялась річкою Збруч». До того ж у військовому плані ця губернія мала важливе стратегічне значення: вона була «важлива у військовому плані при наступальних діях Росії проти західної Європи» та мала слугувати «місцем зборів для військ краю» (Тверитинов, 1849, с. 1).

У томах «Военно-статистического обозрения Российской империи» також містилась інформація щодо історичної фізичної географії українських земель. Офіцерами штабу досліджувались не лише кордони губерній на момент опису, але й враховувалась географія поверхності – наявність річок, озер, боліт, лісів тощо. Крім звичайного переліку географічних об'єктів, проводилось дослідження використання цієї території для воєнних дій у минулому. Так, у томі, присвяченому Київській губернії, вказувалось, що «долина, не використовувалась у військовому відношенні. Історія воєн, малоросійських козаків з Польщею, не містить жодних даних щодо битв у цих долинах. Козаки прославились майстерністю вибору позицій, воювали там, де зустрічали неприятеля та перебували переважно в поселеннях» (Меньков, 1848, с. 9). Або ж: «всюди на узбережжях, де тільки можливі переправи, з обох боків є зручні переправи, залишки насипів, скоріш за все у минулому вони слугували сторожовими постами» і маємо приклад-порівняння вірогідності

таких насипів під час воєнних дій ще часів Б. Хмельницького (Меньков, 1848, с. 11).

Здебільшого структура цих описів українських губерній відповідала міністерській програмі, однак упорядники мали можливість корегувати програму і змінювати зміст, виходячи зі специфіки регіону, наявних матеріалів та особистих уподобань. Прикладом цього може слугувати дослідження такого аспекту історико-географічних досліджень, як історії населення. Так, у порівнянні Харківської та Подільської губерній, більш детально у порівнянні з описом Харківської губернії було висвітлено чисельний та соціальний склад місцевих мешканців, процеси міграції та рееміграції населення, природне його зростання за певний хронологічний період тощо.

Що ж стосується іншого спеціалізованого видання – «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», то українським територіям було присвячено лише 5 томів. Проте ці томи стосувались переважно Південної України і тільки в 1865 р. був опублікований том опису Чернігівської губернії за редакцією М. Домонтовича (Домонтович, ред., 1862). Щодо іншої частини описів українських губерній, то вони так і не були зібрані та опубліковані, що було, в першу чергу, пов'язано з реорганізацією Військового міністерства у 1863 р. Після цього взагалі було поставлено питання про доцільність проведення таких широкомасштабних заходів. Статистична комісія Військового міністерства після чергового вивчення ситуації, що склалася з обстеженням губерній і підготовкою описів, прийняла рішення про припинення описувальних робіт з 1 липня 1864 р. (Петрова, 2008, с. 175).

Статистичний опис Чернігівської губернії (1865 р.) відповідав загальній схемі подібних описів інших губерній. Крім звичного визначення територіальних меж губернії, особливістю цього опису стала достатня увага саме до детального опису міст зі статистичного та економічного поглядів (Домонтович, ред., 1865, с. 592).

Також складались відповідні військові карти, що включали описи доріг, маршрути переміщення військ тощо. Очевидно, що військово-тематичні карти були специфічними, що пов'язано з метою їх розробки. Вони відображали географічну місцевість, що могло б слугувати для орієнтації військових при виконанні військових завдань. Більше того, створювались карти не лише етнічних українських територій, але й сусідніх теренів, зокрема, польських. Так, «Маршрутная карта Царства Польского», яка складена при управлінні генерал-квартирмейстра діючої армії за 1851 р. відображала достатньою мірою характеристику географічних умов, зокрема, переправ, боліт, лісів етнічних польських теренів у складі Російської імперії (АГАД, Ф. 402, оп. 68, спр. 5). Карта ж такого типу за 1862 р. містила більше інформації про транспортні розв'язки, маршрути доріг тощо (АГАД, Ф. 402, оп. 68, спр. 6).

Військово-тематичні карти могли презентувати кордони сусідніх держав або ж новоприєднаних територій. Так, очевидним залишалась розробка детальних карт російсько-австрійського кордону. Прикладом є «Карта течения реки Буга от Влодавы до Немирова, составляющая границу Всероссийской империи с Австрийским владением», яка відображала не лише прикордонні населені пункти, а й географічну особливість території, зокрема ліси (АГАД, Ф. 402, оп. 43, спр. 44).

Іншим серійним виданням, на сторінках якого репрезентовано результати історико-географічних досліджень, були «Епархиальные ведомости» – офіційний друкований орган церковного життя Російської імперії. Ідея про започаткування такого серійного видання, яке б висвітлювало релігійні аспекти життя кожної єпархії окремо, а також розробка їх програмних засад належать архієпископу Херсонському й Таврійському Інокентію (Борисову). Проте справу з організації видання продовжив вже його наступник архієпископ Херсонський та Одеський Дмитрій (Муретов), який представив програму видання на розгляд Синоду та аргументовував необхідність даного видання задля заповнення прогалини у питаннях краєзнавства та історії церкви.

В Україні відомості місцевих єпархій виходили протягом 1860–1918 рр. з періодичністю 2–4 випуски на місяць. Склалися відомості з 2-х частин, де у першій (офіційній) зазвичай друкувалися постанови та розпорядження царського уряду, Святейшого Синоду, єпархіального керівництва, а вже друга (неофіційна) частина висвітлювала матеріали суто релігійного змісту (промови, повчання, бесіди, роз'яснення Святого Письма тощо), статті з питань всесвітньої та місцевої історії, археології, етнографії, біографічні нариси та некрологи, бібліографічні огляди, повідомлення про ювілейні урочистості й поточні події (Піскова, 2005).

Значне місце на шпальтах багатьох видань займали матеріали краєзнавчого характеру та церковної спрямованості. Дослідження були представлені історико-статистичними описами єпархій, монастирів, парафій, церков. Більшість публікацій містили цінну інформацію фактографічного характеру, топонімічного змісту, щодо окремих регіонів і населених пунктів, описи пам'яток місцевої історії та культури. Автори публікацій подавали чимало історико-статистичних, історико-етнографічних та історико-географічних відомостей. Серед редакторів і авторів «Епархиальных ведомостей» було чимало відомих учених, краєзнавців, діячів церкви. Тим самим, все вищевказане сприяло розвитку історичного краєзнавства на українських теренах загалом і його церковного напрямку зокрема.

Територія Наддніпрянської України була презентована на сторінках Волинських, Київських, Чернігівських, Полтавських, Харківських «Епархиальных ведомостей».

«Волынские Епархиальные ведомости» виходили з 1867 по 1917 р., спочатку у Кременці, в друкарні Почаївської лаври, а після створення належних умов вже у Житомирі (з 1908 р.). Спочатку редагуванням займалися викладачі Духовної семінарії єром. Акакій та М. Петров, але згодом цю справу перейняв інший викладач семінарії А. Соловйов (до 1871 р.) та помічник інспектора П. Беляєв. У неофіційній частині висвітлювались дослідження з церковної історії Волині та прилеглих областей, зокрема Галичини, Поділля та

Полісся. Окрім типових історичних нарисів історії церков та монастирів єпархії, на шпальтах видання досить часто зустрічалися ґрунтовні історико-статистичні описи єпархії. Одним із таких досліджень було «Историческо-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» М. Теодоровича, «Материалы для историко-статистического описания православных церквей Волынской епархии» А. Сендульського, «Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время несуществующих» М. Петрова (Біла, 2017, с. 163).

Свідченням ґрунтовної роботи М. Теодоровича є публікація дослідження спочатку на шпальтах «Волынських «Епархиальных ведомостей» за 1894-1898 рр., а згодом окремим п'ятитомним виданням – «Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях: Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии». Кожен том представляв кілька окремих повітів. Так, перший том був присвячений Житомирському, Новоград-Волинському та Овручському повітам; другий представляв Рівненський, Острожський та Дубенський повіти; третій – Кременецький та Заславський; четвертий – Староконстантинівський; п'ятий – Ковельський. Кожен опис починався з географічних відомостей, зокрема особливостей приналежності території до певного округу, поділу на повіти та опису їх кордонів тощо. Більше того, автор, описуючи кожне місто вдавався не лише до історичних відомостей щодо заснування – дати, походження назви, а й до місця розташування. Наприклад, зазначалось, що «Місто Староконстантинів розміщено в низинній місцевості, при впадінні р. Ікопоті в р. Случ, в трикутнику, що утворюють ці річки. Проте це старе місто. Міські ж передмістя лежать по правому берегу Случі – Заслуччя та по лівому берегу Ікопоті – Нове Місто» (Теодорович, 1899, с. 4-5).

«Киевские Епархиальные ведомости» висвітлювали історію Київщини та прилеглих українських земель від найдавніших часів. Тематично публікації

присвячувались в першу чергу церковному життю, але й культурно-освітнє, наукове життя не залишилось поза увагою дослідників.

У заснуванні та розвитку «Черниговских Епархиальных ведомостей» значну роль відіграв церковний історик, громадський діяч та архієпископ Чернігівський та Ніженський Філарет (Д. Гумілевський). Він одразу спрямував часопис на історико-краєзнавчу тематику. Після його смерті 1866 р, редакція журналу, що складалася переважно з викладачів Чернігівської духовної семінарії, поступово відійшла від регіональної проблематики.

Одночасно із заснуванням часопису, навколо його редакції почали гуртуватись місцеві дослідники історії, церковної старовини, священики та викладачі духовних навчальних закладів регіону. Саме під керівництвом архієпископа Філарета «Черниговские Епархиальные ведомости» були одними із найцікавіших серед подібного роду видань, оскільки містили змістовний та науковий матеріал. Значна частина публікацій належала і самому архієпископу, вони, зокрема, стосувались досліджень із церковної історії Чернігівщини. Низка історико-статистичних матеріалів була присвячена монастирям та опису повітів губернії (Гейда, 2007, с. 50-51).

Ще до появи «Епархиальных ведомостей», Д. Гумілевський, будучи єпископом Харківським та Охтирським, підготував п'ятитомне видання «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» (1852-1858), у якому детально описував історію розвитку християнства в Слобідській Україні, звертав увагу на заснування міст та сіл єпархії, походження їх назв, територіальне розміщення тощо. Пізніше він підготував «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (Гумилевский, 1852; 1874).

Отже, воєнно-стратегічні цілі Російської імперії змусили офіцерів Генерального Штабу дослідити географічні умови українських губерній і опосередковано долучитись до картографування й історико-географічного дослідження окремих регіонів. Результати своєї діяльності вони представили в серії видань: «Военно-статистическое описание Российской империи» та «Материалы для географии и статистики Российской империи». Ці матеріали

надавали детальну характеристику кожній губернії з воєнної точки зору і, водночас формували загальну картину розвитку українських земель у складі Російської імперії на середину XIX ст. Окреме значення мали розроблені військовими картографами мапи, оскільки унаочнювали результати досліджень. В матеріалах «Епархиальных ведомостей» надавались описи церков, парафій, населених пунктів та їх мешканців; зазначались зміни в назвах населених пунктів, етнічному, соціальному та релігійному складі населення.

***

Розвиток історичної географії в Наддніпрянській та Слобідській Україні презентовано на базі наукових та освітніх інституцій Києва і Харкова. З відкриттям Імператорського університету в Харкові та Імператорського університету Святого Володимира в Києві спочатку розпочалось викладання тих навчальних курсів, що містили історико-географічну складову, а згодом окремої дисципліни. Кожен із університетів мав як спільні риси викладання, які були обумовлені загальноімперськими підходами до навчального процесу, так і відмінні особливості, що пояснюються різною практичною складовою. Університетські навчальні курси часто були авторськими і ставали відображенням наукової діяльності викладачів. Значний внесок у становлення історичної географії як навчальної дисципліни здійснили М. Максимович і В. Антонович при університеті Св. Володимира та Д. Багалій при Імператорському університету в Харкові.

В Києві також діяли кілька наукових осередків, які приділяли особливу увагу історико-географічним дослідженням. На базі Товариства Нестора Літописця (1872), Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873-1875) та Українського наукового товариства (1907-1921) проводились теоретичні та практичні дослідження з історичної політичної географії, історичної географії населення, картографії тощо. Переважно ці дослідження були регіональними та краєзнавчими. Серед активних

дослідників можна виділити М. Максимовича, В. Антоновича, Д. Багалія, І. Срезневського, П. Чубинського, М. Грушевського, О. Лазаревського та інших. Свої дослідження вони репрезентували на сторінках періодичних видань. Особливу увагу в контексті історико-географічних досліджень привертає історичний багатопрофільний журнал «Киевская старина». Наукові розвідки з історичної географії українських земель – військового, церковного характеру були представлені на сторінках періодичних та серійних видань – «Военно-статистическое обозрение», «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба» та «Епархиальных ведомостей».

Розділ 3

ВНЕСОК ВЧЕНИХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У РОЗВИТОК ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

3.1. Зародження та розвиток історико-географічного напрямку досліджень у наукових товариствах Одеси XIX – початку XX ст.

В XIX ст. в Одесі історико-географічні дослідження розвивалися на базі двох наукових товариств – «Одеського товариства історії і старожитностей» (далі – ОТІС) та «Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії» (далі – ІТСГПР).

Діяльність ОТІС розпочалася 23 квітня 1839 р. у залі Ришельєвського ліцею, де відбулось перше урочисте публічне засідання. На ньому було обрано керівний склад товариства: почесним президентом став генерал-губернатор Новоросійський і Бессарабський граф М. Воронцов, президентом – Д. Княжевич, віце-президентом О. Стурдза, секретарем М. Мурзакевич, скарбником затвердили А. Скальковського (Хмарський, 2002, с. 74).

Члени товариства на своїх перших засіданнях визначались з колом питань наукових досліджень з історичної та археологічної проблематики й отримали конкретні доручення: А. Скальковський – зробити огляд історії Одеси та підготувати статистичний нарис Новоросійського краю; В. Григор'єв – дослідити історію Криму часів правління Гіреїв; М. Надеждін – підготувати матеріали з історії запорозьких козаків; О. Стурдза – описати монастирі Новоросійського краю та Бессарабії. Результати наукових досліджень, викладені у формі рефератів, наукових статей та доповідей, обговорювались на засіданнях товариства, а з приводу найбільш цікавих та суперечливих питань історії проводились конференції, публічні збори, на які запрошувались не лише вчені, викладачі, студенти, але і всі шанувальники історії рідного краю (Шаповалова, 2006, с. 53).

ОТІС відіграло значну роль у вивченні Причорноморського регіону, оскільки його члени провадили не лише теоретичні, але й прикладні

археологічні дослідження південної частини України та Криму. Починаючи з 1844 р., Товариство започаткувало видання «Записок Імператорського Одеського товариства історії і старожитностей». Загалом, за весь період існування Товариства, було видано 33 томи «Записок». Структура видання була типовою для такого роду видань і поділялась на дві частини – офіційну та неофіційну. Саме неофіційна частина репрезентувала наукові дослідження членів Товариства. Публікації формувались за певними розділами – археологія, історія, географія та статистика. Аналізуючи зміст цього видання, ми приділяли особливу увагу саме історико-географічним дослідженням.

Серед активних членів-науковців, які займались вивченням історії земель Південної України та у своїх дослідженнях торкалисть історико-географічного аспекту обраних тем були Ф. Брун (1804-1880), А. Скальковський (1808-1898), А. Лебединцев (1818-1898), О. Маркевич (1847-1903).

Проаналізовані дослідження історико-географічного характеру, що представлені на сторінках «Записок» тематично слід об'єднати у дві групи. Перша – це праці з історичної політичної географії та історичної географії населення; друга – це праці з історичної топографії міст та монастирів. Науковці переважно проводили комплексні дослідження краю, що було пов'язано з його мало вивченістю та було покликано заповнити прогалини в уже існуючих роботах.

На сторінках «Записок» можна доволі часто зустріти рубрику «Статистика», де надавалася інформація історико-географічного характеру, зокрема, щодо територіальних змін протягом певного проміжку часу, або ж змін у складі населення з точки зору кількісного, етнічного, етноконфесійного показників. Так, у випуску за 1867 р. було представлено дослідження чиновника Міністерства закордонних справ Росії П. Свіньїна, в якому надано огляд кордонів Бессарабської області станом на 1816 р.: «На сході кордон проходить між урочищами річок Дунаю та Дністра, які впадають в Чорне море; на заході він простягається до Буковини, з півночі – відділяється від

Херсонської та Подільської губернії річкою Дністер, з півдня ж від Молдавії річкою Прут і від Румелії Дунаєм» (Свиньин, 1867, с. 175).

Так, якщо в першій частині роботи П. Свиньїн надавав загальну характеристику території та її природним умовам на момент складання опису, то в другій частині акцентував увагу саме на розвиткові заселеності краю зі стародавніх часів та входження до різних держав внаслідок підписання мирних договорів. Проте, вдаючись до загальної історії формування території, дослідник залишив поза увагою той факт, що назва «Бессарабія» та «Буджак» до початку XIX ст. ототожнювався і означав одну й ту ж територію. І тільки з приєднанням цієї території до складу Російської імперії у 1812 р. цей термін було поширено на значно більші території. Для порівня, про цей факт, у своєму дослідженні вказував інший дослідник цього регіону – А. Защук (Зашук, ред., 1862, с.1).

Автор також дослідив походження різних назв Дунаю – Данубіус та Істер (Свиньин, 1867, с. 177), тим самим простежив історико-географічні зміни Бессарабської області. Цікаво, що в контексті історичної географії населення П. Свиньїн визначав молдаван як головне і корінне населення цих територій, в той час зазначаючи, що росіяни, болгари, греки, німці переселялись до Бессарабію в різні часи (Свиньин, 1867, с. 204).

На відміну від західноукраїнських істориків, одеські науковці не торкалися проблеми визначення етнічних меж майбутньої української території та не акцентували увагу на суто українські території або географії України. Їх дослідження були переважно краєзнавчого характеру. Вивчаючи терени Південної України, одеські дослідники включали до них і територію Бессарабії, підкреслюючи її регіональні особливості. До того ж, для них важливим було те, що ці землі перебували на той час у складі Російської імперії.

Проблема визначення кордонів зустрічається у роботах багатьох істориків, які досліджували історію Південної України, адже перше, на що вони звертали увагу – це, де саме проживало населення, чи, які землі входили

до складу тієї чи іншої держави. Так, одним перших дослідників, хто зацікавився визначенням меж «Ханської України» був А. Лебединцев. Його дослідження переважно було присвячене православному населенню, його віруванням та храмам, оскільки науковець був церковним діячем. Проте на початку своєї статті автор зупинився саме на історико-географічних особливостях визначення «Ханської України». Він писав, що про «Ханську Україну» ніде не згадувалось, ні в літописах, ні в трактатах. На той час вона була частиною колишньої Очаківської області, за Ясським договором 1791 р. приєднана до Росії. Проте далі спираючись на відомості про населення, він уточнював, що населення цієї області проживало «по лівому берегу Дністра, до річки Мокрого Ягорлика, по цій річці до Балти і по річці Кодима до з'єднання Бугу з Синюхою при Ольвіополі на Правому березі Бугу» (Лебединцев, 1913, с. 4).

Одним з дослідників краю був А. Скальковський, який вивчав його на основі статистичних відомостей. Це не дивно, адже починаючи з 1828 р. А. Скальковський обіймав посаду чиновника канцелярії Новоросійського генерал-губернаторства в Одесі, а згодом став багатолітнім секретарем і редактором видань Одеського статистичного комітету, який очолював понад п'ятдесят років. У 1850 р. з'являється праця дослідника «Опыт статистического описания Новороссийского края», в якій автор подав детальну характеристику народностей, які населяли у цей час південь України, звернувся до проблем етнографії та географії краю (Новікова, 2012). Слід зазначити, що історична географія в XIX ст. тісно перепліталася зі статистикою, адже поняття «статистика» включало у себе економіко-географічний опис з елементами історичного дослідження. Отже, можна зазначити, що А. Скальковський звернувся до окремого напрямку історико-географічних досліджень – історичної географії населення.

Науковець також застосовував якісно новий підхід у дослідженнях історії запорозького козацтва. Його історик розглядав як складову частину історії Новоросійського краю або «Степу». Слід зазначити, що вчений вперше

ввів це поняття як географічну категорію. «Степом» дослідник називав відповідну за географічними умовами частину Новоросійського краю та Бессарабської області Російської імперії (Новікова, 2012, с. 160). У своїй ґрунтовній праці «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького» історик перший розділ присвятив опису географічного розташування краю, де проживало запорозьке козацтво, визначив межі його володінь та кордони, перелічив сусідів (Скальковський, 1994).

Звертався А. Скальковський і до топоніміки. У своєму дослідженні «Румынские доблести», опублікованому на сторінках «Записок ОТИС», історик не лише дав характеристику території, яку займала Румунія, а й значну увагу приділив топоніміці цього краю, досліджуючи походження назв «Румунія», «Молдавія», «Валахія», «Бессарабія» (Скальковський, 1897, с. 28-49).

Серед публікацій історико-географічного характеру, відображених на сторінках «Записок ОТИС», чимало були присвячені питанням історичної топографії міст та монастирів.

Окремою складовою багатьох досліджень з історії краю було вивчення міста Одеси – походження його назви, умов і часу виникнення, географічного розташування. Одним із перших, хто звернувся до цієї проблеми був Філіп Брун, відомий у Росії та Європі вчений з Одеси. Він здійснював конкретні історико-топографічні розвідки. Так, Ф. Брун проаналізував відомості античних авторів (Геродота, Плінія, Страбона, Помпонія Мели, Валерія Флакка), середньовічних мандрівників і письменників (Гіллябера де Ланнуа, Абульфеда, Контаріні та ін.) про Одесу, Керч, Київ, Гілею тощо (Трубчанінов, 2013а, с. 346).

У 1894 р. мало б відзначатися сторіччя від дня заснування Одеси, попередньо від першої половини ХІХ ст. серед дослідників переважала версія А. Скальковського, який доводив, що Одеса була заснована з «монаршої волі» Катерини ІІ на місці турецької фортеці Хаджибей у 1794 р. і саме з цієї дати починається відлік життя «Південної Пальміри».

У 1856 р. у «Заметках, относящихся к древней топографии Новороссийского края и Бессарабии» Ф. Брун також звернувся до проблеми походження назви Одеса. Автор, зокрема, писав, що «Своє ім'я Одеса отримала на згадку про стародавню гавань Одесос, яка також називалась Ордесос та знаходилась вірогідніше» ... «на схід від сучасної Одеси, при урочищі Тилігульського лиману; на місці ж, де зараз стоїть місто, знаходилась ... Турецька фортеця Гаджибей» (Брун, 1856, с. 16).

Продовжив дискусію О. Маркевич, який у своїх краєзнавчих заняттях він був, перш за все, істориком Одеси та друкував свої дослідження на сторінках «Записок ОТИС». У своїй праці «Город Качибей или Гаджибей – предшественник Одессы» (1894), він розглянув історію цього поселення від XV ст. до взяття його в кінці XVIII ст. регулярними військами Російської імперії та козаками-чорноморцями. Для науковця важливо було зв'язати життя Хаджибею з географічними умовами краю, тому він багато уваги приділив питанню розташування фортеці. Він вказував, що литовсько-руський «Качибей» знаходився в XV-XVI ст. не на теренах Одеси (як вважалося раніше), а на Жеваховій горі між Хаджибейським та Куяльницьким лиманами. Відтак відроджений турками у середині XVIII ст. Хаджибей був розташований на місці сучасної Одеси (Синявська, 2003, с. 72-73). Крім того, дослідник, покликаючись на документи Миколаївського портового архіву, стверджував, що найменування міста Одеси Хаджибеєм практикувалося в офіційних паперах майже до 1794 р. (Маркевич, 1893, с. 56).

Одним із плідних дослідників та найактивніших авторів «Записок ОТИС» був А. Чирков. Його статті й повідомлення відзначались точністю й інформативною насиченістю. У 1881 р. А. Чирков опублікував два дослідження – «Топографічний опис Корсунського монастиря» (Чирков, 1881a, с. 466) та «Топографічний опис Самарського Миколаївського монастиря», які стали свідченням розвитку церковного краєзнавства (Чирков, 1881b, с. 472).

Загалом історія православної церкви на землях Причорномор'я, як важлива складова загальної історії краю, ніколи не залишалася поза увагою ОТІС. Члени Товариства, представники духовенства досліджували історію своїх парафій, монастирів, принагідно характеризуючи території, на яких вони були розташовані, а також роль церкви у процесах колонізації.

Серед церковних діячів, які займались науковою роботою, був й архієпископ Гавриїл, який у 1853 р. та 1863 р. опублікував дві частини свого дослідження – «Отрывок повествования о Новороссийском крае ... с 1751 по 1786-й гг. (Ч.1) и с 1787 по 1837 гг. (Ч.2)». У цій роботі автор давав загальний огляд краю. Він писав: «весь новоросійський край складався з сучасних губерній: Херсонської, Катеринославської, частини Полтавської та Харківської, він був абсолютно пустим і майже безлюдним. Поблизу Дніпра, по правому його боці, мешкали люди, які оселились тут у різні часи...» (Гавриїл, 1853, с. 80). Не менш ґрунтовним з історії церкви було його інше дослідження – «Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврийской». На його початку містилася декларація архієпископа, в якій дано хронологічну таблицю «всіх, що знаходяться в Новоросійському краї», церков, із зазначенням часу заснування або зведення, і з доданням історичних відомостей про деякі з них (Гавриїл, 1848, с. 140).

Іншим науковим осередком, яке займалося окремими проблемами історико-географічного характеру було «Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії» засноване в 1828 р. в Одесі за ініціативою князя М. Воронцова. Воно стало першим товариством такого типу на українських теренах. Основною тематикою праць, які друкувалися на сторінках «Записок» Товариства були проблеми вдосконалення всіх галузей сільського господарства, зокрема, садівництва, виноробства, скотарства тощо. Однак, в окремих розділах «Записок ІТСГПР» публікувалась інформація щодо особливостей розвитку сільського господарства в географічних умовах Херсонської, Катеринославської, Таврійської та Бессрабської (Гамалея, 2009, с. 78).

Члени Товариства збирали інформацію про якість ґрунтів, врожайність, сільськогосподарські культури, які культивувалися в згаданих губерніях. Водночас аналізуючи «Записки» Товариства, вдалось знайти окремі праці, автори яких не оминули історико-географічної складової. В цих роботах проблеми історичної фізичної географії тісно перепліталися з історичною географією. В статтях реконструювався ландшафт певних територій та вказувалося на вплив географічних чинників на розвиток населення певних територій. Поза увагою авторів не залишилися водні ресурси регіону. Дослідники звертали увагу на окремі водні артерії регіону.

Прикладом таких праць можуть слугувати замітки та статті «Описание рек Херсонской губернии» (Минаков, 1841b, с. 120), «О канале между рекой Днестром и речкою Таранчуком» (Минаков, 1841a, с. 493) та інші. У статтях надавалась інформація щодо порівняння річок, їх контурів, оскільки це було важливим не тільки для продуктивного ведення господарства, а й для максимальної адаптації водних ресурсів, розвитку водного транспорту.

Один із членів Товариства А. Гроссул-Толстой опублікував статтю «Обозрение рек, почв и местоположении Новороссийского края и Бессарабии, в сельско-хозяйственном отношении». Основну увагу автор присвятив характеристиці ґрунтів та основному огляду річок. Визначаючи поділ Бессарабської області на сільськогосподарські регіони, автор тим самим окреслив й кордони цієї території. Описуючи чотири основних регіони, дослідник писав: «Перший – лінія від Болграду до Гуро-Рошеї на Дністровському лимані; другий – Аккерманський, Бендерський та Ізмаїльський повіти; третій – Кишинівський, Оргіївський і Сорокський повіти; четвертий – Беліцький і Хотинський повіти» (Гроссул-Толстой, 1868, с. 45-48).

Таким чином, можна твердити, що історична географія займала вагоме місце в дослідженнях Одеського товариства історії і старожитностей. Активні члени товариства – Ф. Брун, А. Скальковський, А. Лебединцев, О. Маркевич – у своїх дослідженнях торкалися важливих проблем історико-географічного

характеру. Значно менше історико-географічний напрямок у тематиці досліджень членів Товариства сільського господарства Південної Росії був обумовлений специфікою самого Товариства.

3.2. Історична географія України в Новоросійському університеті: навчальна дисципліна та наукові дослідження.

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. активізувалися дослідження в галузі історичної географії України, що пов'язано як з розвитком історичної науки – україністики, так і з виникненням наукових інституцій. На півдні України таким науковим центром та освітньою інституцією в другій половині XIX ст. виступав Імператорський Новоросійський університет. Відкритий в Одесі у 1865 р. у складі трьох факультетів – історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного – був не виключенням, адже саме на базі історико-філологічного факультету починається викладання історичної географії як університетської дисципліни (Трубчанінов, 2014с, с. 80). Спеціальні курси, що відбивали історико-географічні аспекти викладали – Ф. Брун, В. Григорович, О. Маркевич, О. Кочубинський.

Першим, хто почав викладати курс історичної географії був Філіп Брун. З 1832 р. він входив до викладацького складу Рішельєвського ліцею в Одесі, а після його реорганізації в Імператорський Новоросійський університет, з 1866 р. працював на посаді доцента всесвітньої історії (Трубчанінов, 2013а, с. 346).

Інтерес Ф. Бруна викликала історія італійських колоній у Північному Причорномор'ї й у 1866 р. ним була опублікована стаття з даної проблематики. У 1868 р. в науковій періодиці Європи вийшло оголошення такого змісту: «Університет Одеси на знак визнання його наукових досягнень у галузі історії та географії узбережжя Чорного моря, особливо генуезьких колоній, надає ступінь доктора історії колишньому професорові

Рішельєвського ліцею Філіпу Бруну». В лютому 1869 р. Рада університету обрала Ф. Бруна екстраординарним професором (Трубчанінов, 2013 b, с. 349).

Навчально-педагогічна діяльність Ф. Бруна знаходила схвалення колег та студентів. Історик О. Маркевич знав Ф. Бруна ще зі студентських років та зазначав: «Проф. Брун мав репутацію знаменитого вченого ... відомостями він володів величезними і вмів їх групувати чудово. В історичній географії Південної Росії, а саме Чорномор'я, він був, без сумніву, першим фахівцем у свій час, власне такого і тепер немає ...». Інший колишній студент Новоросійського університету, відомий літературознавець Д. Овсяников-Куликовський називав Ф. Бруна представником типу німецького вченого «добрих старих часів», вічно юного духом, ентузіаста науки, який був здатний з великим захопленням говорити годинами про якісь спірні питання з історичної географії й етнографії Південної Росії (Трубчанінов, 2013 b, с. 350-351).

На прикладі конспектів Ф. Бруна з історії середніх віків, що зберігаються у Державному архіві Одеської області (далі ДАОО) можна прослідкувати зростання зацікавленості історика в дослідженні історичної географії населення. Зокрема, професор в одній зі своїх лекцій розглядав проблему варварських племен та переселення народів, в якій показував взаємовплив спільнот, що проживали поряд один з одним. Водночас професор продемонстрував, в який спосіб ці народи здатні були впливати на існуючі держави, зокрема на подальшу долю Римської імперії (ДАОО. Ф.160. Оп.1. Спр.12. Арк.20). Тобто, при дослідженні питань загальної історії Ф. Брун звертав увагу саме на проживання різних народностей та сусідніх теренах та на їх імовірні взаємовпливи.

Іншим професором історико-філологічного факультету Новоросійського університету був історик та славіст Віктор Григорович. Вчений займався вивченням пам'яток слов'янської писемності, історичних зв'язків слов'янських літератур і мов, болгарських і македонських діалектів, походженням та історією старослов'янської мови. В 1866/1867 навчальному

році професор читав для студентів-першокурсників курс лекцій «Обозрение Славянских стран и наречий». В ДАОО зберігаються конспекти лекцій, що дозволяють нам сформулювати уявлення про зміст курсу та методику його викладання. В. Григорович під час своїх занять зосереджував увагу саме на історії становлення та розвитку слов'янської народності. Так, об'єднуючи всіх слов'ян у сім груп, вчений характеризує ареал їхнього проживання та міграційні процеси в межах давньої Європи. Під час занять історик наголошував, що «слов'яни були аборигенами, корінними жителями Європи». ... «Їх землі простяглися від моря Балтійського до Чорного та від Волги до Ельби» (ДАОО. Ф.158. Оп.1. Спр.10. Арк.4). Більше того, історик, крім загальних територій розселення слов'ян, визначав й ареал заселеності кожної з семи зазначених ним слов'янських груп.

Дослідженням слов'янської тематики займався й Олександр Кочубинський – філолог, історик слов'ян (поляків, чехів, болгар), археолог. У 1871-1907 роках викладав слов'янознавчі дисципліни в Імператорському Новоросійському університеті. Найбільшу увагу приділяв історії чехів та поляків. На основі вивчення матеріалів зі слов'янознавства, що зберігаються в ДАОО, можна зазначити, що О. Кочубинський також дотримувався думки про те, що слов'яни, яких він, слідом за римськими авторами, називав венетами і вважав корінним населенням Європи (ДАОО. Ф.158. Оп.1. Спр. 3. Арк.3). У 1885 р. історик розробив спеціальну карту для унаочнення своїх досліджень – «Карта розселення слов'ян в IX ст.» (ДАОО. Ф.158. Оп.1. Спр.12. Арк.2.). Автор нею намагався продемонструвати ареал розселення кожної зі слов'янських груп. Однак, у легенді до карти, історик визначав історико-географічну складову, оскільки він паралельно подав характеристику загальної чисельності слов'ян в залежності від народностей і віросповідання станом на момент створення карти. Так, наприклад, згідно з легендою карти 1885 р. «русские» склалися з «великоросів» (45 млн.), «білоросів» (6 млн.) та «малоросів» (18.620 000). До того ж зазначено, що «малороси» проживали як в Росії (15 млн.), так і в Австрії (3.620 000). Отже, О. Кочубинський, працюючи

над картографічним матеріалом, одночасно використовував статистичні відомості оприлюднені в обох імперіях. Таким чином, можна припустити, що О. Кочубинський пропонував студентам результати своїх наукових напрацювань, які стали частиною спеціальних курсів, які він викладав в університеті.

Подальше викладання історичної географії в Новоросійському університеті було пов'язано з діяльністю Олексія Маркевича. В студентські роки він був вільним слухачем фізико-математичного факультету Московського університету (1860-ті рр.), потім історико-філологічного факультету Новоросійського університету (1868-1869). Починаючи з 1880 р., працював на посаді приват-доцента на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. У 1888 р. в університеті Св. Володимира О. Маркевич захистив докторську дисертацію та отримав ступінь доктора російської історії (ДАОО. Ф.45. Оп.4. Спр.1474. Арк.3.). Починаючи з 1889 р., він обіймав посаду екстраординарного, а з 1893 р. – ординарного професора Новоросійського університету.

У цьому начальному закладі О. Маркевич викладав різні спеціальні курси, зокрема, «История Юго-Западной Руси с XIII по XVI вв.», «История Юго-Западной Руси с конца XVIII в.», «История Новороссийского края со II половины XVIII в.» тощо. В 1889/1890 навчальному році викладав курс «Историческая география и этнография Южной Руси» (Синявська, 2003, с. 24-25).

У Державному архіві Одеської області зберігається його курс лекцій. Зокрема, у плані другої лекції з курсів «русской истории» історик намагався пояснити, що є «кордон» і наскільки «кордони» є важливими для будь-якої держави. Так, О. Маркевич зазначав, що огляд географічних умов та іншого народу впливає на історію народу безпосередньо та на його історію загалом. Серед таких географічних умов впливу вчений виділяв – держави, кордони та середовище. Тим самим підкреслювався взаємозв'язок середовище-народ. О. Маркевич пояснював, що такі географічні об'єкти як гори, річки та рівнини

напрямку впливали на розселення різних народів та були визначальними для окреслення меж їх проживання (ДАОО. Ф.150. Оп.1. Спр.15. Арк. 2-2зв.).

У конспектах лекцій, що зберігаються у ДАОО, автор чітко визначав предмет і об'єкт історичної географії, на відміну від інших тогочасних дослідників, які помилково змішували їх з предметом і об'єктом краєзнавства чи географії. Так, історик окремо подає визначення географії, історичної географії, етнології, археології, ономастики, картографії, коротко характеризуючи кожен з них. На початку однієї з лекцій історик акцентував увагу студентів на географії та її місці в історії. Далі він розглянув досягнення попередників, зокрема, логографів (так на той час викладач називав історико-географів): Геродота, Страбона, Птолемея, мандрівників стародавнього і нового часу, Ріттера, Погодіна, Барсова, Бруна, Ключевського та Любавського. Тим самим О. Маркевич прослідковував розвиток історичної географії на прикладі досліджень різних науковців у різні хронологічні періоди (ДАОО. Ф.150. Оп.1. Спр.76. Арк.47).

Крім того, у лекціях професора О. Маркевича була відображена і проблематика етногенезу слов'ян. У короткому конспекті до лекції історик тезово зазначив проблемні питання, які варто було б висвітлити під час лекції. Так, він О. Маркевич звернувся до проблеми єдності слов'янських племен, їхнього походження та колонізації ними певних територій. А також він дискутував з І. Срезневським та Й. Шмідтом з приводу поширення слов'янських мов на згаданих територіях (ДАОО. Ф.150. Оп.1. Спр.15. Арк.7-7зв.).

О. Маркевич у 1884/1885 навчальному році викладав курс «Історія Литовсько-Руської держави». В цьому курсі він багато уваги приділяв питанню історії походження козацтва, а також його подальшої ролі в історії Литовсько-Руської, Річ Посполитської та Московської держав (Одеський університет..., 2015, с. 137).

Водночас у своїх лекціях О. Маркевич звертався і до проблем топографії. Зокрема, одна з його лекцій називалася «К древний топографии

г. Киева». Вчений розповідав історію міста від початку його заснування до занепаду Київської Русі. Особливу увагу він приділив теоріям походження міста. Між іншим, дослідник вважав, що місто було засновано трьома братами та сестрою і відповідно назване на честь старшого брата Києвом. На честь інших братів було названо окремі пагорби, а на честь сестри – річку (ДАОО. Ф.150. Оп.1. Спр.22. Арк. 8).

Викладацька діяльність науковців тісно перепліталась із дослідницькою роботою. Викладачі університету досить часто проводили різні науково-дослідні експедиції, результати яких в подальшому ставали не лише основою їхніх наукових статей, але предметом викладання. Результати досліджень найчастіше публікувалися на сторінках наукових видань університету. З 1867-1919 р. офіційним часописом навчального закладу були «Записки Імператорського Новоросійського університету» (далі – «Записки ІНУ»), за весь час існування якого, було видано 113 томів. Згодом почали видавати й окремі праці викладачв певних факультетів. Структурно кожен випуск поділявся на кілька частин – «Офіційну», де зазвичай друкувалися протоколи засідань чи звіти, та – «Вчену», де оприлюднювалися наукові дослідження. Саме на сторінках другої частини була відображена наукова робота викладачів. Траплялись окремі випуски, які публікували лише одну велику за обсягом працю когось з професорів.

Тематично історико-географічні дослідження, представлені на сторінках «Записок ІНУ», можна поділити на два блоки – праці з історичної політичної географії та дослідження з історичної географії населення. В деяких ґрунтовних комплексних дослідженнях обидві складові відображались одночасно.

Серед публікацій «Записок ІНУ», які потребують уваги, слід назвати статтю Ф. Бруна «О ранних названиях Керчи и ее окрестностей в древности и средних веках» (1877), в якій автор представив топографію Кримського півострова, описав розташування міст, розкрив історію, виникнення та побутування їхніх назв у стародавні часи. Наприклад, описуючи місце

розташування Керчі, історик порівняв свідчення різних дослідників і дійшов висновку, що це місто дійсно колись було столицею Боспорського царства. Докладно співставляючи свідчення різних джерел, Ф. Брун стверджував, що у минулому на місці Керчі було два міста, які розташовувалися близько один від одного, а згодом злились в одне місто (Брун, 1877, с. 234-235). Через два роки після публікації в часописі, продовжуючи займатися історико-географічними дослідженнями, Ф. Брун у 1879 та 1880 рр. опублікував дві частини свого ґрунтового дослідження «Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России». До збірника увійшли дванадцять статей з історичної географії, написані автором (Трубчанінов, 2014b, с. 19; Брун, 1880).

Вивченням міста Очакова та околишніх міст займався В. Григорович. Результати його досліджень були викладені у «Записке о пособиях к изучению Южно-русской земли находящихся в военно-ученом архиве Главного штаба» (1876), опублікованій на сторінках «Записок ІНУ». У передмові автор перелічив всі джерела, на підставі яких він здійснив своє дослідження. Особливу увагу дослідник зосередив на картографічному матеріалі. Як виявилось, більшу частину необхідної інформації до історії та географії краю В. Григорович вилучив з «Атласу Катеринославського намісництва» (1793) та «Атласу Вознесенського намісництва» (1795). Ці атласи були виготовлені у зв'язку з адміністративно-територіальним та поземельним облаштуванням південних окраїн Російської імперії, у тому числі Буго-Дністровського межиріччя, що почалось в ході та по завершенню російсько-турецької війни 1787-1791 рр. (Григорович, 1876, с. 50).

До своєї роботи В. Григорович також додав «Карту географическую, изображающую Область Озу или Едизань иначе называемую Очаковскою землею и присоединенную ныне к Российскому Государству». Мапа була складена інженером Деволантом. Карта унаочнила територіальні надбання імперії, як вона дістала за «Ясським договором» 1791 р. Проте історик так і не

надав загального опису кордонів очаківської землі, хоч дещо доповнив попередні дослідження А. Скальковського.

Зокрема, В. Григорович описав процес зміни населення з 1791 по 1792 рр. Він звернув увагу на розвиток чотирьох міст – Очакова, Аджибея, Аджидера і Дубосар, а також 150 сіл, заселених переважно татарами. До своєї розповіді історик додавав «Відомість про державних і володарських дачах, що перебувають у повіті тираспольському, із показанням що знаходяться в них чоловічої та жіночої статі душ і десятин землі зручною і не зручною», яка була складена у травні 1795 р. Згідно з цим документом станом на 1795 р. у частині очаківської області було «1 129 800 зручних і 44 387 незручних десятин землі» (Григорович, 1876, с. 31-44).

Дослідником історії України середньовічної і ранньої нової доби, питань історичного краєзнавства у Новоросійському університеті П. Клепатський. У 1912 р. він опублікував на сторінках окремого випуску «Записок ІНУ» «Очерки по истории Киевской земли. Литовский период». Надаючи історико-статистичний нарис Київщини, дослідник приділив окрему увагу опису її географічного розташування (Клепатський, 1912, с. 313). Він також проаналізував наявні статистичні відомості щодо кількості населення та його етнічного складу. Окремо автор здійснив історико-географічний й економічний короткий нарис кожного повіту Київського воєводства. Додатком до кожного розділу стали карти повітів, із позначенням на них територіальних меж та населених пунктів.

Важливо також відмітити, що у 1916 р. на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету активно діяв Студентський історичний гурток. Гурток часто проводив зустрічі, на яких робилися доповіді та проводилося їх обговорення. Одним із його активних членів та одночасно бібліотекарем був тодішній студент, а згодом і викладач Ф. Петрунь. Так, на одному із засідань, Ф. Петрунь виступив з оглядом досліджень історії Новоросії та можна припустити, що майбутній історик не міг не оминати під час своєї доповіді матеріал, пов'язаний з історико-географічними

дослідженнями. В інституційному плані гурток слід розглядати як одну із сполучних ланок у розвитку краєзнавства та регіоналістики в Одесі від університету до Одеської комісії краєзнавства при ВУАН (Одеський ..., 2015, с. 96-97). Зацікавленість історико-географічною проблематикою Ф. Петруня зі студентських років вплинула на визначення кола його наукових інтересів у майбутньому. У подальшому він став історико-географом та викладачем (з 1941 р.), а згодом очолив кафедру фізичної географії (1949-1963) та став деканом географічного факультету (1949-1952) вже Одеського державного університету (Трубчанінов, 2013с, с. 246).

Отже, у Імператорському Новоросійському університеті історична географія викладалась як одна з навчальних дисциплін з 1865 р. до початку Першої світової війни. Першими викладачами історичної географії були Ф. Брун та О. Маркевич, які присвятили свої дослідження вивченню Півдня України та суміжних земель.

3.3. Історико-географічні дослідження науковців Катеринослава, Миколаєва, Сімферополя

Крім Одеси, історико-географічні дослідження здійснювалися науковцями й інших міст Південної України, зокрема, Катеринослава, Миколаєва та Сімферополя. Характерною особливістю цих центрів була відсутність наукових установ, навколо яких дослідники могли б гуртуватися. Ситуацію врятувало створення наукових товариств. Такі товариства почали виникати з 80-х років XIX ст., коли було видано постанову про утворення регіональних науково-історичних організацій. На півдні діяли Катеринославська, Херсонська, Таврійська та Бессарабська губернські архівні комісії. Саме цим організаціям вдалося об'єднати навколо себе дослідників з метою збирання і популяризації історичної спадщини українського народу. Дослідження науковців представлені ґрунтовними працями з історичної географії краєзнавчого характеру. Серед авторів, твори яких аслюговували на увагу, слід назвати Я. Новицького та Д. Яворницького (Катеринослав),

М. Аркаса (Миколаїв), Ф. Лашкова, Ф. Домбровського, А. Накропіна, А. Завадовського (Сімферополь).

Одним із осередків історико-географічних досліджень на Півдні України наприкінці XIX – на початку XX ст. був Катеринослав. Характерною особливістю цього центру була наявність декількох взаємопов'язаних наукових установ, що проводили краєзнавчі дослідження. Наукові установи міста об'єднували вчених для спільної діяльності теоретичного та практичного характеру. Одним із центрів був «Музей старожитностей», утворений у 1849 р. за ініціативою директора гімназії Я. Грахова та губернатора А. Фабра. В колекції музейних експонатів зберігалися переважно археологічні пам'ятки, монет, палеонтологічні рештки тварин тощо. На початку 1900 р. музей почав занепадати у зв'язку з відсутністю фінансової підтримки. Паралельно з існуванням Музею старожитностей, у 1887 р. почесний громадянин Катеринослава Олександр Поль відкрив перший приватний музей. Його колекція містила близько 5 тис. експонатів, зокрема археологічні знахідки та запорожські старожитності. У 1890 р. О. Поль помер і музей залишився без керівництва (Исторический музей..., 2012). Його подальшою долею заопікувалось Катеринославське земство. Оскільки Катеринославщина потребувала продовження природничих та сільськогосподарських досліджень історико-краєзнавчого спрямування, земство висунуло ідею облаштування при ньому природничо-історичного музею імені О. Поля. Водночас проблемою музею переймалося Катеринославське наукове товариство, що виникло у 1901 р. Його метою став нагляд «за успіхами науки» та сприяння «распространению в народе знаний». Очолив Товариство В. Куріловим. На одному із засідань він зробив доповідь про заснування в Катеринославі ботанічного саду з природничо-історичним і археологічним музеями. Однак цим ідеям не судилося бути реалізованими. Водночас Товариство зосередило свої зусилля на облаштуванні Обласного музею ім. Поля. На посаду директора був запрошений Д. Яворницького. На засіданні правління товариства, яке відбулося 1 квітня 1902 р., Д. Яворницький дав згоду обійняти

посаду директора музею, а на загальних зборах 5 квітня 1902 р. вже В. Курилов відзначив великі заслуги вченого у створенні музею. Під його керівництвом музей поповнився багатьма новими та цінними експонатами, до його фондів увійшло чимало археологічних знахідок, історичних документів та картографічних матеріалів, завдяки чому він перетворився на один із провідних музеїв України (Гребінник, 2003).

Серед місцевих вчених свої наукові дослідження з краєзнавства провадив Яків Новицький. Основну увагу історик зосереджував на вивченні Олександрівського повіту. Одна з його робіт – «История города Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 гг.» (1905). У цій праці автор звернувся до проблеми визначення місця розташування Олександрівська (Новицький, 1905, с. 8). Я. Новицький прослідкував історію виникнення міста та його зміни протягом часу. Водночас дослідник розглянув проблему заселеності краю та колонізації сусідніх земель. Таким чином, свої дослідження історик розвивав в межах історичної політичної географії та географії населення.

Варто відзначити, що Я. Новицький був одним із перших, хто почав дослідження історії Запорозької Січі. У своїх працях історик. У тому числі, висвітлив питання кордонів Вольностей Запоржських, яке було розглянуто в контексті історичної політичної географії. Однією з ґрунтовних робіт Я. Новицького було «Описание городов и границ бывшей Азовской губернии (1775 – 1783 гг.)». У цій праці автор розглянув проблему визначення та зміни кордонів Азовської губернії протягом 1775-1783 рр.. Він прагнув описати адміністративні кордони цієї губернії з сусідніми адміністративними одиницями. Його опис меж губернії з сусідніми землями був унаочнений таблицею, в якій у одній колонці містився опис кордонів Азовської губернії, а у другій – опис прилеглих територій інших адміністративних одиниць. В результаті проведеної роботи, історик описав межі Азовської губернії та супроводив цей опис вказівкою на назву нормативного документу згідно з

яким, ті чи інші землі до неї увійшли. Загалом «Опис» містив 13 пунктів із характеристикою кордонів Азовської губернії. У публікації містилися примітки Я. Новицького, що стосувалися уточнення місцезнаходження різних річок або населених пунктів, правильного прочитання географічних назв, характеристики прикордонних земель. Текст, опублікований Я. Новицьким, став одним із найінформативніших джерел для вивчення територіального устрою Азовської губернії.

Друга частина дослідження Я. Новицького була присвячена опису міст. «Описание городов» складалося з дев'яти пунктів, що відповідало кількості повітових міст, прикінцевої частини, яка містила висновки із загальною характеристикою Азовської губернії. До безпосередньої характеристики повітових міст додавався перелік певних об'єктів з їх короткою характеристикою. У другій частині дослідження містилася інформація історико-географічного характеру, зокрема, визначення розташування міст з огляду на їх географічне розташування. Так, за Новицьким «...Повітове місто Павлоград, почало будівництво 1780 р.» ... з правої сторони течії річки Вовчої, яка «впадає в річку Самару, при урочищі ріки Солоної...» (Новицкий, с. 130).

Загалом описи кордонів та міст, опубліковані в «Описании ...» Я. Новицького, містили чимало кількості інформації для реконструкції кордонів Азовської губернії і відповідно зовнішніх кордонів Російської імперії (Олененко, 2018).

Вагомий внесок у розвиток історичної географії України зробив історик Дмитро Яворницький. Ще будучи студентом Харківського університету, вчений захопився історичними розвідками та історико-географічними дослідженнями. З 1902 р. він працював в Катеринославському обласному музеї імені О. Поля. Грунтовні дослідження Д. Яворницького були присвячені краєзнавчій тематиці, зокрема історії Запорозжя. Свої напрацювання вчений оприлюднював на сторінках «Екатеринославских губернских ведомостей» та «Киевской старины». Звертаючись до історії

запорозького краю, дослідник не міг оминати проблематику історичної географії, адже він прослідковував зміни території протягом певного часу. Д. Яворницький проводив паралелі між тим, як колись було, та тим, як стало. У нарисах «Історії запорозьких козаків та Новоросійського краю» (1889) дослідник подав розділ про ліси в межах Запорозьких Вольностей. Спочатку автор доцільно визначив територію, яку займали козаки в степах, що «прилягали до обох берегів Дніпра в його нижній течії між Бугом на західній та Кальміусом на східній стороні» (Еварницький, 1889, с. 143). Історик звернув увагу на розмежування запорозьких володіннями з теренами Гетьманщини, визначаючи межою лівий берег ріки Орелі. Д. Яворницький спеціально прослідковував зміни, що відбувалися у природному середовищі на теренах Запорозьких Вольностей. Ці зміни відбувалися протягом XVII – XVIII ст., що знайшло відображення навіть у згадках російських послів та у спеціальних планах кінця XVIII ст. (Еварницький, 1889, с. 147).

Д. Яворницький неодноразово звертався до проблем історичної політичної географії, визначаючи зміни кордонів Запорозьких Вольностей протягом другої половини XVII – XVIII ст. Характерно, що історик звертав увагу на складність визначення кордонів козацьких територій, особливо в період їх формування (Еварницький, 1890, с. 5). До роботи «Вольності запорозьких козаків: історико-топографічний нарис» (1890), в якій історик описував згадану проблему, він додав мапи. Вони дозволили побачити реальні землі, контрольовані козаками та їх адміністративний поділ (Еварницький, 1890, с. 386).

Важливою для історико-географічних досліджень в Україні є тритомна «Історія запорозьких козаків» Д. Яворницького. У першому томі значну увагу приділено саме визначенню кордонів козацьких вольностей, їх трансформації протягом часу. До того ж, історик, як і Я. Новицький обґрунтував зміну територій відповідними рішеннями влади Московського царства, а згодом Російської імперії.

Крім політико-географічних питань, автор у своїй праці чимало місця відводив дослідженню питання топоніміки краю. Вчений звертається до питання походження назви козацької столиці. Він пише: «Січа, Січ» – виникла, без сумніву, від слова «сікти», «висікати» в розумінні рубати, отже, має однаковий корінь з великоруським словом «засіка». Доказом цього служать документи минулих віків, що дійшли до нас, котрі розкривають весь хід поступової колонізації нових дніпровських степових місць, яка йшла зі старої Малоросії на Низ». Іншим поняттям, походженням якого цікавився Д. Яворницький. Було слово «кіш». На думку історика, «Слова «січ» і «кіш» вживалися запорізькими козаками то як синоніми, то з цілковитим розрізненням одного від іншого: під словом «січ» звичайно розуміли постійну столицю, постійне ядро козаків, постійний центр усього козацтва, до того ж у себе, вдома; а під словом «кіш» найчастіше розуміли уряд, іноді воно мало значення тимчасового місця перебування козаків, військового табору» (Яворницький, 1990, с. 126).

Поодинокі дослідження, що містили історико-географічну складову, належали миколаївському історику-аматору М. Аркасу. Дослідник активно займався вивченням питань краєзнавчого характеру та популяризацією історії українського народу. Його відомою працею стала «Історія України-Русі», де виклад історії було зроблено на основі біографічних даних різних постатей. Загалом дослідження більшою мірою присвячено саме козацькому періоду історії України. Звертаючи увагу на питання виникнення козацтва, історик вдався до опису земель, куди та звідки тікали козаки, тобто «В задніпрянські степи, обік Татарина ... з білоруського Полісся, з Побужжя й Галичини, з північно-західної Волині» (Аркас, 1908, с. 149). Значно важливішим його досягненням стало вміщення до книги картографічного матеріалу, схем та мап. Серед яких були: «Східня Європа перед X століттям», «Українські землі за князів», «Східня Європа з початком XIV століття», «Велике князівство литовсько-руське», «Україна в XVII столітті», «Лівобережна Україна поділена на полки», «Плян Січи», «Запорожські землі», «Теперішня територія

українська». Особливе значення для унаочнення історії формування теренів Запорожських Вольностей слід вважати мапу «Запорожські землі перед збуренням Січі», де крім козацьких земель було зображено сусідні території. Хоч і карта достатньо схематична, але все ж досить ґрунтовно унаочнює представлений просторовий матеріал (Аркас, 1908, с. 335).

Ґрунтовно краєзнавчими дослідженнями в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. займались дослідники Криму – Ф. Лашков, Ф. Домбровський, А. Накропін, А. Завадовський та ін. Спочатку краєзнавці друкували свої дослідження на сторінках «Таврийских губернских ведомостей», які досить довго були єдиним друкованим науковим органом у регіоні. Лише у 1887 р. з утворенням Таврійської вченої архівної комісії, започатковується видання їх «Ведомостей», де краєзнавці репрезентували свій історико-етнографічний доробок. Серед головних тем досліджень, що висвітлювались на сторінках періодичної преси були питання історії Криму. Особлива увага приділялась періоду після приєднання земель Кримського ханства до Російської імперії, дослідженню історії виникнення та розвитку окремих міст півострова, церковній історії тощо. Проте одразу слід відмітити, що періодична преса Таврійської губернії перебувала під постійним контролем з боку влади і цензури. Однією з таких статей, яка потрапила під пильне око цензора, стала праця А. Завадовського «К истории о заселении Таврической губернии», у якій автор спробував висвітлити проблему колонізації губернії (Непомнящий, 1998, с. 172-173).

Цікавими публікаціями з історії населення Криму представлені дослідження священика А. Накропіна, зокрема, мова йде про статтю «Эллины – древние обитатели Таврического полуострова». У роботі автор намагається звернути увагу не лише на сам історичний факт перебування такого народу на території півострова, але й назвати причини їхньої появи в Криму. Звичайно, що, будучи представником кліру, автор не міг не звернути увагу на релігійний аспект цієї проблеми (Накропин, 1868).

Історик та краєзнавець Ф. Лашков після закінчення Імператорського Новоросійського університету працював вчителем історії і географії у Сімферопольській чоловічій гімназії, згодом став управителем Таврійської вченої архівної комісії. В ході своїх досліджень історик звертав увагу на процес приєднання Криму до Російської імперії, підкреслюючи боротьбу останньої з Кримським ханством. Його стаття «Исторический очерк покорения Крыма» стала результатом кількох років праці. Іншою сферою зацікавлень історика було вивчення земельного питання. Зокрема, результати своїх досліджень він виклав у статті «Исторический очерк Крымско-татарского землевладения». До речі, вказуючи на період існування спочатку Кримського улусу, а згодом ханства, дослідник намагався прослідкувати зміни у питанні землеволодіння та пояснити формування землеволодіння кримських татар контактами населення гірського Криму та генуезцями на узбережжі Чорного моря (Шарапа, 1993, с. 179).

Іншим дослідником, праця якого нам цікаві був Ф. Домбровський. Закінчивши Рішельєвський ліцей у 1844 р., Ф. Домбровський переїхав до Сімферополя, де зайняв посаду секретаря Таврійського губернського статистичного комітету, став редактором неофіційної частини «Таврических губернских ведомостей». Не зважаючи на це, після переїзду Ф. Домбровський продовжував тісно співпрацювати з науковою спільнотою Одеси. Він був членом Товариства сільського господарства Південної Росії, постійним дописувачем «Одесского вестника» тощо. Крім того, на сторінках «Новороссийского календаря» він неодноразово публікував історико-статистичні нариси міст Криму, зокрема Бахчисараю, Феодосії, Сімферополя. Так, в «Историко-статистическом описании города Симферополя» дослідник надав детальну характеристику походження назви міста. Ф. Домбровський зазначив, що з моменту заснування, місто було відоме під назвами «Ак-мечеть» чи «Біла мечеть», або ж «Султан-Сарай» і остаточно було перейменовано вже після включення до складу Росії. Походження нової назви Кримського півострова дослідник так і не завав. Натомість він детально

описав місце розташування міста, охарактеризував кількісний та етнічний склад населення протягом усього періоду його існування (Домбровський, 1846).

Отже, історико-географічні дослідження у Катеринославі, Миколаєві та Сімферополі розвивалися на певному рівні, не зважаючи на відсутність спеціальних академічних установ та навчальних закладів. Я. Новицький та Д. Яворницький зосередили свої зусилля на дослідженні історії Запорозжя. Зміст деяких їхніх праць дозволяє нам віднести до категорії історико-географічних досліджень.

3.4. Краєзнавчі історико-географічні дослідження в церковній та військовій періодиці Південної України

Періодична преса завжди посідала особливе місце в науковому та суспільному житті. З вклученням теренів Причорномор'я до складу Російської імперії, викликало потребу дослідження цього краю. До цієї роботи залучали спеціалістів різних фахів. Результати їхніх напрацювань оприлюднювалися на сторінках різних видань, у тому числі, церковного та військового характеру.

У контексті вивчення регіональної історії церкви у різноманітних її проявах закономірним стає дослідницький інтерес до провінційної церковної преси. «Епархиальные ведомости», що видавалися у XIX – на початку XX ст. майже у кожній губернії Російської імперії, нині сприймаються як важливе історичне джерело. Окрім інформації про діяльність церкви «Епархиальные ведомости» містили історичні, краєзнавчі, етнографічні та громадсько-політичні відомості.

«Екатеринославские», «Кишиневские», «Херсонские» та «Таврические Епархиальные ведомости» висвітлювали чимало аспектів історії культури, господарського та духовного життя південноукраїнських земель.

«Епархиальные ведомости» виходили друком з 1867 р. і до 1917 р. і мали уніфіковану структуру. «Кишиневские Епархиальные ведомости» – перший журнал, що видавався у Бессарабії і репрезентував історію єпархії,

окремих її парафій. З точки зору нашого дослідження нам були цікаві лише матеріали історико-географічного характеру і лише ті, що були присвячені українським теренам цього регіону. Як і журнали інших губерній, «Кишиневские Епархиальные ведомости» спочатку видавались двічі на місяць і тільки з 1906 р. виходили щоденно. Відповідальним редактором був протоієрей ректорської семінарії О. Яновський.

Ще в 1895 р. редакцією «Кишиневских Епархиальных ведомостей» була здійснена спроба зібрати матеріал для історико-статистичного опису бессарабських парафій, оскільки цей регіон в своїй історичній ретроспективі був майже не дослідженим. Тому вже у 1900 р. постала ідея про заснування «Бессарабського церковного історико-археологічного товариства» (1904-1912), основним завданням якого було вивчення краю, зокрема дослідження місцевих церковних старожитностей та написання історії єпархії. Серед активних членів Товариства був викладач Ізмаїльського духовного училища О. Філатов. Члени Товариства були постійними авторами наукових статей «Кишиневских Епархиальных ведомостей» (Циганенко, 2011, с. 163-164).

Публікації, вміщені на сторінках журналу тематично обмежувались релігійною специфікою, проте все ж таки дослідники не оминали у своїх нарисах й історико-географічної тематики. Тому наявні публікації розглядалися нами з точки зору їхньої відповідності історико-географічного змісту та можливості їх віднести до двох категорій – історична політична географія та історична географія населення. Матеріали першої категорії були представлені публікаціями про місцезнаходження та територіальну приналежність єпархій, парафій або ж окремих монастирів та церков. До того ж, це були переважно історико-статистичні описи.

Серед публікацій згаданого вище спрямування, на сторінках «Херсонских Епархиальных ведомостей» слід виділити праці з історії церкви на півдні («Исторические намеки о значении Херсона и его церкви в XIII, IX и X стол.» за 1864 г., № 19), історія єпархії у XVIII та XIX ст. («Материалы для истории новороссийской иерархии» за 1878 г., № 20; «Епархия словенская и

херсонская» за 1875 г., № 21; «Хронологико-историческое описание церквей Херсонской губернии» за 1878 г. № 13-14), з окремих сюжетів церковного життя («Ханская Украина» за 1860 г. №6; «Историко-статистическое описание прихода собора гор. Александрии» за 1873 г.) тощо. Виходячи з тематики публікацій можна зрозуміти, що більшість краєзнавчих розвідок були спрямовані на опис єпархій. Між іншим, це було однією з обов'язкових умов цього видання. Крім того, слід зазначити, що більшість із дописувачів «Ведомостей» були дійсними членами ОТИС. Тому вони часто публікували свої статті як на сторінках «Записок», так на сторінках «Ведомостей» (Ястребов, 1885, с. 343).

Священник В. Никифоров окрім виконання своїх обов'язків за саном, був ще й краєзнавцем та дослідником історії міста Олександрії (тепер Кіровоградська обл.). У «Епархиальных ведомостях» він опублікував своє дослідження «Очерки Александрийского уезда Херсонской губернии». Ця ґрунтовна праця була опублікована з 2 по 24 випуск за 1878 р. Загалом робота складалась з двох частин, де в першій було надано відомості саме географічного та топонімічного характеру, а в другій – більше адміністративного. Так, дослідник в огляді географічного розташування повіту подавав характеристику всім географічним об'єктам, які знаходяться на його території: річкам, озерам, курганам тощо. Водночас автор у своєму творі перерахував всі топографічні зміни та особливості розвитку повіту. Дослідження змін адміністративних кордонів було представлено в другій частині праці В. Нікіфорова. В ній він також представив відомості про заселення краю у XVIII ст. та прослідкував цей процес до часу написання роботи (Никифоров, 1878).

На сторінках «Таврийских Епархиальных ведомостей» вміщувалися статті та матеріали, присвячені окремим місцевостям та містам Таврійської губернії: Бахчисараю (1899, № 17), Судаку (1907, № 6-12) та ін. Однією із таких статей було «Естественно-историческое описание Тавриды» (1885). Автор намагався висвітлити історію Таврії від початку включення Кримського

півострова до складу Росії, проте вдаючись до опису передісторії цього процесу, він надав досить ґрунтовний історико-статистичний та географічний опис півострова попереднього часу: «Кримський півострів, внаслідок свого особливого розташування в географічному відношенні – на рубежі стародавнього світу, неперевершений своїми історичними долями: тут з давніх часів відбуваються переміщення багатьох народів і тому проходять всі фази загальнолюдського життя» (Естественное ..., 1885, с. 985). У статті було надано описи повітів, їх локалізація в просторі, топонімічні відомості тощо. Про назву півострова автор, зокрема, писав: «Кримський півострів стародавні Еліни здебільшого називали Кіммерійським півостровом, хоч і залишалась більш давня назва Таврія і потім Тавроскіфія» (Естественное..., 1885, с. 989). Таким чином, ця розвідка безпосередньо висвітлювала історико-географічні особливості регіону, а також його духовне життя.

У цьому ж випуску була вміщена ще одна не менш цікава з точки зору нашого дослідження публікація – «Приходы и храмы на Крымском полуострове» (1885, вип. 18-19). Стаття висвітлювала історію розвитку кожного приходу або храму. Крім того, цей нарис був написаний саме з точки зору історичної географії, оскільки автори описували не стільки сьогодення цих храмів, скільки представляли географічний опис місцевості, де існував храм, описували обставини його виникнення та будівництва тощо. Крім того, всі відомості подавалися згідно повітового поділу, що дозволяло прослідкувати приналежність кожного населеного пункту до тієї чи іншої адміністративної одиниці. У згаданому випуску описувалися Ялтинський та Євпаторійський повіти, а також ті населені пункти, які мали церкву. Окремо подавався перелік сіл, які належали до кожного приходу окремо і не мали власної церкви. Наприклад, в одному із таких описів йшлося про грецьке поселення поблизу Ялти – Аутку: «...у вузькій та рівній долині, межуючи з Ялтинською, та оточена з півночі, заходу та сходу горами...ця місцевість була заселена до самої Алушти греками. В 1779 р. вони пішли з Криму в Маріуполь, але близько 20 сімей повернулися до Аутки, після включення

Криму до Росії» (Приходы..., 1885, с. 962-963). Важливо, що автори описів подавали ще й топонімічний матеріал та враховували різні назви населених пунктів. Наприклад, вказували, що грецьке поселення «Лаки» на стародавніх картах могло звучати як «Лака» (Приходы..., 1885, с. 970).

На шпальтах «Кишиневских Епархиальных ведомостей» неодноразово зустрічались дослідження щодо історії заснування єпархії. Прикладом можуть слугувати статті церковно-краєзнавчого характеру «Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ее» (1876, № 1-6), «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии» (1879 – 1881). Автори статей найчастіше загально окреслювали описували формування єпархії, входження до неї різних повітів та надавали огляд різних приходів та церков.

Феодосій (Макаревський), який в 1871 р. став єпископом Катеринославським і Таганрозьким, опублікував на сторінках «Екатеринославских Епархиальных ведомостей» свою працю «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии». В ній, крім документів, на які він не дав посилань, ним використано перекази старожилів окремих населених пунктів та перекази, збережені священиками місцевих церков. Праця містила цікаву та цінну інформацію про заснування слобід на місці запорозьких хуторів. За наданими Феодосієм джерелами добре фіксується зміна епох у Північному Причорномор'ї. Згадки про події в другій половині XVIII ст. характеризуються більшою конкретикою та достовірністю. Рання епоха проступає в тексті через короткі звістки, часто виділені курсивом (Чепіга, 2014, с. 19-21).

У випусках «Екатеринославских епархиальных ведомостей» також були представлені розвідки, присвячені окремим церквам та монастирям. Наприклад, «Краткие историко-статистические сведения о мужских и женских монастырях и общинах Екатеринославской епархии» за 1900 р. В цьому описі надавався дуже примітивний та короткий огляд існуючих монастирів – двох

чоловічих та двох жіночих. Натомість у примітці було зазначено, що у подальших випусках очікувалось подати більш широкі нариси кожного з монастирів (Краткие..., 1900, с. 282).

Інша категорія матеріалів, присвячених історичній географії населення, була представлена на сторінках «Епархиальных ведомостей» значно менше. Дослідження переважно стосувалось питань заселеності того чи іншого краю, міграційних процесів, які впливали на розвиток православ'я в регіоні, кількісному та етнічному складу населення. Так, власне на сторінках «Кишиневских Епархиальных ведомостей» були представлені описи християнського населення, що населяло цей регіон, зокрема болгар. Авторів цікавило питання заселення болгарами Південної Бессарабії. Цій темі було присвячено статтю «Страдания под турецким игом православных болгар, бежавших из Турции в Россию в 1830 году и поселившихся в Бессарабии» (1875 р., вип. 20). Автором цього дослідження був священник С. Кіранов. Проте, перш ніж перераховувати страждання християн, автор вдався до переказування загальних відомостей про появу болгар на території краю, виділивши кілька етапів в процесі міграції цього народу (Кіранов, 1875, с.747).

Про болгар йшлося й у іншій розвідці, вміщеній у четвертому випуску «Відомостей» за 1878 р. «Исторические сведения о южной Бессарабии», яка була присвячена проблемі формування регіону та заселеності його різними народами, у тому числі й болгарами (Исторические ..., 1878, с. 165). Водночас стаття «Влияние немцев колонистов на православное население Аккерманского уезда» священника Гепецького за 1895 р. звертала увагу читачів на появу в цьому краї німців (Гепецкий, 1895, с. 368).

Військовий напрямок історико-географічних досліджень був представлений цілою низкою видань. Зокрема, у «Военно-статистическом обозрении Российской империи» було надано огляд південноукраїнських теренів, які на той час входили до складу Новоросійської губернії, Бессарабської області і Земель Війська Донського. Також в 11 томі цього

огляду було надано описи Херсонської, Тарійської та Катеринославської губерній.

Автори «Военно-статистического обозрения» у першу чергу звертали увагу не лише на констатацію визначення територіальних кордонів, а й надавали обґрунтування вигідності географічного розташування, вдавалися до дослідження у минулому змін розміщення різних об'єктів або ж зміщення певних адміністративних меж. До того ж, окреслення географічних кордонів чи об'єктів надавалося з точки зору військових потреб та інтересів. Наприклад, зазначалось, що Херсонська губернія «омивається з півдня водами Чорного моря та складає прикордонний рубіж європейської Росії, що дає їй значимість політичну, важливість якої залежить від відношення Імперії до Порту Оттоманської» (Рогалев, 1849, с. 1-2).

А вже «Катеринославська губернія, знаходячись майже на однаковій відстані як від кордонів з Туреччиною, так і від театру бойових дій наших на Кавказі ... може слугувати місцем формування та розміщення резервів. При війні з Туреччиною західна частина губернії, особливо Катеринославський та Верхньодніпровський повіти, які знаходяться на правому березі р. Дніпро, можуть бути найбільш вигідними» (Драчевский, 1850, с. 2). Отже, оскільки безпосереднє значення даного дослідження було спрямовано на військове використання територій, то й інформація надавалися відповідним чином.

У згаданій серії видань окремим розділом висвітлювалася історія найбільш визначних міст та детально розглядалася топонімія. Особлива увага приділялась і географії населення. Зокрема, вказувалося на особливості поширення різних народностей та наводилися конкретні приклади. Зацікавленість розташуванням міст та їхнім населенням була викликана потребами військових і необхідністю створення топографічних карт.

Вже протягом 1859-1868 рр. Генеральним штабом було зроблено ще одну спробу опису губерній та імперії загалом. Проте, на відміну від попереднього військово-топографічного обстеження Російської імперії, описуванням територій керував з 1857 р. Військово-статистичний відділ

департаменту Генерального штабу. Для проведення нового обстеження та опису територій у розпорядження топографічних експедицій центральними органами влади були надані спеціальні інструктивні документи з переліком питань, на підставі яких передбачалося підготувати нові військово-топографічні описи. Усім офіцерам рекомендувалося використовувати спочатку тільки офіційні джерела: ревізькі казки, метричні книги, щорічні звіти губернаторів та казенних палат, окладні книги тощо. Усі зібрані матеріали потрібно було систематизувати відповідно до двох розділів, з яких повинен був складатися кожний опис: «Історичний нарис» та «Статистичний опис». Власне так було опубліковано 25 томів «Материалов для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», присвячені окремо кожній губернії імперії. Це стало важливою подією в розвитку історико-географічних досліджень, оскільки кожен том детально зосереджував увагу на історії кожної губернії чи області, звертав увагу на територіальні межі, етнографію народів, проблеми освіти, релігії чи господарства, висвітлював особливості військового управління тощо. Характерно, що вже на початку праці у кожному виданні було подано історичну географію губернії чи області, що описується. Також, варто відмітити, що у кожному томі додатково повалася загальна карта губернії (Петрова, 2008, с. 175).

Загалом українським територіям було присвячено 5 томів «Матеріалів». Так, у 1862 р. у двох частинах було опубліковано відомості щодо Бессарабської області за редакцією О. Зашука, Катеринославської губернії за редакцією В. Павловича. Вже у 1863 р. було надруковано том про Землі Війська Донського (М. Краснов), дві частини Херсонської губернії за редакцією О. Шмідта.

Дослідженням Бессарабської області займався капітан Генерального штабу О. Зашук, дійсний член Одеського товариства історії і старожитностей (ОТИС) та Одеського товариства сільського господарства Південної Росії, член-співробітник Імператорського Російського географічного товариства. У 1862 р. ним було підготовлено два томи, присвячені історії, географії та

населенню Бессарабської області. Вже в передмові до першого тому автор чітко окреслював територіальні межі регіону: «Сучасна Бессарабія, тобто країна, яка лежить між річками: Дністром, Прутом та Дунаєм» (Защук, ред., 1862, с.1).

Більш детальну характеристику формування області розкрито у розділі «Историческое введение», що власне репрезентує область від давніх часів до XIX ст. Характерно, що у роботі всі історичні події надані з огляду на географічну прив'язку та відповідну зміну територіальних меж області. Наприклад, вказуючи на період давньої історії, зокрема, існування скіфів на цій території зазначено: «Скіфи тоді зайняли весь прибережний край від Дону до Дунаю, з включенням всієї Бессарабії» (Защук, ред., 1862, с. 1). До того ж при характеристиці формування області вже паралельно є спроби щодо розміщення певних об'єктів у минулому та на час написання роботи. Так, зазначається, що тодішній Аккерман за своїм місцезнаходженням співпадав з раніше існуючим містом Тирасом або Офіусом, який розташовувався при Дністровському лимані, на Бессарабському березі (Защук, ред., 1862, с. 2). Також, паралельно з географічною прив'язкою надано й опис заселеності краю у різні часи. І станом на початок XIX ст. територія Бессарабської області була включена складу до Російської імперії в результаті підписання Бухарестського трактату і відповідно в таких кордонах: «Область... склалася власне з 3-х частин: перша частина – приєднана від Молдови або колишні цинути 1) Гречан, 2) Кодру, 3) Хаторничев, 4) Охрей, 5) Сорока та частина Яського цинути; друга – від Туреччини: колишні раї чи християнські провінції, які керувалися до того особами нашими, з містами: Хотиним, Бендерами, Аккерманом, Рені або Томаровими та Ізмаїлом та третя частина, відома під ім'ям Буджака або власне Турецької Бессарабії» (Защук, ред., 1862, с. 10).

Також окремий розділ присвячений колоніям задунайських переселенців, болгарських та німецьких колоністів. У статистичному описі вказувалося на проживання болгарських колоністів саме у 43 колоніях Буджака, відповідно на території Аккерманського та Бендерського повітів

(Защук, ред., 1862, с. 499), та констатувалося, що саме болгари становили більшу частину колоністів, а вже решту складали вихідці з молдаван, малоросіян, арнаутів та так званих гагаузів (Защук, ред., 1862, с. 501).

Також додавався окремо список колоній станом на 1848 р. з розподілом на округи: Верхньо-Буджацький (19 колоній), Нижньо-Буджацький (19 колоній), Ізмаїльський (5 колоній). Окремий розділ присвячено німецьким колоніям, яких нараховувалося 24 та територіально розміщувалися в центрі Аккерманського повіту (Защук, ред., 1862, с. 512-514). За зразком болгарських колоній наданий список німецьких колоній в Бессарабії з розподілом на округи та кількістю дворів, населення: Клястицький (10 колоній), Малоярославуцький (11 колоній), Саратський (3 колонії) (Защук, ред., 1862, с. 519-520). Тобто у томі охарактеризовано історико-географічні особливості Бессарабської області та надано детальну характеристику формування території, опису географії населення. Через рік після виходу «Матеріалів» А. Защук опублікував статтю «Этнография Бессарабской области» у «Записках» ОТІС. Стаття є дослівною копією розділу «Жители» з тому «Матеріалів» (Защук, 1863).

Окремою частиною А. Защук давав детальну характеристику Новоросійському козацькому війську, що існувало в Бессарабії з 1828 р.: «В південно-східній частині Бессарабії, посеред Аккерманського повіту, в пустельних, маловодних степах Буджаку, де до кінця минулого століття кочували дикі орди ногайців, поселено Новоросійське козацьке військо» (Защук, ред., 1862, с. 529). Автор характеризував поступове виникнення такого роду формування, відводячи початок його утворення ще на 1775 р., коли частина Запорозьких козаків після знищення Січі змушена була втікати на ці землі. В описі також вказується на зміну з часом кількісного складу, управління та повсякденного життя козаків. Наприкінці другого тому у додатках до «Матеріалів» вміщена кольорова карта Бессарабської області, де крім територіального унаочнення області, показано поділ на повіти та межі

розміщення болгарських колоній, кордони розміщення станиць Новоросійського козацького війська тощо.

Слід зазначити, що опис Новоросійського козацького війська з більш детальними картами, описом населення, статистикою було складено раніше іншим офіцером Генерального штабу, наказним отаманом війська генерал-майором І. Гангартом. Це був рукопис під назвою «Памятная книга Новороссийского казачьего войска, 1858», на сьогодні він зберігається Одеській національній науковій бібліотеці (Гангардт, 1858). Зауважимо, що І. Гангардт мав досвід таких праць, адже складав військово-статистичні описи Мінської, Київської, Ліфляндської та Курляндської губерній для Генерального штабу.

У 1863 р. в рамках серії «Матеріалів» вийшов двотомник присвячений Херсонській губернії під керівництвом підполковника Генерального штабу О. Шмідта. У середині XIX ст. військовий за освітою, географ за покликанням, Олександр Оттович детально вивчав територію колишньої Херсонської губернії. Вихідною причиною досліджень була відсутність у Генеральному штабі Російської імперії даних щодо географічних особливостей територій, в тому числі й південних, де в найближчий час передбачалось ведення бойових дій. У січні 1859 року командування штабу направило О. Шмідта до Миколаєва, звідки вже в квітні розпочалась річна експедиція з вивчення особливостей навколишніх територій. Результати досліджень були відображені на сторінках звітнього документа «Материалы для географии и статистики России», над якими автор працював впродовж кількох років (1860-1863 рр.). Починався опис «Кратким историческим взглядом на Херсонскую губернию», хоча коротким його важно назвати, оскільки він був вміщений з 3 по 81 сторінку роботи. О. Шмідт у передмові чітко наголошує на необхідності короткого історичного та географічного екскурсу Херсонської губернії для кращого розуміння її розвитку. Визначаючи географічно розміщення губернії, «місцевість, яка простягається вздовж найпівнічнішої окраїни Чорного моря ... на схід за Дніпро ... із заходу переходячи за Дністер зливались з долиною

Дунаю» (Шмидт, ред., 1863, с. 1-2), автор в окремому підпункті чітко окреслив кордони губернії та перерахував сусідні губернії – Таврійська, Катеринославська, Полтавська, Київська, Подільська та Бессарабська область. До Херсонської губернії також належав о. Березань, що знаходився в морі, навпроти Березанського лиману. Варто зазначити, що опис кордонів губернії детально надано в географічному аспекті з зазначенням усіх річок та урочищ та вже у примітці до опису додавалося пояснення, де визначено, що саме у зв'язку з сусідством багатьох губерній важливо чітко визначати територіальні кордони, щоб у подальшому уникати непорозумінь і навіть надано приклад таких особливостей: «у щорічнику, що видається Рішельєвським ліцеєм «Новороссийский календарь» від 1860 р. і досі читаємо, що «Крюків посад Херсонської губернії, Олександрівського повіту. Насправді, як ми бачили, кордон земель околиць Крюкова вдається до Херсонської губернії на 42 версти і ще за царювання Імператора Олександра Благословенного землі ці зараховані до Полтавської губернії» (Шмидт, ред., 1863, с. 83).

В описі характеризується також історія заселеності краю, починаючи з таврів та кіммерійців, тим самим визначаючи складову географії населення. Говорячи про давньогрецькі поселення на території губернії, автор опису намагався реконструювати можливе місце їх розташування⁶ «Одессос – на окраїні лівого берега Тилігульського лиману, поблизу сучасного с. Троїцького (Коблево); Скопули – поблизу с. Дуфінки; гавані Істріян – на окраїні правого берега Куяльницького лиману; гавані Ісіаков – на місці сучасної Одеси...» (Шмидт, ред., 1863, с. 5). Також у О. Шмідта, окрім звичної характеристики кожної з народностей, які заселяли край, був підпункт, що стосувався переселення жителів у Херсонську губернію та Одеське градоначальство із інших країв – Київської, Катеринославської, Курської, Орловської, Калужської губерній та Бессарабської області. Так, саме з цих країв переселялися люди у пошуку роботи, оскільки війна зробила цей регіон відомим для північних губерній Росії (Шмидт, ред., 1863, с. 486).

До першого тому «Матеріалів» було додано два плани «Сечи козаков запорожских» та «Карта части течения реки Днепра» з детальним позначенням островів та притоків. У другому томі була розміщена карта Херсонської губернії з позначками місцезнаходження болгарських, німецьких, шведських, чорногорських, грецьких, єврейських колоній. У 1862 р. під керівництвом капітана Генерального штабу В. Павловича опубліковано том «Матеріалів», присвячених Катеринославській губернії. На відміну від історичного опису Херсонської губернії, історичний опис Катеринославської досить короткий, лише декілька сторінок, де йдеться про території та кордони губернії. За традиційною схемою, що була притаманна кожному з томів «Историческое введение», прослідковується історія заселеності губернії.

В історико-географічному аспекті визначення меж губернії були надані конкретні прив'язки до місцевих річок: «Перша та головна частина губернії межує з півночі з Полтавською губернією, відокремлюючись від неї річками: Дніпром та припливом її з лівого боку, річкою Ореллю; Харківською губернією, від якої відокремлюється невеликими річками: Орелькою, Бритаєм з Папельною, що впадає в неї з лівого боку, верхів'ями Самари, Торцем і Північним Донцем; далі Землею Війська Донського, відокремлюючись від неї Дінцем» (Павлович, ред., 1862, с. 14). У додатку була вміщена карта Катеринославської губернії, що унаочнювала територіальні розмежування губернії.

Також окремо дано детальну характеристику Азовському козацькому війську, яке перебувало у складі Катеринославської губернії. На початку обґрунтовуються передумови виникнення війська, вказуючи на знищення Запорозької Січі, коли значна кількість рушила до гирла Дунаю під владу Туреччини. Проте, це було не довго і деяка кількість, бажаючи повернутися на Батьківщину, отримала дозвіл на повернення від російської влади. Відповідним указом від 1832 р. Азовське козацьке військо розміщувалося «на державних землях в Олександрівському повіті, при Азовському морі; ці землі ... простягались від берега моря до північного сходу. Вони складали частину

колишньої Кальміуської паланки Запорозьської вольності» (Павлович, ред., 1862, с. 344). Також у додатках була розміщена карта Азовського козацького війська з позначенням полків.

Отже, спеціально-тематичні видання надавали додаткові відомості історико-географічного характеру. Видання «Епархиальные ведомости» започаткувало традицію краєзнавчих досліджень церковного напрямку. За структурою вони були типовими для кожної єпархії. Описи єпархій, представлені в неофіційній частині «Епархиальных ведомостей» кожної губернії, репрезентували особливості територій, історію їх формування та заселення. Зійснені дослідження містили достатньо інформації історико-географічного характеру. Матеріали ж військового напрямку висвітлювали історико-географічну складову в контексті потреб армії та її керівництва.

***

Науковці Південної України зробили значний внесок у розвиток історико-географічних досліджень. Потужним осередком становлення історичної географії як навчальної дисципліни була Одеса. Становлення історичної географії як академічної дисципліни відбувалось на базі Імператорського Новоросійського університету, де майже відразу почали викладатись навчальні курси історико-географічного характеру. Значний внесок у цю справу зроблений О. Маркевичем, який чітко виокремив історичну географію як окрему складову історичної і географічної науки.

Саме тут базувались наукові товариства – Одеське товариство історії і старожитностей та Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії. Результати своїх наукових досліджень вони репрезентували на сторінках періодичних видань – «Записок». Історико-географічні дослідження були представлені переважно історичною політичною географією, історичною географією населення. Проте зустрічались дослідження з історичної фізичної географії, що пояснювалося специфікою

діяльності Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії. Не менш важливі дослідження були представлені дослідниками Катеринослава (Д. Яворницький, Я. Новицький), Миколаєва (М. Аркас), Сімферополя (Ф. Лашков, А. Завадовський, Ф. Домбровський). В своїх працях автори торкалися переважно питань локальної історії – дослідження регіону загалом або конкретних населених пунктів зокрема. Специфічними краєзнавчими дослідженнями була представлена церковна періодика – «Епархиальные ведомости». Тематика досліджень переважно стосувалася історичної географії населення – міграційних процесів, заселення краю, етнічного складу населення. Поява цих досліджень була викликана практичною необхідністю у зв'язку з неможливістю вивчення краю в історичній літературі. Військові серійні видання обумовлені потребою в комплексному, історико-географічному у тому числі, дослідженні цих територій як прикордонних та з огляду на військово-стратегічні плани Російській імперії.

Розділ 4

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНИ В НАУКОВО-ОСВІТНІХ ЦЕНТРАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

4.1. Історико-географічні дослідження України в університетських та інших наукових осередках Західної України

В XIX – на початку XX ст. українські землі були поділені між двома імперіями – Російською і Австро-Угорською, що і відображало їх різний історичний та суспільно-політичний розвиток. Становлення історичної географії та картографії на Західній Україні здійснювались в освітніх установах – Львівському та Чернівецькому університетах.

Спеціальні історичні дисципліни у Львівському університеті почали викладатись з XVIII ст., але це були лише сфрагістика та геральдика. Історична географія, як окрема дисципліна, спочатку не викладалась, а була представлена переважно в контексті викладання або географії, або історії, тому що знаходилась на межі цих дисциплін. Кафедра географії в університеті була найдавнішою структурною одиницею на теренах не лише України, а й Східної Європи загалом. Проте, слід зазначити, що на той момент поняття «кафедра» не мало на увазі сьогоденній структурний підрозділ, а скоріш за все була представлена окремим науковцем, навколо якого гуртувалось за спільними інтересами студентство. Першим очільником такої кафедри став польський вчений А. Реман (1840-1917) і перебував він на цій посаді аж до 1910 р. Однією з основних його праць, що можемо віднести до історичної географії, є «Землі давньої Польщі і сусідніх слов'янських країн, описані з погляду фізико-географічного» у двох частинах, де перша присвячена Карпатам (1895), друга – «Низів'ю» (1904).

Саме А. Реман підготував плеяду кваліфікованих дослідників історичної географії та картографії – Г. Величка, Е. Ромера та С. Рудницького. Ще під час навчання в університеті Г. Величко у 1896 р. уклав першу етнічну карту

України – «Народописна карта українсько-руського народу». А в 1889 р. він же захистив докторську дисертацію та був першим докторантом у А. Ремана.

Е. Ромер змінив на посаді завідувача кафедри свого попередника – А. Ремана та продовжив викладання своїх курсів з регіональної географії та картографії. Крім того, основу його наукових інтересів складало визначення методологічного поняття географічного детермінізму. Дослідник звертав увагу на методологічні засади власне географії як науки – поділ на фізичну та антропогеографію, а також визначав вплив на географію як природничих наук, так і гуманітарних, наприклад, історії, економіки, етнографії. Через брак підручників, у 1899 р. опублікував власні лекції у вигляді конспектів – «Зображення та описи». Попри все, сферу його інтересів становили польські території (Pawlak, 2004, с. 5).

Е. Ромер активно займався картографуванням, зокрема відображенням польських територій, їх змін тощо. Важливо, що до неї дослідник зараховував західні та центральні землі України, які до 1772 р. входили до складу Речі Посполитої. Одна із його карт «Землі давні польські» 1909 р. є кольоровою фізичною картою, що на той час були великою рідкістю. Окрім назв географічних об'єктів, дослідник позначив назви українських регіонів. Так, власне виділено Полісся, Волинь, Поділля, Бессарабію, Дике Поле, Запорозжя та Україну (див. додаток 5) (АГАД, 1909. Ф. 402, оп. 43, спр. 21).

Його картографічний доробок був високо оцінений і в майбутньому. Так, його праця «Географічно-статистичний атлас Польщі» (1916) в подальшому була використана для устійнення кордонів Польщі у 1919-1921 рр. щодо післявоєнного врегулювання. Крім того, він був також польським експертом на мирових конференціях у Парижі й Ризі (Romer's Atlas, 1921).

А. Реман вплинув на свого студента С. Рудницького, який з 1908 р. став приват-доцентом і викладав загальну географію українською мовою. Саме цей дослідник зборив значний внесок у становлення та розвиток історичної

географії як науки, звертаючи увагу на її теоретичні засади, термінологію, картографію тощо (Влах, 2018, с. 52-53)

Щодо викладання історичних дисциплін у Львівському університеті, то ця традиція пов'язана з іменем Ксаверія Ліске – польського історика та археографа, який вважався засновником «Львівської історично-дидактичної школи», яка вирізнялась особливо скрупульозною роботою з історичними джерелами в дусі позитивізму.

Значний внесок у поширення історичних знань про Україну зробив І. Шараневич – історик та громадський діяч. Навчався у Віденському та Львівському університетах, в останньому залишився працювати і з 1871 р. посів кафедру австрійської історії. Відчуваючи свою приналежність до української інтелігенції краю, він багато зробив для поширення історичних знань про давньоруський період історії Галичини, провадив археологічні розкопки, організовував виставки і музеї з метою показати постійну присутність українців та української культури в Галичині.

В університеті лекційні курси науковець викладав як українською, так і польською мовами. Серед значної кількості найрізноманітніших курсів, які викладав І. Шараневич, більшість була присвячена історії Галичини у порівнянні з іншими землями під владою Австро-Угорщини, історичній географії. Для прикладу можна навести назви курсів І. Шараневича у 1875–1876 н. р.: «Нариси порівняльної географії в застосуванні до картографії» (польською мовою), «Історія Червоної Руси» (українською мовою). Перелік курсів І. Шараневича у 1880–1881 н. р.: «Нарис порівняльної географії і головні правила картографії в застосуванні до географічно-історичного опису австро-угорської монархії», «Історія Галицько-Володимирської Руси від р. 1586 – 1647» (Зашкільняк, ред., 2015, с. 103-104). Крім того, історик був одним із перших, хто почав складати історичні текстові карти та додавати їх до своїх досліджень. Загалом це свідчить про розвиток історичної географії як навчальної дисципліни, свідченням цього є різноматичні історико-географічні назви курсів.

Вагомий внесок у розвиток гуманітаристики здійснив М. Грушевський, який переїхав до Львова у 1894 р. та почав завідувати новоствореною кафедрою загальної історії і країн Східної Європи. Більше того, історик на сторінках «Записок НТШ» у розділі наукові статті опублікував свій «Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.». У цій роботі науковець звернув увагу на загальні економіко-географічні відомості про Київську Русь, яка вже у перших століттях свого існування була відомою країною серед сусідніх держав. Особливу роль у цьому відіграли торговельні шляхи та торгівля загалом. Так, «Географічне положення дало Руси дуже вигідне становище щодо зносин культурних та торговельних ... купці з Руси, народу славянського, їздили тоді з найдалеких країв славянських на Чорне море й возили крам в Візантію, а Доном та Волгою їздили в Ітіль (сучасну Астрахань) і по Каспійському морю, а часом на верблюдах возили крам в Багдад» (Грушевський, 1894, с.140-150). Тобто, історик підкреслював вплив історико-географічного положення на розвиток держави.

Розглядаючи стан розвитку науки та україномовних кафедр в університетах загалом, не лише у Львівському, М. Грушевський в одній зі своїх статей у «Літературно-науковоу віснику» (далі – ЛНВ) за 1907 р. називав предмети, які необхідно обов'язково включати до переліку необхідних дисциплін. І власне у цьому переліку історик називав географію (фізичну) української території, економіку й статистику України з оглядом на економічну історію й економічну географію. Але для нас інтерес викликає пропозиція вченого у майбутньому додавати ще один, на його думку, дуже важливий курс – політичний та адміністративний устрій різних частин української території, що входили до складу різних держав (Грушевський, 1907, с. 415).

Всі свої наукові напрацювання та розвідки як студенти, так і викладачі Львівського університету могли репрезентувати або ж під час зібрань НТШ як доповіді, або ж на сторінках періодичних видань Товариства. Тим самим

підкреслювався взаємозв'язок освітньої та наукової складової. Наукові розвідки відразу ставали предметом обговорення та наукової дискусії.

Іншим університетом, який в межах Австор-Угорщини був Чернівецький університет імені Франца Йозефа. Він був заснований у 1875 р. Мова викладання була німецька, однак існувало кілька українських кафедр. Кількість студентів-українців в університеті становила близько однієї чверті від усіх, хто навчався в цьому закладі. У професорсько-викладацькому складі перевага належала німецьким викладачам. Отже, українство в університеті було представлено лише незначною кількістю буковинської інтелігенції, яка володіла німецькою мовою на професійному рівні (Зайцева, 2002, с. 112).

Початок викладання історико-географічних дисциплін в Чернівецькому університеті імені Франца Йозефа був пов'язаний з іменем професора В. Мільковича. Він намагався привернути увагу студентів до науки шляхом заохочення до проведення власних досліджень. Така позиція професора сприяла тому, що у 1902 р. при Чернівецькому університеті виникло Українське історичне товариство Буковини. Значну роль у формуванні Товариства відіграв сам В. Мількович, який став його першим очільником. Вже на першому засіданні він наголосив, що завданням Товариства має стати згуртування дослідників заради спільної роботи, спрямованої на розвиток науки. Членами Товариства стали С. Смаль-Стоцький, М. Кордуба, М. Івасюк, Д. Єремійчук та ін.

Товариство першочергово ставило собі за мету підтримувати і стимулювати розвиток історичних, етнографічних, статистичних, географічних досліджень, але пріоритет у дослідженнях звичайно надавався краєзнавчим розвідкам з історії Буковини. Водночас В. Мількович намагався орієнтувати членів Товариства на розробку картографічного матеріалу, зазначаючи, що саме на нього у подальшому буде спиратися вивчення історії краю. При розробці карт історик радив зосередитись на виникненні міст, розподілі та розташування ґрунтів, назвах усіх географічних об'єктів тощо (Історичне товариство ..., 1903, с. 211).

М. Кордуба, будучи членом Товариства, дещо змінив та розширив тематику наукових досліджень, спрямувавши основний дослідницький акцент на буковинську краєзнавчу тематику. Він відгукнувся на пропозицію В. Мільковича зайнятися складанням ґрунтовних (географічних) карт й, спираючись на них, вести дослідження з історії краю. Особлива увага зверталася на назви парцел (земельних наділів), лісів, пагорбів, річок й потоків на Буковині. УІТ розробило методику цих дослідів, залучило до обстежень місцеву інтелігенцію, насамперед учителів, картографічно закріпило результати експедиційної праці.

Влітку 1902 р. В. Мількович зробив спеціальну доповідь про використання картографічних методів в історичних дослідженнях. Він запропонував М. Кордубі познайомити з діяльністю Історично-картографічного інституту Чернівецького університету науковців Лейпцига. Проте Товариство не мало коштів на відрядження М. Кордуби, тому його голова радив звернутись до Міністерства культів і освіти Австрії з проханням про надання відповідної допомоги. Відомостей стосовно того, чи відбулася ця поїздка, ми не маємо. Сам М. Кордуба з того часу зосередив свою діяльність на збиранні українських топонімів в Галичині. Подальший розвиток його наукових зацікавлень відбувався під впливом В. Мільковича та власної викладацької діяльності (вчений викладав у гімназії історію та географію).

У 1908-1909 рр. збирати топографічний матеріал з буковинської України йому допомагали учні старших класів гімназії, де він вчителював. Під час експедицій 1912–1914 рр. вчений намагався віднайти літописне місто Хмелів, докладно вивчаючи місцеві топоніми. Топонімічні дослідження М. Кордуби мали важливе значення, оскільки вони спростовували твердження іншого буковинського історика – Іона Ністора, що румуни єдине автохтонне населення Буковини, а українці на Буковині – це вигадка австрійців, які «винайшли» тут українську націю після 1848 р. (Федорів, 2006., с. 11-22).

Іншим напрямком роботи Українського історичного товариства на Буковині була репрезентація власних напрацювань науковій спільноті, що

здійснювалося шляхом читання доповідей та їх подальшим обговоренням. Так, власне з такими краєзнавчими доповідями-розвідками часто виступали і В. Мількович, і М. Кордуба.

Попри досить активну наукову роботу УІТ, його проблемою залишалась відсутність власного друкованого органу. Науковці змушені були друкувати свої статті в періодичних виданнях Львова («Записки НТШ») чи Києва («Записки УНТ»). З іншого боку, саме ця проблема обумовила створення в «Записках УНТ» спеціального розділу під назвою «Буковиніка» (Добржанський, 2019).

Отже, історико-географічні дослідження зазначеного часу на теренах Західної України були представлені переважно розвідками краєзнавчого характеру. Основними центрами цих досліджень були Львівський та Чернівецький університет імені Франца Йозефа з Українським історичним товариством Буковини при ньому. Саме ці освітні заклади та наукові осередки заклали основи у становлення та подальшого розвитку історико-географічних досліджень краю.

4.2. Наукове товариство імені Т. Шевченка як новий науковий осередок історико-географічних досліджень

Українська спільнота у складі Австро-Угорщини мала значно сприятливіші умови для розвитку української національної ідеї, ніж представники української інтелігенції, які мешкали під владою Російської імперії, з її контролем та цензурою. У зв'язку з цим, центром формування української вільної науки стала Галичина. Саме там у другій половині XIX ст. виникали і розвивалися численні українські організації, товариства, публікувалися україномовні часописи.

Відомий український вчений М. Грушевський в другій половині XIX ст. переїхав з Російської імперії в Австро-Угорщину до Львова. У той час у Львові діяло Літературне товариство імені Т. Шевченка, але під впливом вченого воно у 1892 р. перетворилося на Наукове товариство імені

Т.Шевченка (далі – НТШ), і стало прототипом першої української Академії наук. Це дійсно була «лабораторія науки». Саме тут і розпочалось формування історичної географії України, як окремого напрямку історичних досліджень.

Складність об'єктивних умов, в яких перебувала українська наука кінця XIX – початку XX століття у Галичині, а саме відсутність належної матеріальної допомоги з боку держави, не могли сприяти організаційному становленню української наукової школи на базі Львівського університету – номінально австрійського, а фактично польського (в Західній Європі саме університети були базою кристалізації наукових шкіл). При університеті переважали заняття всесвітньою історією та географією, розвивалися історико-географічні дослідження етнічних польських земель або теренів Австро-Угорщини згалом. Тому, частина української інтелігенції гуртувалась саме довкола НТШ.

У Львові оточення М. Грушевського складала талановита молодь, яка займалась дослідженнями різних аспектів української історії. Географічний напрямок досліджень, на той час, більше розвивався у взаємозв'язку з природничими науками, а історична географія України лише формувалась як окрема дисципліна. Основними дослідниками її були учні М. Грушевського, які склали ядро його Львівської історичної школи. Ця школа спиралася на історико-філософську секцію НТШ та історичний семінар у Львівському університеті, що був її творчою лабораторією (Герасименко, 2018).

У складі НТШ діяло три секції, що визначали його структуру: історично-філософська, філологічна, математично-природописно-лікарська.

Особливо активною була очолювана М. Грушевським історично-філософська секція НТШ. При секції працювали свої комісії, кожна із своїм друкованим органом (Заболотна, 2009, с. 767) . НТШ було науковою базою і впливало на розвиток української науки в цілому.

Період головування М. Грушевського (1897-1913 рр.) дослідники називають «золотою добою» в історії НТШ. Однією з суттєвих заслуг М. Грушевського як засновника наукової школи істориків було заохочування

своїх учнів до дослідження методологічних і теоретичних проблем історичного знання. Члени НТШ публікували свої наукові розробки на сторінках «Записок НТШ», започаткованих ще у 1873 р. На сторінках видання завдяки М. Грушевському була заснована спеціальна рубрика «Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації», що проіснувала аж до 1945 р. (Голубко, 2005, с. 63-64). Вів цю рубрику М. Кордуба. Він був одним з учнів М. Грушевського, який разом з С. Рудницьким, І. Крип'якевичем розпочали дослідження з історичної географії України. Першими вченими географами, дійсними членами НТШ, були Г. Величко (з 1899) та С. Рудницький (з 1901).

У 1909 р. було створено Фізіографічну комісію НТШ. Її членами стали Г. Величко та С. Рудницький. Головними напрямками роботи комісії були – історія української географії та географії України; історична географія; політична географія та геополітика; географія культури (Ровенчак, 2005, с. 11-13).

Серед визначних науковців, які займалися історико-географічними дослідженнями, слід відзначити С. Рудницького. Він досліджував історію українського козацтва, проте за порадою вчителя зайнявся географією, і невдовзі став відомим в Європі фахівцем з фізичної і політичної географії. Зазнавши певного впливу німецької географічної школи, він, проте, був у числі тих небагатьох українських науковців, які розглядали Україну не як частину російського, австро-угорського чи польського політичного простору, а як самодостатню цілісність.

С. Рудницького можна вважати першим українським географом-картографом новітнього часу. Поштовхом до вивчення географії України стало започатковане в НТШ складання етнографічної карти українських земель.

С. Рудницький виділив основні складові історичної географії. До них він відносив:

1) історичне дослідження природи краю (історичні: геоморфологія, гідрологія, кліматологія, біогеографія);

2) історичну антропогеографію (історичні: демографія, етногеографія, топографія, картографія, історико-політична географія) (Рудницький, 1927, с. 581-582).

Однак на питання, чи можна історичну географію вважати за самостійну науку, чи бодай дисципліну, відповідав, що історична географія, як самостійна галузь землезнання, не існує.

На початку XX ст. українська географія знаходилася лише на стадії становлення і ще не мала термінологічної системи, без якої не може існувати жодна наука. 1905 р. С. Рудницький розпочав збирання географічних термінів, оскільки, як сам зізнавався, «відчував брак науково-географічної термінології дуже діймаючи».

Така копітка робота завершилася виданням у 1908 р. значної за обсягом праці «Начерк географічної термінології» у XII томі «Збірника математично-природничо-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка», а пізніше, у 1913 р., – доповненням «Причинки до географічної термінології». У словнику зафіксовано майже 6 000 німецьких термінів, яким віднайдено більше 7 000 українських відповідників, оскільки до багатьох німецьких понять автор добирав синонімічні з багатого арсеналу народної мови (Герасименко, 2018).

Науковець був засновником нового напрямку в географічній науці – антропогеографії. Протягом усієї своєї наукової діяльності він звертався до тих чи інших аспектів антропогеографії, розвиваючи і поглиблюючи окремі її положення. Теоретичні питання антропогеографії у зв'язку з іншими галузями географічної науки були висвітлені в таких працях, як «Нинішня географія» (1905), «Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання» (1914), «Проблеми географії України» (1919). С. Рудницький, розглядаючи місце антропогеографії у системі географічних наук, вважав, що географія, загалом, природнича наука, виступав проти дуалізму в географії, мотивуючи це тим, що поділ географії на природничу і гуманітарну частини порушить її органічну єдність. І, займаючись людиною, як органічною

частиною природи та у зв'язку із суспільними відносинами, географія побудує міст між природничими і гуманітарними науками (Рудницький, 1927, с. 578-579).

Вчений тісно пов'язував антропогеографію з історичною географією і вважав її генетичною частиною антропогеографії. Детально це висвітлено в праці С. Рудницького «Про становище історичної географії в системі сучасного земле знання» (1914). Виступаючи проти ототожнення історичної географії й антропогеографії, український вчений підкреслював, що антропогеографія – поняття надрядне, історична географія – поняття підрядне, отже, історична географія – не самостійна галузь науки, а генетична частина антропогеографії. Крім того, писав, що у «XIX ст. вся історична географія була у руках істориків, археологів, філологів та інших представників гуманітарних наук. І внаслідок цього вона обмежувалась на історичній топографії: політичних організмів та їх кордонів, міст і сіл, шляхів, пристаней» (Рудницький, 2003, с. 108).

Історико-географічними дослідженнями займався і М. Кордуба. Кожне історичне явище, на думку вченого непереконливо мало б сприйматися без вказівки на джерело, з якого виростає думка і без показу території, де відбувається подія, особливо у давні часи. Зазначене вказує на безпосереднє зацікавлення вченого питаннями історичної географії. Окрему увагу М. Кордуба зосереджував на географії населення України та часовій зміні історичного руху населення. Перші розвідки М. Кордуби, присвячені історичній географії й етногеографії, відносилися до 1903 р. Працюючи над історією Буковини, вчений розглядав її досить детально, описуючи колонізацію краю. Дещо пізніше, у газеті «Буковина» з'явилася його стаття «Найдавніші оселі на Буковині», а згодом у «Науковому збірнику», опублікованому на честь М. Грушевського, була опублікована вже велика за обсягом наукова розвідка «Молдавсько-польська границя на Покутті по смерті Стефана Великого» (1906, з мапою), у якій чимало питань ґрунтувалися на визначенні української етнотериторії. У названих статтях

учений оперував величезним історичним та статистичним матеріалом кінця XVIII – початку XX ст., ілюстрував історичні зміни етнотериторіальних явищ мапами. У цих же працях вчений продемонстрував свій підхід до визначення різних явищ історичної географії України (Антонович, 2012).

Велику цінність мають карти, вміщені М. Кордубою в своїх історико-географічних працях. Вони, крім того, що унаочнювали зміст текстової частини досліджень, внесли додаткове смислове навантаження. 1912 р. вчений зробив певне узагальнення своєї праці і, базуючись значною мірою на матеріалах перепису населення 1897 р. (для Росії) і 1910 р. (для Австро-Угорщини), видав «Географічний атлас» із 24 різнотематичних карт.

М. Кордуба розумів значення досліджень історико-географічної проблематики України, не лише в науковому, освітньому і загальнокультурному, а сенсі. Для нього це значення передусім полягало в їх держано-політичних наслідках для українського народу: «Ні яка держава не зможе розбудовуватися та існувати, якщо нація-державотворець не усвідомить простої істини: нація без держави не існує так само, як держава не існує без території» (Кордуба, 1921, с. 5). Тому географію населення, його територію і точне її географічне визначення на площинах карт, М. Кордуба відносив до першорядних і актуальних завдань як історичної географії, так і національного картографування.

В усіх історичних працях М. Кордуби, передусім тих, які стосувалися історично-географічної тематики, вчений використовував поняття «ойконімія» (вид топоніма, назва будь-якого населеного пункту, від міста до окремого будинку, яку використовують для іменування населених пунктів – міст, селищ, сіл тощо. Ойконіми природно-географічного походження утворені від назв підвищень, низьких, відкритих, заболочених місць, географічних назв природних і штучних водних басейнів), оскільки він трактував географічні назви як важливе джерело пізнання історичних та географічних явищ (Антонович, 2012).

Одним із дослідників, учнів М. Грушевського, хто займався дослідженням історико-географічних явищ, був І. Крип'якевич. Він досліджував історію Волині та Галичини. Хоча з історії Волинського краю І. Крип'якевич не залишив такого синтезованого узагальнюючого дослідження, як наприклад, з історії Гуцульщини, проте він присвятив низку спеціальних розробок з'ясуванню ролі і значення Волині в українській історії: в XII – XIV ст. як одного з репрезентантів української державності в середньовіччі; у XVII ст. – як невід'ємної складової козацької держави; в XIX – на початку XX ст. – як регіону, де взаємовпливи Галичини і Волині дозволили зберегти національну ідентичність та сформувати українську національну самосвідомість. Отже, вчений звертав особливу увагу на ті періоди, коли українці мали власну державу або свідомо боролися за неї (Литвин, 2017, с. 362-363).

С. Томашівський – ще один учень М. Грушевського, мав, у порівнянні з колегами, інше розуміння «української землі». Якщо М. Грушевський наполягав на підкресленні етнічного характеру української території, то С. Томашівський етнічний характер окремих українських теренів ставив на другорядне місце. Першочергово він відштовхувався не від певної землі, заселеної певним етносом, а від географічного становища України, що впливало на формування української нації: «Тільки в географічному розумінні можна говорити про Україну як про індивідуальне незмінне поняття впродовж усієї історії» (Томашівський, 1919, с. 2). Сприймаючи Україну, як поняття географічне, дослідник акцентував увагу на її розташуванні в межах Європи та історичних наслідках цього розташування. Основним орієнтаційним пунктом та мірилом вартості географії розташування українських земель історик вважав залежність України від Чорного моря. На його думку, більша частина українських теренів була зв'язана «своєю водною сіткою з Чорним морем і мусила ділити його долю».

С. Томашівський, своєю чергою, звернув увагу на те, що тогочасне історичне поняття «Україна» не збігалось з розумінням України в

етнографічному розумінні і ще менше відповідало її географічному поняттю. Трикутник «Степ – Московщина – Польща», в рамках якого історик розглядав політичний розвиток України, обмежений насамперед географічними координатами. «Народи, що борються за незалежність на історичнім принципі, доказують на основі дальшої або ближчої історичної минувшини своє неподільне право на якусь територію... Інша дорога суспільна. Її правило таке: кожний нарід в границях своєї етнографічної індивідуальності має право бути самостійним і політично незалежним організмом», – писав Томашівський (Томашівський, 1919, с. 11-12). Отже, роль території, чи то історичної чи етнографічної, визначалася вченим як чинник майбутньої самостійності народу, як основа його політичної незалежності у перспективі (Голубко, 2005, с. 65-66).

Важливим елементом формування української національної свідомості було саме видання друкованого слова українською мовою, зокрема наукових часописів. У контексті нашого дослідження варто виділити часопис «Літературно-науковий вісник» та «Записки Наукового товариства імені Шевченка», які висвітлювали результати історико-географічних досліджень на своїх сторінках.

Поява «Записок НТШ» тісно була пов'язана із заснуванням та діяльністю «Наукового товариства імені Шевченка», оскільки їх першочергова мета полягала в публікації наукових робіт членів Товариства. Особливо переймався питанням створення «Записок» О. Кониський – український перекладач, письменник та громадський діяч. Становленню «Наукового товариства імені Шевченка» та підготовці його друкованого органу «Записок НТШ» О. Кониський надавав особливого значення, оскільки вбачав у цьому створення підґрунття для розвитку української національної науки. А вже формуючи перші томи видання, науковець ставив собі за мету залучити до співпраці низку визначних дослідників із різних регіонів, тим самим зробити новостворений журнал прикладом наукової праці Соборної України (Майхер, 2003, с. 4-5)

З моменту створення і до подальшого розвитку «Записок НТШ» активно долучався відомий український історик та громадський діяч М. Грушевський. Спочатку як один із авторів збірника, а з 1895 р. вже як його головний редактор. За час, коли М.Грушевський був головою НТШ та відповідно головним редактором «Записок» – було видано 112 томів. Ним було ініційоване видання й інших періодичних наукових видань, в яких історична географія України могла бути гідно представлена: «Збірник історично-філософської секції НТШ», «Збірник математично-природописно-лікарської секції», «Студії з поля суспільних наук і статистики», «Етнографічний збірник» та ін. Їхня значна цінність полягала у можливості встановлення найважливіших тенденцій розвитку української науки та діяльності «Наукового товариства імені Т.Шевченка» наприкінці XIX – на початку XX ст. (Шологон, 2006, с. 55).

Загалом, діяльність М. Грушевського як головного редактора «Записок» була високо оцінена і науковцями, і тогочасним суспільством. Історик демонстрував науково-організаційні здібності як щодо підбору статей, їх тематики, так і щодо залучення науковців до співпраці, зокрема, мова йде як про досвідчених науковців з різних регіонів, так і про його студентів. А соборництво в науковій праці перенеслося згодом на інші ділянки українського національного життя і допомогло координації і консолідації загальноукраїнських сил в культурній, суспільно-громадській і політичній площинах. Більше того, кожна стаття детально редагувалась та обговорювалась спочатку на засіданнях Товариства, а вже потім публікувалась в збірнику, що значно підвищувало якість цих досліджень.

Структура «Записок» час від часу могла дещо зазнавати змін, але загалом можна виділити постійних чотири розділи: 1) статті; 2) Miscellanea, або матеріали; 3) наукова хроніка; 4) рецензії або хронікальні огляди, чи критика і бібліографія. Перший розділ найчастіше без назви, але до нього входили найвагоміші за значенням праці. Друга структурна частина «Записок НТШ» містила переважно джерельні причинкові матеріали відповідної

тематики. Розділ охоплював також дрібні розвідки, присвячені окремим питанням, повідомлення, а поряд листування, щоденники. У 1895 р., після того, як редактором «Записок НТШ» став М. Грушевський, і за його ініціативою, була створена рубрика «Бібліографія», де розміщувалися рецензії на нові праці (Майхер, 2003, с. 11-12).

НТШ з ініціативи М. Грушевського у січні 1898 р. почало видавати місячник літератури, науки й громадського життя всеукраїнського масштабу «Літературно-науковий вісник», замість літературного журналу «Зоря», який перестав задовольняти культурно-національні потреби українців. Головними редакторами часопису, окрім М. Грушевського, були ще В. Гнатюк та І. Франко. Опублікована на сторінках «ЛНВ» українська публіцистика висвітлювала широке коло тем і проблем: український правопис, історичне минуле України, канонічні справи церкви, економічний устрій незалежної держави, українське театральне мистецтво тощо (Кузіна, 2003).

Загалом, публікації, що представлені на сторінках «Записок НТШ» та «ЛНВ» були різного спрямування, але нас цікавлять лише ті, які мали політико-географічний, історико-географічний, історико-економічний, картографічний характер, або були присвячені питанням історичної географії населення.

Перша категорія праць була представлена дослідженнями науковців з історичної політичної географії та висвітлювала проблеми дослідження змін територіальних меж, кордонів, з'ясування відносин українців з іншими народами, зокрема з поляками. Окремо висвітлювалось питання автономії українських земель.

Одним із дописувачів збірника «Записки НТШ» був М. Паначовний. У своїй роботі «Стародавні грецькі кольонії боспорські в межах теперішньої Кубанської області та суміжних з нею місць. З картою давньої Прибоспорської області» автор подавав характеристику території Боспорського царства, описав острови, які входили до його складу, та річки, які протікали його теренами. Крім того, окремо було проаналізовано розвиток міст в азійській та

європейській частині царства. Важливим доповненням тексту була карта, що унаочнювала текстовий матеріал (Пачановський, 1893).

Іноді в «Записках НТШ» у розділі «Наукові розвідки (хроніка)» надавалась характеристика нових досліджень з різних галузей науки, у тому числі, зверталась увага на видання історико-географічного характеру. Так, наприклад, у 18 томі аналізувалися публікації з регіональної історії – І. Філевича «История древней Руси» (1896), П. В. Голубовського «История Смоленской земли до начала XV ст.» (1895), В. Е. Данилевича «Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст.» (1896) тощо. Два останніх дослідження містили картографічні матеріали.

Власне, саме у «Записках» за сприяння М.Грушевського з'явилися перші рецензії його учня і дослідника історичної географії М.Кордуби. Зокрема, М. Кордуба аналізував праці І. Філевича «Угорская Русь и связанные с нею вопросы и задачи русской исторической науки» та «Очерк карпатской территории и населения». В них автор, взявши за основу дослідження топографічну номенклатуру, намагався визначити етнічне походження автохтонного населення Карпатського регіону, а також окреслити межі його розселення, вважаючи, що автохтонами були слов'яни, навіть більше – україно-русини, які звідси переселилися далі на українські території, а не навпаки. Рецензент, визначаючи топографічну номенклатуру за важливе джерело, робив автору низку зауважень. По-перше, на його думку, незрозумілим виглядали географічне визначення території «Карпатського регіону» та критерії, за якими дослідник зараховував ту чи іншу територію до нього. По-друге, М. Кордуба вважав, що праці І. Філевича мали більше полемічний характер, спрямовані проти норманської теорії, але авторська теорія потребує кращого обґрунтування (Кордуба, 1896b, с. 7-8).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. історична географія була нерозривно пов'язана з краєзнавством. Як ми вже встигли побачити, історична географія була пріоритетним напрямком наукових занять М. Кордуби. Тому не дивно, що саме він написав рецензію на перший в Україні історико-

краєзнавчий нарис українською мовою. Це була монографія Я. Миколаєвича «Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького» (1894), видана у Львові у видавництві НТШ. М. Кордуба відзначив багатий джерельний матеріал, на якому була написана ця праця. Проте рецензент критикував автора за недостатнє врахування географічного фактору в історичному розвитку повіту. Так, М. Кордуба писав: «розповідаючи про гідрографію повіта, Миколаєвич визначає докладно головний діл водний, описує русло Буга, але тут впадає на неправдоподібну здогадку, що ціла прадолина Буга – то його давне русло. Правда, що в давнину ріки були багатші водою, але ріжниця не була так значна, як автор думає» (Кордуба, 1896а, с. 52-53). Також М. Кордуба радив автору надавати деякі порівняння з іншими повітами для кращого уявлення та розуміння для читача.

Окремими питаннями краєзнавчого характеру займався і І. Крип'якевич, Варто наголосити, що фундаментальним для історика при розгляді історії Галичини і Волині було ствердження зв'язку між двома українськими політичними центрами, що було притаманним для представників львівської школи М. Грушевського. Наприклад, І. Кривецький (ще один учень М. Грушевського) писав: «Побіч Київщини тільки дві українські землі вибиваються на протязі майже цілої української історії. ... Се: Галичина і Волинь. Жадна інша українська земля не відіграла в українській історії такої ролі, як згадані щойно землі. Ні Чернигівщина, ні Поділля, не кажучи вже про Полісся, Слобожанщину та Закарпаття чи інші українські окраїни, хоч деякі з них і записалися золотими буквами в історії України. Навпаки. Всі вони попадають в орбіти Києва і Галича-Володимира...» (Калішук, 2017). Так дослідник писав на сторінках «Записок НТШ» у своїй статті про зміни адміністративного поділу Галичини у середині XIX ст.

Частину своїх праць з історичної географії та краєзнавства І. Кривецький опублікував в часописі «ЛНВ». Саме у цьому виданні була опублікована його стаття І. Кривецького «Справа поділу Галичини в 1846-1850 pp.» (1910), присвячена висвітленню питання територіальної приналежності Галичини. У

цій праці історик прослідковував територіальні зміни, що відбулися з регіоном, саме з точки історичної географії. При цьому він зазначив, що «Політичні границі тодішньої Галичини не зовсім покривалися з теперішніми її границями. Нинішня Галичина – се вже результат декількох політично-територіальних комбінацій і змін кін. XVIII й першої пол. XIX ст., результат оружних конфліктів і дипломатичних переговорів з Францією, Прусією й Росією. Одначе при всіх тих політично-територіальних перемінах gros властивої галицької землі, т. зв. руське і белзьке воєводства від першого разу лишили ся при Австрії» (Кревецький, 1910, с. 59-60).

Достатня кількість досліджень, представлених на сторінках «Записок НТШ» та «ЛНВ», стосувалися теми українсько-польських та українсько-литовських відносин. Так, наприклад, на сторінках «ЛНВ» у 1907 р. міститься стаття «З польсько-українських відносин», в якій було розглянуто питання територіальної приналежності українських земель. Автор зазначав, що, галицькі українці підтримували ідею поділу Галичини на дві автономні території, польську і українську. Проте, відділення української частини Галичини від польської стало би згубним для самої Польщі (З польсько-українських ..., 1907, с. 472-473).

Українсько-литовським відносинам було присвячено ґрунтовне дослідження С. Томашівського «Угорщина і Польща на початку XVIII в.», опубліковане частинами в «Записках НТШ». У цій праці історик висвітлив схему історично-політичних відносин «між краями по два боки Карпат». Вже у вступі він звернув увагу на роль географічного фактора в історичному розвитку цих держав, зацентрувавши увагу саме на Карпатському хребті. На думку С. Томашівського, він «мав від найдавніших часів велике політичне значення, як природний скелет, коло якого укладалися державні будівлі народів середньої та східної Європи. Се одна з тих природою покладених меж, які усунути дармо силкується воля визначних одиниць та цілі зусилля держав» (Томашівський, 1908, с. 89). Далі автор звернув увагу на етнічний склад населення Польщі та Угорщини, зазначивши, що «З усіх племен, що осіли в

прикарпатських краях, історично-національну індивідуальність здобули тільки: Румуни, Українці, Поляки і Чехи – по зверхнім боці, та Мадяри – по внутрішнім. Отже тільки між сими може бути мова про політичні відносини» (Томашівський, 1908, с. 90).

Свого часу на сторінках «Записок НТШ» була опублікована низка праць з історії українського козацтва майбутнього основоположника географічної науки в Україні С. Рудницького. Це були його праці, написані під впливом М. Грушевського і під час навчання у Львівському університеті (Мейхер, 2003). Одна з тих статей була присвячена визначенню кордонів українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства. Згодом С. Рудницький став співредактором «Збірника природничо-математично-лікарської секції НТШ» і друкував свої роботи у відповідних секційних рубриках «Записок НТШ» або окремих збірниках цієї секції.

Саме там друкував свої праці з географії України та окремих питань історичної географії інший видатний географ-освітянин В. Геринович. Зокрема в своїй статті «Понятє, ціль і метода географії» він назвав географію галуззю, наукою, яка стала «вогнищем та осередком багатьох наук посередньо та безпосередньо з нею з'єднаних» (Геринович, 1919). В цій праці він зауважив, що в сучасній йому Україні спостерігається загальний занепад географічної науки. До такого висновку він дійшов ще у 1912 р. і зафіксував його у своїй праці «Нариси до землепису угорської України».

В контексті нашого інтересу до досліджень з історичної політичної географії слід звернути увагу на питання автономії України, яке постійно підіймалось на сторінках зазначених періодичних видань. Безперечно, основне місце у цих дослідженнях належало М. Грушевському, який талановито скеровував думку українського суспільства, організовував її в єдине національне ціле. Розглядаючи, наприклад, один із найболючіших фактів – територіальний поділ українських земель між двома імперіями, М. Грушевський підносив і обґрунтовував ідею національної єдності, зазначаючи: «Треба розвивати в них (в усіх частинах українських земель)

почуття єдності, солідарності, близькості, а не роздмухувати різниці, які їх ділять» (Животко, 1999, с. 117). Вчений здійснив низку публікацій на сторінках «Записок НТШ», обґрунтовуючи свою думку про необхідність складання українських територій.

У 1907 р. огляд опублікованих праць на тему автономії та національного питання здійснив І. Джиджора. Перш за все, він звернув увагу на статтю М. Грушевського «Національний вопрос і автономія». І. Джиджора окреслив широке проблемне коло питань, розглянутих у публікації, особливо наголосивши на тому, як М. Грушевський пропонував вирішити проблему поділу українських земель між двома імперіями. На думку М. Грушевського, це можна було зробити лише шляхом створення української національно-територіальної автономії у складі держав (Джиджора, 1908, с. 150).

На сторінках «Записки НТШ» та «ЛНВ» також були представлені праці з економічної географії, в яких переважно розглядалося питання впливу географічного чинника на певні економічні процеси.

Зокрема, саме ця проблема була розглянута Г. Величком в його статті «Політичні і торговельні взаємини Руси і Византиї в X і XI століті». В ній автор проаналізував історико-географічні особливості торговельних зв'язків між Руссю та Візантією. На початку статті дослідник дав характеристику географічним особливостям обох країн та пояснив, як вони впливали на формування тривалих торгівельних шляхів «Межи Русию і цїсарством грецьким». Далі автор зазначив, що «вже сама природа обох країв з різним підсонем і ріжними продуктами заохочувала до обопільної виміни, а історичні впливи збільшили, ще незвичайно природний напрям» (Величко, 1895, с. 31).

Проблема впливу географічних чинників на розвиток економіки була розглянута низці інших публікацій «Записок ТШ» та «ЛНВ». Так, у рецензіях на працю П. Андрєєва «Юго-западныя желѣзныя дороги. Историко-экономическій очеркъ» О. Кониський визнав доцільним роз'яснення автора щодо вибору місця прокладення залізничних колій від Одеси до Москви: «кудою ліпше правити залізницю з Одеси? чи через Кременчук і Харків, чи

через Київ? Цікаво, що вже в 60-х рр., як зайшла в Географічному товаристві російському бесіда про простованне залізниці, так П. Семенов (нині сенатор і президент того товариства) стоячи за Кременчук, доводив, що Київ треба лишити без залізниці, бо «промисловий розвиток не «руської» окраїни сприятиме здійсненню сепаратистичним тенденціям, а треба будувати залізниці по країнах заселених єдино Великоросами і не займати таких, що заселені мішаниною» (Кониський, 1896, с. 46).

Історична географія населення була представлена на сторінках часописів «Записки НТШ» та «ЛНВ» як окремими розвідками, так і рецензіями на видання. Історична розвідка М. Кордуби на тему «Перша держава слав'янська. Розвідка історична» висвітлювала питання формування першої слов'янської держави, її взаємини з сусідніми країнами. Як вказував історик «Слав'яни вже в VI в. усадовилися над Лабою аж до Балтійського моря, про се маємо докладні звістки у византійських хроністів» (Кордуба, 1896с, с. 3). Далі М. Кордуба звертав увагу на міграцію слов'ян у зв'язку з наступом – аварів: «Коло половини VI в. рушили Обри або Авари, споріднені з Турками і Гуннами, зі своїх осель над Каспійським морем, вдерли ся до нинішньої Угорщини і помагали Льонгобардам при покоренню Гепідів. Они то розсіли ся, по відході Льонгобардів в Італію, на цілій рівнині наддунайській і підбили сусідні їм племена Слав'янські» (Кордуба, 1896с, с. 5).

Питанню виникнення та походження слов'ян приділяв увагу і М. Грушевський. Він це робив не лише у своїх власних дослідженнях, але й, рецензуючи роботи інших дослідників. Одна із таких рецензій була опублікована на сторінках «Записок НТШ» на працю М. Лехницького «Историко-критическій очеркъ о существенномъ значеніи и происхожденіи имени Словяне или Славяне съ некоторыми замечаніями относительно Волоховъ, Ляховъ, Полянъ, Дулибовъ и иныхъ народовъ по летописи Нестора» (1896). М. Грушевський у рецензії писав, що «автор дослідження при тім звертав достатньо уваги на слов'янську колонізацію, формування

лехитської держави, звідки вийшли, виємігрували надніпрянські Поляни» (Грушевський, 1896, с. 13).

Подібної характеристики у 4 томі «Записок НТШ» за 1894 р. надано дослідженням з історії заснування Одеси, зокрема, зроблено огляд нової літератури з цього питання – праці О. Маркевича, В. Яковлева та В. Надлера. Наприклад, здійснюючи аналіз наукових праць В. Яковлева, увага була звернена на торговельні зв'язки та заселеність цього регіону, на колонізацію краю німцями, болгарами росіянами тощо.

Таким чином, вивчення історичної географії України нерозривно пов'язане з дослідниками Львівської історичної школи М. Грушевського, які були дійсними членами НТШ. Львівська історична школа спиралась на НТШ, його історично-філософську секцію. Основні публікації з історичної географії здійснювались сторінках «Записок НТШ» та «ЛНВ». Розвитку історичної географії як окремого напрямку історичної науки сприяла діяльність згаданих науковців, а журнали сприяли популяризації результатів їхніх досліджень в науковому середовищі.

4.3. Проблема формування українського простору як елемент історико-географічних досліджень вчених Західної України

Перебуваючи і працюючи під владою різних держав, українські вчені того часу не могли писати про Україну як окрему геополітичну чи географічну одиницю, а отже, заявляти необхідність створення власної держави.

Напередодні Першої світової війни, у часи так званої «другої весни народів», у Європі з'явилася можливість для створення нових незалежних країн, у т. ч. і самостійної України. Тому виникла необхідність на науковому рівні обґрунтувати основні аспекти формування Української держави (наявність окремішньої мови, багатой культури, єдиного народу, суцільної національної території тощо). Саме етнічна територія українців була основною підвалиною для розбудови держави (Цюцюра, 2010, с. 42).

У контексті окреслення української етнічної території першочерговим завданням вчених було дослідження цих земель та пошук відповідних обґрунтувань щодо приналежності їх саме до української майбутньої держави. Зазначені дослідження здійснювались переважно західноукраїнськими дослідниками, які досить гостро на початку ХХ ст. ставили питання національної автономії. Дійсно, питання визначення кордонів, а в подальшому їх відображення у відповідних картографічних виданнях стало одним із пріоритетних завдань М. Грушевського та представників його історичної школи – С. Рудницького та М. Кордуби.

В першу чергу науковці звернули увагу на загальне поняття кордонів або ж визначення так званих прикордонних територій, враховуючи той факт, що довгий час межі держав були такими, що відповідало поняттю фронтір або рубіж. І тільки згодом поняття кордону почало закріплюватись у суспільно-політичній думці та практиці й означати межу або ж визначений розподіл території держав.

Спочатку науковці звернули увагу на визначення та окреслення географічної української території на науковому рівні. Так, поняття «Україна» ще з часів Київської Русі, ототожнювалися з окраїнною землею цієї держави. Репрезентація цієї проблеми знаходила своє відображення як у наукових працях істориків, так і в картах. Вже на початку ХХ ст. українські історики трактували поняття «окраїни» як – межова земля, пограниччя. Одним із них був С. Рудницький, який вбачав особливість геополітичного становища України саме в її «окраїнності». На думку геополітика, Україна була певним кордоном між середземноморським та середньоазійським світом (Рудницький, 1994, с. 116).

Такої ж думки дотримувався й історик М. Грушевський, який зазначав, що назва «Україна», «український», яка вживалась у староруський період у загальному значенні означала пограничну територію, а в XVI ст. використовувалась в додатку до середнього Подніпров'я, що в кінці XV ст. стало небезпечним через регулярні татарські набіги, і саме ця територія

виступає пограниччям. І набирає особливого значення з XVII в., коли східна Україна стає центром і представницею нового українського життя і в різкій антитезі суспільно-політичному і національному устрою Польської держави уособлює в собі бажання, мрії і надії сучасної України» (Грушевський, 1913, с. 648).

Розмірковуючи над проблемою «збирання українських земель», історик намагався звернутись і до європейської практики об'єднання земель в єдину державу. У статті «Галичина і Україна» М. Грушевський обґрунтовував думку, щодо національного обов'язку Галичини перед цілою Україною. Він наголошував на тому, що повинен бути осередок політичного і культурного руху, який зможе відродити та об'єднати українську державу. І таким осередком він вважав Галичину, яку називав «Українським П'ємонтом». Так, справжній П'ємонт – це історична область Італії, королівство в минулому, довкола якого в XIX ст. відбулося об'єднання італійських земель в єдину Італію. Саме використовуючи італійський приклад М. Грушевський намагався об'єднати всі українські землі навколо Галичини (Грушевський, 1906).

Довгий час контактною зоною і певним фронтиром виступало Чорне море зі зрозумілих геополітичних причин. Тому не дивно, що у різні часи всі державні утворення на українських землях закономірно прагнули встановити контроль над північним узбережжям Чорного моря. Перебіг історичних подій змушував українців увійти у сферу чорноморських зв'язків і впливів того, що М. Грушевський означив висловом «чорноморська орієнтація» (Проскурова, 2014). На його думку, «історичні умови життя орієнтували Україну на Захід. Географічні орієнтували й орієнтують на Південь, на Чорне море... Коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським узбережжям і стати тут міцною ногою» (Грушевський, 1918, с. 120). Власне тому історики представляли Україну вже у контексті контактної зони в політичному аспекті.

На думку С. Рудницького, «найважливішим природописним елементом у політичному житті України від найдавніших часів» було її географічне

розташування. Історик поділяв українські землі на три категорії: центральні, пограничні та українські колонії в Євразії. Як контактну, або пограничну, зону він визначає причорноморські степи, вказуючи і на каталізатора політично-географічних відносин – татар. Геополітик окреслював цей регіон, що відділяв турецько-татарські території від польсько-литовських і московських «окраїн», як такий, що в подальшому став осерддям оселення українського козацтва. Крім того, вчений наголошував, що цей регіон мав важливе політичне значення. Саме козацтву вдалося витворити тут самостійну сильну політично-військову організацію. А з кінця XVIII ст. упадок татарської держави призвів до колонізаційних процесів і збільшення української національної території аж до берегів Чорного моря (Рудницький, 1994, с. 416).

Так, присвятивши значну кількість наукових праць питанню геополітичного становища українських територій, вчений сформулював кілька важливих тез: 1) український народ поділений між двома імперіями, що впливає на його соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток; 2) війна є шансом для проголошення соборної держави; 3) єдиним принципом визначення кордонів майбутньої української держави може бути тільки етнічний і ніяк не політичний; 4) внаслідок свого «окрайного положення» Україна мусить йти своїм власним, своєрідним шляхом розвитку, цілком відмінним від шляху держав Європи й Азії (Ковалевська, 2018, с. 334).

Серед інших вчених, які займалися проблемою визначення поняття «Україна», «український» слід назвати М. Кордубу. В своїх працях історик розглядав питання прив'язки цих термінів до конкретних територій. Так, у 1921 р. у статті «Простір і населення України», історик обґрунтував етнічний чинник як елемент об'єднання українських земель «межі української держави ще не визначені. Та це зовсім не перепиняє говорити про українську територію і її населення, бо куда би не виточили політичні межі, все й всюди Україною зватимемо ці землі, на котрих український народ живе в переважній більшості» (Кордуба, 1921, с. 3). Шукаючи способів об'єднання всіх українських земель, історик звертався до використання європейського досвіду.

Однак, на відміну від М. Грушевського, який звертався до практики італійців, М. Кордуба радив звертатися до досвіду об'єднання Німеччини. Так, він зазначав, що Прусія була поділена на 3 шматки, але після злуки їм вдалося стати найсильнішою державою. Проте історик розумів, що проблема об'єднання українських земель, полягала у тому, що вони довго знаходились під пануванням інших держав (Кордуба, 1921. с. 4).

Питання окреслення української національної території та визначення українських етнічних меж особливо актуально постало наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в умовах національного відродження. Саме тоді постала потреба створення історичних мап України.

Одним із перших, хто звернувся до картографування українських земель був Г. Величко. Так, у 1896 р. він розробив «Народописну карту українсько-руського народу», використавши на той момент найновіші статистичні та етнографічні матеріали. На карті, де українці названі «українці русини», Г. Величко позначив, крім них, ще кілька сусідніх народів. Це була одна із перших українських етнографічних карт, де місцеве населення названо українцями. На карті також були позначені сусіди українців – росіяни, білоруси, поляки, румуни, мадяри, словаки, татари, черкеси. Г. Величко виділив також і діаспорні народи (болгари, німці, вірмени, греки, євреї). Крім того, на карту були нанесені народи, які населяли терени на південний схід від українців (калмики, нагайці, кабардинці, чеченці, киргизи (казахи)).

Карту доповнювали чотири врізки: «Гіпсометрична карта малоруських земель»; «Осади малоруські в губернії Самарській і Оренбурзькій»; «Осади малоруські в Угорщині полудневій»; «Край Приамурський». Картами-врізками «Осади малоруські в губернії Самарській і Оренбурзькій» та «Край Приамурський» Г. Величко, чи не вперше, виділив два великі регіони українського колонізаційного освоєння в північно-східній Євразії, відомі пізніше відповідно під назвою «Сірий Клин» і «Зелений Клин». Використаний Г. Величком етнічний принцип, дозволив йому створити надзвичайно цінне

картографічне джерело, яке дотепер не втратило свого значення (Байцар, 2022, с. 122).

У 1907 р., очолюючи «Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка», М. Грушевський обґрунтував необхідність створення карти українських етнічних земель, оскільки до цього вже самостійно розробив карту України. Ця карта була схожа на сучасну політичну карту. Так, взявши за основу етнічний принцип розселення українців, історик окреслив кордони майбутньої української держави, включивши до її складу й Кубань. Також на карті М. Грушевський відобразив усі міста та великі населені пункти, дав назви українських етнічних регіонів – Карпати, Галичина, Буковина, Підлясся, Полісся, Волинь, Київщина, Гетьманщина, Слобожанщина, Донеччина, Чорноморський низ та Кубань (див. додаток 1) (Українські етнічні землі...).

«Наше люде займають великі краї: в один бік на Чорне море, в другий – на Кавказ, над Кубані, а третій над Припеть та Буг і в гори Карпатські, за російську границу – все жив наш народ, наші люде. Здовж буде того краю верстов більше як тисяча, а в шир верстов на 50, на 600. Більша частина нашої землі в Російській державі: губернії Київська, Подільська та Волинська, Чернігівська, Харківська та Полтавська, Херсонська та Катеринославська й інші околиці, де живуть наші люде (в Холмщині, на Бесарабії, в Таврії, на Кубані, та на других місцях). Всього нашого буде народу більше як 30 міліонів, а того в Росії більше як 25 міліонів» (Грушевський, 1915, с. 3-4). З цією метою розробки карт України було організовано спеціальну комісію для збирання та опрацювання статистичного матеріалу. У ній активно працювали С. Рудницький та В. Герінович (Цюцюра, 2010, с. 42).

С. Рудницький також підтримав ідею М. Грушевського щодо написання праці з географії України, щоб заповнити прогалину в цьому напрямі. У 1905 р. він у листі до членів НТШ повідомляв про те, що через кілька років планує написати географію України-Руси і вже збирає до неї матеріали. Це мав бути науково-популярний курс, створений для широкого кола читачів. С. Рудницький за чотири роки зібрав значний матеріал з теми, опрацював

його і подав на розгляд до реорганізованого історико-філологічного відділу НТШ у Львові. Однак видання книги не відбулося. М. Грушевський порадив переробити книгу для видавництва «Лан» у Києві. С. Рудницький повідомляв М. Грушевського у листі від 28 жовтня 1909 р. про те, що склав детальний план книги – «Популярної географії України-Руси». Восени 1910 р. з'явилася друком лише перша її частина – «Коротка географія України. Фізична географія». За словами автора «...текст вийшов страшно пошматований похибками і пропущами і виконання карти віддано нефаховим рукам. Друга частина рукописи затрималась...». Пізніше С. Рудницький доопрацював книгу і видав її повністю у 1914 р. у видавництві Українського педагогічного товариства у Львові (Рудницький, 1910).

До останнього видання С. Рудницький планував включити додатки у вигляді 10 ілюстрацій та шести карт. Це були б характерні краєвиди з різних частин України: з Чорногори в Карпатах, з квітучого Полісся, подільських ярів, Кримської Рив'єри, Західного Кавказу тощо. Додатково планував додати ще 100 малих ілюстрацій на пів сторінки.

Як було продемонстровано вище, Україну як географічну і, тим більше, національно-територіальну цілісність картографічно дуже довго не відображали. Крім Г. Величка та В. Геріновича до справи картографування українських земель найбільш обґрунтовано підійшов С. Рудницький. Не дарма його називають основоположником такого важливого напрямку української науки як етногеографія, головним завданням якої вважається вивчення географічного розміщення етнічних спільнот, дослідження їх розселення та територіальних взаємовідносин з іншими народами у зв'язку з політичними, соціальними, природничо-географічними та іншими факторами. Саме цим проблемам С. Рудницький присвятив більшість своїх праць. Головною із них була двотомна праця «Коротка географія України» (1910; 1914 pp.)

С. Рудницький з погляду географічної науки представляв українців як самостійний етнос, що заселяв величезні простори суцільної етнічної території та мав право і всі підстави боротися за власну національну державність. Він

писав про це ще 1910 р.: «Ми, українці, земля, де живемо, зветься Україна, чи вона під Російською державою, чи під Австрійською, чи під Угорщиною. Бо хоч і ділять її кордони, хоч розірвана вона на шматки, але ж один народ, що її заселяє, з одною мовою, вдачею та звичаями. Та не тільки народ лічить українську територію в одну цілісність. Україна також з нинішніх оглядів мусить бути вважана за виразно зазначену одноцільну територію серед інших територій Європи. Навіть серед залежних держав мало таких, щоб могли зрівнятися з українською такою географічною особливістю» (Рудницький, 1910, с. 268).

Під час розроблення етнічної карти України С. Рудницький спирався на досвід своїх попередників, учених-географів, котрі у картографічних працях зображували етнічні межі території України. Були це як українські, так і чужоземні науковці. Вони відображували українські землі здебільшого у складі тих держав, де вони на той час перебували. Пізніше Г. Величко, В. Геринович створили карти виключно із зображенням поширення українського етносу без урахування тогочасних кордонів держав.

Перша етнографічна (етнічна) карта розроблена С. Рудницьким, була видана у 1914 р. у Відні під назвою «Ethnographische Übersichtskarte der Ukraina» («Етнографічна оглядова карта України») як додаток до книги «Ukraine und die Ukrainer» («Україна і українці») (див. додаток 2) (Рудницький, 1914, с. 46). Повторне видання німецькою мовою цієї книги разом з картою було здійснене у Берліні (1915 р.), перевидання італійською – у Римі (1914 р.). Українською мовою карта окремо була видрукувана у Відні, а у Львові вона з'явилася як додаток до праці «Україна – наш рідний край» (1917, 1921 рр.) (Цюцюра, 2010, с. 47-48).

С. Рудницький відстоював ідею необхідності проголошення самостійної української держави, в межах розселення українського народу, і в історико-географічному аспекті обґрунтовував цю ідею. Водночас науковець звертав увагу і на необхідність пошуку союзників, з якими б українцям було легше на відстоювати свою незалежність. Тим самим, він був першим, хто з

українських вчених, запропонував та обґрунтував необхідність створення Балтійсько-Чорноморського союзу, як гарантії недоторканості територій української незалежної держави. Його обґрунтування спиралося на глибокі знання вченого географа, який прагнув використати не лише історичні особливості країн регіону, але й його чіткі географічні межі.

Особливе місце в окресленні С. Рудницьким українських територій займав Крим. Ще у 1923 р. вчений писав про те, що Крим є безсумнівною інтегральною частиною України. Крим був нерозривно пов'язаний з Україною як численними шляхами сполучень, так економічно, історично та культурно. Саме тому, на думку вченого, відлучення Криму від України не могло мати ніяких наукових чи практично економічних основ (Ковалевська, 2018, с. 332-333).

Проблемою картографування українських територій С. Рудницький продовжував займатися і після 1914 р. Працюючи в 1920-х рр. в Українському науково-дослідному інституті географії та картографії в УСРР, вчений багато зробив для розвитку національної картографії. В своїй статті «Завдання Українського географічного інституту та його видавництва» він охарактеризував становище української географічної науки або реальне її формування. Вчений наголошував на необхідності картографування українських земель, видання різноманітних карт та якнайшвидшого комплексного дослідження усіх українських земель. Серед пріоритетних напрямків роботи Інституту С. Рудницький називав підготовку висококваліфікованих фахівців у галузі географії та картографії (Рудницький, 1928).

Свій внесок у розвиток картографії зробив й інший учень М. Грушевського – М. Кордуба. Карти, що вміщені М. Кордубою в його історико-географічні праці, крім того, що унаочнювали зміст текстової частини досліджень, вносили додаткове смислове навантаження. 1912 р. вчений зробив певне узагальнення своїх праць і, базуючись значною мірою на матеріалах перепису населення 1897 р. (для частини українських земель Росії)

і 1910 р. (для частини українських земель в Австро-Угорщині), видав «Географічний атлас» із 24 різноматематичних карт (атлас витримав ще два видання – 1914 та 1922 рр.) (Кордуба, Географічний атлас).

«Географічний атлас» був першим українським навчальним атласом. Він уміщував 24 основних та 11 додаткових мап, з географії світу. Материки були представлені фізичними картами з додатковими мапами політичного устрою держав, які були розташовані на тих матах. Європа була представлена детальніше – вісім сторінок відведено для відображення європейських країн. Крім цього, на окремому розвороті розміщено загальногеографічну карту України масштабом 1 : 4 750 000, що давало змогу відобразити всі українські етнічні землі. На другій – четвертій сторінках обкладинки атласу було вміщено пояснювальний текст про Сонце, Зоряне небо і Земну кулю (Федорів, 2006, с. 18).

Отже, розвиток історичної географії в цілому впливав на розвиток картографування українських земель та створення історичних, географічних та етнографічних мап. Дослідники, початку XX ст., створюючи карти, відображали перш за все, територію майбутньої української держави та показували її цілісність та колорит. Всі дослідники за основу брали етнічний принцип і визначали межі української держави в залежності від розселення українського народу.

4.4. Вплив історико-географічних досліджень на суспільно-політичний рух Західної України

Кінець XIX – початок XX ст. характеризується активною політизацією суспільства на українських землях, початком боротьби за створення власної української держави, усвідомленням необхідності визначення українських етнічних територій, можливих меж майбутньої держави, її соборності. Тому виникла необхідність історико-географічного обґрунтування соборності українських земель.

Перебування українських земель у складі двох імперій, по-різному відбилося на формуванні та розвитку громадсько-політичних організацій і українських партій на цих територіях. Так, на західноукраїнських землях, що перебували у складі Австро-Угорщини, становище українських партій та суспільно-політичних організацій було значно кращим порівняно з Наддніпрянською Україною, що перебувала у складі Російської імперії. Загалом ці тенденції розвитку були визначені політикою кожної з імперій.

Все вищевикладене у розділі дає нам можливість зазначити, що наприкінці XIX ст. – початку XX ст. науковцями закладено досить ґрунтовні підвалини для розвитку суспільно-політичного руху. Як в Наддніпрянській, так і в Західній Україні була наявна достатня кількість праць історико-географічного характеру та картографічного матеріалу, необхідного задовольнити теоретичні та практичні потреби тогочасних політичних діячів. Наслідком опрацювання цього матеріалу стало використання результатів досліджень з історичної політичної географії в програмних документах перших політичних партій. Зокрема, одне із питань, що ними піднімалось – окреслення меж майбутньої української держави.

Крім того, більшість членів тодішніх політичних партій були і науковцями, а відповідно і членами наукових товариств. Тим самим підсилювався взаємозв'язок між науковим та політичним життям інтелігенції.

Так, підтвердити існування такого взаємозв'язку можна серед членів створеної у 1890 р. Русько-української радикальної партії (далі – РУРП). Партія відігравала важливу роль у суспільно-політичному русі на західноукраїнських землях. Її засновниками були І. Франко, І. Павлик, С. Данилович та Є. Левицький. Більшість членів партії були активними учасниками не лише суспільно-політичного життя краю, а й культурно-наукового. Зокрема, І. Франко був одним із членів Наукового товариства імені Шевченка й очевидно, тісно співпрацював з його учасниками. Тим більше, беручи участь у обговоренні різних організаційних питань або відкритих

наукових засідань, представники НТШ на науковому рівні обґрунтовували ідею соборності українських земель.

Національна програма радикалів спочатку перебувала під впливом соціальних гасел інтернаціонального єднання трудящих. На I з'їзді партії у 1890 р. В'ячеслав Будзиновський запропонував прийняти програмну вимогу поділу Галичини на два окремих регіони – польський і український – на основі етнографічних територій з послідуочим об'єднанням Східної Галичини з українською Північною Буковиною, проте з'їзд її відхилив. «В політичних справах: «для Українців домагаємося утворення окремо українсько-політичної території з українських частин Галичини й Буковини» (З програми української радикальної партії в Галичині, 1910, с. 58). До речі, Іван Франко вважав тоді рішення з'їзду вірним.

Але вже третій з'їзд РУРП у 1895 р., повернувшись до цього питання, схвалив вимогу виокремлення українських частин Галичини і Буковини в «австрійську руську провінцію з окремим сеймом». В редакції програми радикалів 1911 р. національна мета формулювалася так: «Українсько-Руська Радикальна партія зміряє до перестрою австрійської держави на федеративний зв'язок народів, що замешкують її. Через утворення замість теперішніх провінцій – національних територій з повною політичною автономією кожної народності на території переважно нею заселеній з запевненням меншостям всіх політичних і національних прав. Отже для русинів домагаємося окремої руської політичної території з руських частин Галичини й Буковини» (Макарчук, Громадсько-політичний центр ...).

Аналізуючи цитований вище програмний документ, можемо констатувати, що спираючись на наявні наукові роботи історико-географічного характеру щодо обґрунтування визначення території майбутньої української держави, політичні діячі поклали в основу етнічний чфактор. Всі території повинні були об'єднатися навколо одного регіону. Спочатку таким регіоном були Східна Галичина і Буковина, що мали утворити автономію. А на історичну перспективу, радикали не задовольнялися

територіальною автономією, а мріяли про досягнення в майбутньому незалежності всієї України, об'єднаної у рамках України-Русі, про яку писав М. Грушевський. Так, на святкуванні 25-річчя літературної діяльності І. Франка у 1898 р. М. Павлик зазначав, що остаточна мета партії – повна політична самостійність Руси-України.

Проте вже у 1899 р. РУРП розкололась і з частини її представників було утворено Українську соціал-демократичну партію (УСДП). Основними постулатами ідеології виступали соціал-демократи, австромарксизм з його національно-культурною диференціацією. Крім того, члени партії продовжували підтримували тезу про єдність українського народу, розділеного кордонами імперій. Так, власне в програмному документі зазначалось: «Змагаємо до того, щоби в австрійській державі територія, заселена Українцями, становила одну окрему провінцію з як найширшою автономією в законодавстві й адміністрації; тим самим змагаємо: до знесення дотеперішніх краєвих статутів для Галичини й Буковини, до поділу Галичини на дві частини: українську й польську, і так само до поділу Буковини на частини українську й волоську, та до утворення з українських частин й Галичини й Буковини одної національної провінції з окремою адміністрацією й окремим національним Соймом (З «Програми» УСДП, 1910, с. 58).

У своїх програмних документах опиралась на наукові праці історико-географічного характеру і найвпливовіша серед українського суспільства на початку ХХ ст. Національно-демократична партія. Спочатку її називали Руською, Русько-українською, також Українською, з 1914 р. – тільки Українською (УНДП). Партія була заснована на довірній нараді, що проходила в Народному Домі у Львові у 1899 р., її організатори сподівалися, що партія стане загальнонаціональною. Пешочерговими завданнями УНДП було розв'язання правових, соціальних, освітніх та інших завдань українського народу, насамперед виборюючи національну рівність українського народу серед народів Австро-Угорщини. Серед членів партії – Юліан Романчук, Кость Левицький, Євген Озаркевич, Іван Белей, Василь

Нагірний та інші, колишні члени правого крила РУРП В. Будзиновський, Є. Левицький, В. Охримович, а також на той час позапартійні авторитети українства письменник І. Франко та історик М. Грушевський. Головою був Ю. Романчук. У січні 1900 р. було опубліковано відозву (програмний документ), що формулювала найголовніші завдання – боротьбу за поділ Галичини і Буковини, який орієнтувався на національному принципі населення цих територій, виділення з них української провінції з окремою державною адміністрацією і самоврядуванням. Мета народних змагань передбачала: «щоби цілий українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в однопільний національний організм» (Макарчук, Громадсько-політичний центр ...).

Проте, громадсько-політичні діячі займались не лише розробкою політичних програм та платформ, але й популяризацією своїх ідей серед населення. Так, тодішній член групи «молодших» Русько-Української Радикальної Партії Ю. Бачинський у 1895 р. у Львові опублікував працю «Україна irredenta». В якій орієнтуючись на аналіз економічного розвитку, ясно і недвозначно описав постулат необхідності самостійності України: «Політична самостійність України, то *conditio sine qua non* її економічного і культурного розвитку, умова взагалі – можливості її існування» (Бачинський, 1924, с. 5).

Очевидно, орієнтуючись на напрацювання історико-географів, які визначали формування української території за етнічним чинником, Ю. Бачинський, обґрунтував потребу створення української соборної держави під девізом: «Вільна, велика, політично самостійна Україна, одна, нероздільна від Сяну по Кавказ!» (Бачинський, 1924, с. 5).

Позитивним аспектом суспільно-політичного руху на Західній Україні було підхоплення зазначених ідей активною молоддю, яка завжди була рушійною силою. Цю тенденцію відмітив в роботі Ю. Бачинський. Він писав: «Молодіж, очевидно, вся була перенята самостійницькими думками і в недовзі голосно про це заявила. 14 липня 1900 р. відбуло ся друге віче

української академічної молодіжі, присвячене виключно справі самостійності України. Резолюція про самостійність запропонована одним із референтів та звучала: «брак державної самостійності в українського народу відбивається тяжко на його економічному і культурному стані та спинює всякий його розвій, а вкінці, зваживши, що тільки в самостійній, власній державі знайде українська нація повну свободу розвою, признає і заявляє:

1. Що здвигнення самостійної української держави в етнографічних кордонах є неперемінним і доконечним,
2. Що – затим – всі змагання і всі сили української нації належить справити в напрямі здвигнення «власного українського державного організму». Це віче значно розворушило молодіж і в великій мірі причинилося до поширення самостійницьких настроїв» (Бачинський, 1924, с. 12-13).

Іншою роботою, яка стала відображенням суспільно-політичного руху стала стаття І. Франка «Поза межами можливого» (1900). У цій статті автор звернув увагу читачів на необхідність консолідації українських земель як запоруку успішного її розвитку. І. Франко вдався до роздумів на майбутнє: «Може бути, що колись надійде пора консолідування якихось вольних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та невдоволення відійдуть у сферу історичних споминів» (Франко, 1900). Але тим не менш, чітко прослідковується, що це можливо лише після успішної реалізації всіх, поставлених під час суспільно-політичного руху, завдань.

До речі, ідею самостійності та незалежності соборної України підхопив і, по-своєму, обґрунтував представник Наддніпрянської України Микола Міхновський (1873-1924) у своїй знаменитій брошурі «Самостійна Україна» (1900). Деякий час брошура виконувала роль політичної програми Революційної української партії (РУП), в основу якої покладено його промови в Полтаві та Харкові. Вже на початку роботи М. Міхновський наголошував, що кінець XIX – початок XX століття є часом визволення націй, а свобода,

духовний розвиток людини, її матеріальне благополуччя можливі лише в національній державі: «...тільки держава одноплеменного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого матеріального гаразду...» (Міхновський, 1917, с. 4).

Звертаючись же до окреслення історико-географічних кордонів майбутньої української держави: «Українська інтелігенція виписує на своєму прапорі сі слова: Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат та аж по Кавказ» (Міхновський, 1917, с. 22).

Протягом доволі короткого часу від 1895 до 1900 року у працях найбільш передових представників української інтелігенції обох «Україн», була окреслена головна мета («Одна, єдина, нероздільна, вільна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі») й основні політичні завдання для лідерів та пересічного загалу українського суспільства: політична, економічна, соціальна самостійність, духовна свобода, недопущення панування чужинців на своїй землі, вирішення «українського питання» в контексті майбутнього Європи, а також вирішення проблем з сусідами (Росія, Польща, Австрія) (Ковалевська, 2018, с. 331).

Головна ідея суспільно-політичного руху на українських теренах, піднята інтелігенцією наприкінці XIX ст. побутувала і напередодні Першої світової війни, і в подальшому. Так, емігрантами з Наддніпрянської України, які у 1914 р. змушені були переїхати на Західну Україну, було створено політичну організацію – Союз визволення України (далі – СВУ). У їх програмному документі також знаходимо відображення впливу історичної політичної географії, зокрема щодо визначення кордонів майбутньої української держави. Більше того, представники організації розгорнули широку інформативно-представницьку діяльність з популяризації цих ідей і на міжнародному рівні, зокрема у центральних та нейтральних державах Європи. Велику увагу СВУ приділяв видавничій діяльності. Зокрема, у Відні видавався «Вісник Союзу визволення України» і тижневик «Ukrainische Nachrichten»

(для німецькомовного читача у Відні), «La Revue Ukrainienne» (у Лозанні, Швейцарія, французькою мовою); надрукував близько 25-30 брошур та 50 книг про Україну. Серед окремих праць важливими були «Geschichte der Ukraine [Нарис історії України]» М. Грушевського, «Ukraina. Land und Volk [Україна. Краї і нарід]» С.Рудницького (1916), «Північно-Західна Україна» М.Кордуби (1917) (Супронюк, 2014, с. 44-53).

Також свідченням просторового уявлення про України може слугувати карта Європи з кордонами майбутньої Української держави, вміщена у збірці статей СВУ «Ukrayna, Rusya ve Türkiye : makaleler mecmuası» («Україна, Росія і Туреччина : журнал статей») за 1915 р. Журнал виходив у Стамбулі (див. додаток 6). Карта підписана османською мовою, але містила чітку відображення майбутньої української території, очевидно орієнтована на етнічний чинник (Карта Європи..., 1915).

Крім того, у збірнику були вміщені статті М. Грушевського, А. Жука, М. Меленевського, В. Дорошенка та Л. Цегельського. У Стамбулі Цегельський брав участь у декількох зустрічах з турецьким міністрами Енвер-пашею і Талаат-Беєм, які разом з іншими політиками, висловлювали сподівання, що нова Українська держава стане «охоронним муром» проти російської навали на Балкани і Середземне море, певним «заборолом», яке «...здержить дальший похід російських орд на Європу». Одним з наслідків цих зустрічей було перевидання у Стамбулі його праці – «Русь-Україна і Московщина – Россія». Актуальна на сьогодні назва, має не менш актуальний зміст. Автор зазначає, що українська державність є протиположною державності московській (а також польській) не тільки є духовною власністю всіх свідомих українців, але й широкої європейської opinio – як наших приятелів і друзів, так і наших недругів і ворогів» (Цегельський, 1916, с. 4).

Отже, останнє десятиліття XIX ст. стало переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням в цей час у Галичині українських політичних партій, національна ідея виходить за рамки суто наукового середовища і проникає вглиб суспільства. Це створює умови для

формування масового національного руху з яскравим політичним забарвленням. Галичина, попри власні важкі умови національного й економічного існування, стає центром українського руху і для східноукраїнських земель, відіграючи роль полігону, де створювалися і вдосконалювалися засоби національно-культурного та суспільно-політичного відродження українського народу. Історико-географічний характер можна прослідкувати у програмних документах перших західноукраїнських партій. Він торкався, в першу чергу, історичної політичної географії – обґрунтування самостійності українських земель. Спираючись на вже наявний науковий та картографічний доробок, політичні діячі у своїх програмах піднімали одне із найболючих питань – цілісність українських земель та їх самостійність. Проте, не можна констатувати про те, що вони чітко окреслюють кордони української держави, політичні діячі лише вказують на загальну територію майбутньої самостійної України.

***

Історико-географічні дослідження в Західній Україні у XIX – на початку XX ст. представлені академічною складовою на базі Львівського та Чернівецького університету. Викладання історичної географії було майже не відокремленим від географічної чи історичної науки і досить часто перепліталось у кожній із них. Першим, хто вказував на історико-географічну складову у своїх академічних курсах був історик та викладач Львівського університету І. Шараневич. У Чернівецькому університеті під час своїх лекційних курсів звертався до історичної географії В. Милькович.

Більш потужніше розвивався науковий осередок історико-географічних досліджень, що представлений Науковим товариством імені Шевченка та під головуванням М. Грушевського. Цей центр згодом перетворився за значенням на другу українську академію наук. Представники наукової школи М. Грушевського – С. Рудницький, М. Кордуба, С. Томашівський, І. Крип'якевич – висвітлювали свої напрацювання на сторінках «Записок

НТШ» та «Літературно-наукового вісника». Основними напрямками їх досліджень були історична географія населення та історична географія населення як окремих регіонів, переважно Західна Україна, так і загальнонаціональний контекст. Особливого значення в роботах дослідників набував напрямок історичної політичної географії, оскільки саме формування меж майбутньої української держави та ідея соборності були першочерговим завданням науковців. А використання та розробка картографічного матеріалу дозволило конкретизувати та наочно відобразити наукові обґрунтування дослідників щодо адміністративних кордонів майбутньої держави. У подальшому саме ці наукові погляди історико-географів знайшли практичну реалізацію у суспільно-політичному житті. Питання соборності українських земель відображалось у програмних документах перших політичних партій.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши низку джерел та спеціальну літературу ми дійшли наступних висновків:

1. Незважаючи на відображення в історичній літературі деяких важливих аспектів теми дисертації, в цілому сутність питання, що розглядається, вивчено недостатньо. Історіографію дослідження поділено за проблемно-хронологічним принципом. У ході аналізу наявної доступної історіографічної бази було виділено кілька актуальних проблем, які піднімалися науковцями у своїх дослідженнях. Серед них визначено: проблему визначення предмету, змісту та термінології; вивчення окремих напрямків історичної географії; проблему вивчення історичних карт; дослідження топоніміки; вивчення окремих товариств та особистостей; проблему формування періодичних видань.

2. Для детального висвітлення регіональної специфіки історичної географії України було залучено широке коло наукових джерел, що у нашому дослідженні поділено опубліковані та неопубліковані, які в свою чергу поєднано в підгрупи: 1) наукові роботи дослідників; 2) офіційні документи; 3) матеріали особового походження; 4) статистичні відомості; 5) картографічний матеріал. Інформаційний потенціал наявної джерельної бази надав можливість комплексно дослідити регіональну специфіку історичної географії України XIX – початку XX ст. До неї було залучено архівні матеріали з фондів України та Польщі.

3. Київ та Харків як наукові та освітні центри Наддніпрянської і Слобідської України відіграли важливу роль у становленні та розвитку історико-географічних досліджень в Україні. Саме тут на початку XIX ст. історична географія набуває рис академічної дисципліни завдяки професорам В. Антоновичу, М. Максимовичу в Університеті св. Володимира в Києві та Д. Багалію у Харківському університеті. На відміну від своїх колег з Новоросійського та Львівського університетів вони додавали лекції з

історичної географії до загальних курсів, наприклад, «Історико-топографічний нарис Південної Русі».

4. Наукові кола Наддніпрянської та Слобідської України гуртуються навколо наукових потужних товариств – Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Українського наукового товариства, Історичного товариства Нестора Літописця тощо. Історична географія України в них була презентована працями М. Максимовича, В. Антоновича та О. Лазаревського, Д. Багалія, І. Срезневського та ін. Основними напрямками їх роботи були регіональні дослідження, що стосувались вивчення Києва та сусідніх земель, Лівобережної України, Слобожанщини. Вчені у своїх роботах звертались до історичної політичної географії, історичної топографії міст, історичної географії населення, зокрема вивчали регіони в історичній ретроспективі, прослідковуючи всі територіальні, адміністративні та демографічні зміни протягом кінця XVII – XIX ст. Свої напрацювання науковці представляли на сторінках друкованих видань товариств – «Киевский телеграф», «Україна» та «Записки Українського наукового товариства». Важливим елементом у становленні історичної географії України в кінці XIX – початку XX ст. було розгортання наукової дискусії на сторінках часопису «Киевская старина» щодо предмета та методології історичної географії. В дискусії взяли участь П. Бурачков та П. Голубовський.

5. Важливого значення для розвитку історичної географії набули серійні та періодичні видання, військового та релігійного характеру. Елементи історико-географічних знань та порівнянь вміщувалися на сторінках «Военно-статистическое обозрение Российской империи», «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», «Материалы для военной географии и военной статистики России», «Епархиальные ведомости». В цих виданнях характеризувалися зміни кордонів, міграція населення, зміна назв населених пунктів в кожній з українських губерній чи парафій. Найбільшу кількість

публікацій історико-географічного характеру мали серійні та періодичні видання, присвячені південо-українським територіям. Оскільки поставала потреба в комплексному дослідженні цих територій як прикордонних у географічному, історичному, статистичному, військовому, природничому, картографічному аспектах у військово-стратегічних планах Російській імперії.

В матеріалах «Епархиальных ведомостей» надавались описи церков, парафій, населених пунктів та їх мешканців; зазначались зміни в назвах населених пунктів, етнічному, соціальному та релігійному складі населення. За кількістю подібних публікацій виділялись по Чернігівській, Полтавській, Херсонській та Кишинівській єпархіях.

6. Дослідники Південної України одеських наукових товариств – Одеського товариства історії і старожитностей та Імператорського Товариства сільського господарства Південної Росії. Активними членами цих товариств були А. Скальковський, Ф. Брун, А. Лебединцев, О. Маркевич, О. Гроссул-Толстой. Свої дослідження вони публікували на сторінках періодичних видань даних товариств, вони були присвячені регіональній українській тематиці – дослідженням Ханської України, проблемам топографії та топоніміки населених пунктів Причорномор'я та Криму, питанням змін в географічному ландшафті.

7. Значна увага дослідників Одеси, Миколаєва, Катеринослава та Сімферополя придалась питанням історичної географії в окремих їх монографічних дослідженнях. Серед них: О. Маркевич, А. Скальковський, Ф. Брун (Одеса), Д. Яворницький, Я. Новицький (Катеринослав), М. Аркас (Миколаїв), Ф. Лашков, А. Завадовський, Ф. Домбровський (Сімферополь). Основними напрямками їх досліджень стали краєзнавчі та топографічні розвідки з історичної політичної географії, історичної географії населення, переважно південо-українських земель і фрагментарно виходячи за ці географічні межі, наприклад, Д. Яворницького та М. Аркаса.

8. Становлення історичної географії як академічної дисципліни на півдні відбувалось відразу з відкриттям Новоросійського університету. У своїх лекційних курсах в назві відображали історичну географію, наприклад, О. Маркевич «Историческая география и этнография Южной Руси». В змісті вони звертали увагу на зміни в предметі, об'єкті, завданнях, методології та етапи розвитку історичної географії.

9. Західноукраїнський регіон представлений історико-географічними дослідженнями на базі Львівського університету та Чернівецького університету імені Франца Йозефа. Викладання історичної географії було майже не відокремленим від географічної чи історичної науки і досить часто перепліталось у кожній із них. Першим, хто виокремлював історико-географічну складову у своїх академічних курсах був історик та викладач Львівського університету І. Шараневич. У Чернівецькому університеті під час своїх лекційних курсів звертався до історичної географії В. Милькович.

10. Своєрідною Академією наук на західноукраїнських землях виступало Наукове товариство імені Шевченка, яке об'єднало талановиту когорту відомих науковців та історико-географів, зокрема С. Рудницького та М. Кордубу. Наукова періодика Товариства – «Записки НТШ» та «Літературно-науковий вісник» сприяли формуванню історичної географії як окремої науки. Аналізуючи дослідження представників львівського осередку, в першу чергу слід назвати роботи М. Грушевського. Він у своїх працях неодноразово торкався питання історично-географічних досліджень. Історик наголошував на тому, що повинен бути осередок політичного і культурного руху, який зможе відродити та об'єднати українську державу.

11. Історико-географічні дослідження вплинули на суспільно-політичний рух Західної України, тим самим національна ідея вийшла за рамки суто наукового середовища і проникла у суспільство. Науковці на теоретичному рівні обґрунтовували бачення соборності українських земель саме з точки зору територіальних ознак з етнічною приналежністю. В подальшому ці дослідження стали практичною основою програмних

документів перших політичних західноукраїнських партій. Суспільно-політичні діячі початку XX ст. залучали наукові дослідження історико-географічного характеру для популяризації та обґрунтування необхідності існування української держави на міжнародній арені; публікували ці дослідження із залученням картографічного матеріалу іноземними мовами. Серед них статті та монографії М. Грушевського, М. Кордуби та С. Рудницького.

12. Формування українського простору обґрунтовувалось вченими Західної України і на практичному рівні – картографуванні. М. Грушевський, С. Рудницький, М. Кордуба, Г. Величко унаочнювали свої дослідження розробкою карт, але в першу чергу вони відображали територію майбутньої української держави.

13. Розвиток історичної географії України в XIX – на початку XX ст. можна поділити на три етапи:

а) початок XIX – 60-ті рр. XIX ст. – характеризується розвитком історичної географії України в контексті становлення як історичної, так і географічної науки. Освітній компонент з історичної географії України представлений в університетах Києва та Харкова як частина загальних історичних курсів та як окремих спеціальних курсів у Львівському університеті. Наукові дослідження в Наддніпрянській та Західній Україні відбувались на базі освітніх установ. В той самий час дослідження південноукраїнських істориків проводились навпаки на базі наукових установ. Дослідження з історичної географії України мали переважно краєзнавчу тематику.

б) 60-ті рр. – кінець XIX ст. – визначено прийняттям нового освітнього статуту Російської імперії, де історичній географії відводилось місце «допоміжної історичної дисципліни». Значного успіху у цьому було досягнуто викладачами Новоросійського університету в Одесі. Потужно розвиваються наукові дослідження з історичної географії у Наддніпрянській та Слобідській Україні на базі утворених наукових товариств. Дослідження

західноукраїнських науковців активно проводяться із утворенням Наукового товариства імені Шевченка. Тематика досліджень має регіональний та краєзнавчий аспекти.

в) початок XX ст. – 1914 р. – змінюється напрям досліджень, зокрема тематика досліджень західноукраїнських істориків акцентувала увагу на формування уявлень щодо загальноукраїнського простору, обґрунтування меж майбутньої української держави. Це знайшло відображення на розробці перших карт загальноукраїнської території. У подальшому саме ці наукові погляди історико-географів знайшли практичну реалізацію у суспільно-політичному житті. Питання соборності українських земель відображалось у програмних документах перших політичних партій та діяльності політичних організацій.

Отже, у XIX – початку XX ст. сформувався досить значний науковий потенціал, здатний вирішувати проблеми загальних галузей історико-географічних знань та закладені основи для розвитку історичної географії України як спеціальної галузі історичної науки. В різних регіональних центрах України існували особливості в історико-географічних дослідженнях, але переважали серед них роботи краєзнавчого характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані джерела

Архів головний актів давніх у Варшаві (АГАД), 1909. Ф. 402 Zbior Kartograficzny z lat 1579-1944, оп. 43, спр. 21: *Ziemie dawnej polski (opr. E. Romer)*

АГАД, Ф. 402 Zbior Kartograficzny z lat 1579-1944, оп. 43, спр. 44: *Карта течения реки Буга от Влодавы до Немирова, составляющая границу Всероссийской империи с Австрийским владением*

АГАД, 1851. Ф. 402 Zbior Kartograficzny z lat 1579-1944, оп. 68, спр. 5: *Маршрутная карта Царства Польского.*

АГАД, 1862. Ф. 402 Zbior Kartograficzny z lat 1579-1944, оп. 68, спр. 6: *Karta drozna Krolewstwa polskiego.*

Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф.45, оп.4, спр. 1474: *Маркевич Олексій Іванович*, арк. 3.

ДАОО. Ф. 45, оп. 4, спр. 2964: *Про розподіл лекцій на 1875-76 навчальний рік*, арк. 26-31.

ДАОО. Ф. 45, оп. 4, спр. 3016: *Про розподіл лекцій на 1878-79 академічний рік*, арк. 23.

ДАОО. Ф. 150, оп.1, спр. 3: *Переписка з М. Грушевським*, 25 арк.

ДАОО. Ф. 150, оп.1, спр.15: *Лекції по «русской» історії*, 154 арк.

ДАОО. Ф. 150, оп.1, спр.22: *Лекції по «русской» історії*, 31 арк.

ДАОО. Ф. 150, оп. 1, спр. 76: *Лекції по «русской» історії 16-18 век* , 248 арк.

ДАОО. Ф. 158, оп. 1, спр. 3: *Матеріали по слов'янознавству*, арк. 3.

ДАОО. Ф. 158, оп. 1, спр. 10: *Огляд слов'янських країн та говорів. Лекції 1866-67 академічного року Григоровича I курс* , арк. 4-5.

ДАОО. Ф. 158, оп. 1, спр. 12: *Карта розселення слов'ян у IX столітті*, склав О. Кочубинський, арк. 2.

ДАОО. Ф.160. Оп.1. Спр.12.: *Конспект Ф. Бруна*, арк.20

Опубліковані джерела

- Аркас, М., 1908. *Історія України-Русі*. СПб.
- Багалій, Д., 1918. *Історія Слободської України : з 71 малюнками і 2 картами*. Харків: Союз.
- Бачинский, Ю., 1924. *Україна irredenta*. 3-тє видання. Берлін : Видавництво української молоді.
- Брун, Ф., 1856. *Заметках, относящихся к древней топографии Новороссийского края и Бессарабии*. Одесса.
- Брун, Ф., 1877. О ранних названиях Керчи и ее окрестностей в древности и средних веках. *Записки ИИУ*, 23, с. 227-258.
- Брун, Ф., 1880. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. II. *Записки ИИУ*, 30, с. 1-408.
- Бурачков, П., 1886. Заметки по исторической географии южнорусских степей. *Киевская старина*, 4, с. 659-683.
- Величко, Г., 1895. Політичні і торговельні взаємини Руси і Византиї в X і XI століттю. *Записки НТШ*, 6, с. 1-36.
- Гавриил, 1848. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. *ЗООИД*, 2, с. 140-210.
- Гавриил, 1853. Отрывок повествования о Новороссийском крае. *ЗООИД*, 3, с. 79-129.
- Гангардт, И., 1858. *Памятная книга Новороссийского казачьего войска*. Одеська національна наукова бібліотека. Відділ рукописів.
- Гепецкий, 1895. Влияние немцев колонистов на православное население Аккерманского уезда. *Кишиневские епархиальные ведомости*, с. 368.
- Геринович, В., 1919. Понятє, ціль і метода географії. *Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства ім. Шевченка*. Т. XVIII-XIX. Наукова хроніка. Львів.
- Герсиванов, Н., 1849. Таврическая губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 11: Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Голубовский, П., 1886. По поводу заметок по исторической южнорусских степей. *Киевская старина*, 5, с. 168-173.

Голубовский, П., 1888. Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире Св. (Историко-этнографический очерк). *Киевская старина*, 7, с. 26-68.

Григорович, В., 1876. *Записка о пособиях к изучению южно-русской земли, находящихся в Военно-ученом архиве Главного штаба*. Одесса : тип. Ульриха и Шульце.

Гроссул-Толстой, А., 1868. Обзорение рек, почв и местоположении Новороссийского края и Бессарабии, в сельско-хозяйственном отношении. *Сборник статей о с/х юга России извлеченных из Записок Императорского общества с/х южной России с 1830 по 1868 гг.*, с. 39-48.

Грушевський, М., 1894. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. *Записки НТШ*, 4, с. 140-150.

Грушевський, М., 1896. Рецензія на працю М. Лехницького «Історико-критическій очеркъ о существенномъ значеніи и происхожденіи имени Словяне или Славяне съ некоторыми замечаніями относительно Волоховъ, Ляховъ, Полянъ, Дулѣбовъ и иныхъ народовъ по лѣтописи Нестора». *Записки НТШ*, с. 13

Грушевський, М., 1906. Галичина і Україна. *Літературно-науковий вісник*, 36, с. 493.

Грушевський, М., 1907., Справа українських катедр і наші наукові потреби. *Літературно-науковий вісник*, 37, с. 408-417.

Грушевський, М., 1908. Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво. *Записки Українського наукового товариства у Києві й його наукове видавництво*, 1, с. 3-15.

Грушевський, М., 1913. *Історія України-Руси. Т.1*. Київ.

Грушевський, М., 1914а. До історії Острянинової еміграції. *Записки Українського наукового товариства у Києві*, 12, с. 45-48.

Грушевський, М., 1914b. Український рух на схід: розселення за московською границею до 1648 р. *Україна*, 3, с. 20-53.

Грушевський, М., 1915. *Як жив український народ. Коротка історія України*. Царгород, 3 друкарні «Союва визволення України».

Грушевський, М., 1918. *На порозі нової України: гадки і мрії*. Київ.

Гумилевский, Д., 1852. *Историко-статистическое описание Харьковской Епархии. Отд.1: Краткий обзор епархии и монастыря*. М.: В типографии В. Готье.

Гумилевский, Д., 1874. *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*.

Дараган, М., 1849. Бессарабская область. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 11: Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Два слова о цыганах в пределах бывшей Гетьманщины, 1886. *Киевская старина*, 10, с. 401-402.

Демоль, И., 1846. Влиянии какое могут иметь железные дороги на земледелие и торговлю в России. *ЗОСХЮР*, 2, с. 130-131.

Джиджора, І., 1908. Огляд часописий за р. 1907 : Літературно-науковий вістник ; Україна. *Записки НТШ*, 86, с. 150-168.

Добровольський, Л., 1909. *Забуті межі давньої Київщини*. Київ: Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки.

Домбровский, Ф., 1846. Историко-статистическом описании города Симферополя. *Новороссийский календар на 1847 г.*, с.337-345

Домонтович, М., ред., 1865. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния*. СПб.: Тип. Ф. Персона.

Дорошенко, Д., 1907a. Австрійська Україна в 1906 році. *Україна*, 1, кн. 2, с. 73-96.

Дорошенко, Д., 1907b. Україна в 1906 році. *Україна*, 1, кн. 1, с. 1-29.

Драчевский, В., 1850. Екатеринославская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 11: Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Естественно-историческое описание Тавриды, 1885. *Таврийские епархиальные ведомости*, 18, с. 985-990.

Єфименко, О., 1894. Очерки истории Правобережной Украины. *Киевская старина*, 6, с. 387-413.

З польсько-українських відносин, 1907. *Літературно-науковий вісник*, 37, с. 463-473.

З програми української радикальної партії в Галичині, 1910. *Кревецький, І., Справа поділу Галичини. ЛНВ*, 52., с. 58.

З програми Української соціал-демократичної партії, 1910. *Кревецький, І., Справа поділу Галичини. ЛНВ*, 52., с. 58.

Защук, А. ред., 1862. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область в 2 ч.* СПб.: Тип. Э. Веймара.

Защук, А., 1863. Этнография Бессарабской области. *Записки Одесского Общества истории и древности*, 5, с. 491-586.

Иванов, П., 1891а. Переселение запорожцев на Тамань. *Киевская старина*, 7, с. 133-141.

Иванов, П., 1891б. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Катерине II. *Киевская старина*, 5, с. 288-297.

Исторические сведения о южной Бессарабии, 1878. *Кишиневские епархиальные ведомости*, 4, с. 165.

Киранов, С., 1875. Страдания под турецким игом православных болгар, бежавших из Турции в Россию в 1830 году и поселившихся в Бессарабии. *Кишиневские епархиальные ведомости*, 20, с. 747

Клепатский, Г., 1912. Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период. *ЗНУ*, 5, с. 1-599.

Кондратович, Ф., 1883а. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам). *Киевская старина*, 1, с. 27-66.

Кондратович, Ф., 1883б. Задунайская Сечь: План Верхнего Дунавця. *Киевская старина*, 4, с. 728-773.

Кониський, О., 1896. Рецензія на роботу П. Андреева «Юго-западныя железныя дороги. Историко-экономический очерк». *Записки НТШ*, 16, с. 46.

Кордуба, М., 1896а. Миколаєвич Я Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького. *Записки НТШ*. Т. IX, с. 52-55.

Кордуба, М., 1896б. Филевич И. П. Угорская Русь и связанные с нею вопросы и задачи русской исторической науки. *Записки НТШ*. Т. XII, с. 7-8.

Кордуба, М., 1896с. Перша держава славянська. Розвідка історична. *Записки НТШ*, 13, с. 1-20.

Кордуба, М., 1905. Найдавніші оселі на Буковині. *Буковина*, 45-46, с. 3-4.

Кордуба, М., 1921. *Простір і населення України*. Львів: З друкарні «Діло».

Корольова, О., 1910. Поділ українського народу на групи дорослості по перепису 1897 р. *Записки Українського наукового товариства в Києві*, 7, с. 86 – 106.

Краснов, М. ред., 1863. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Земли Войска Донского*. СПб.: Тип. Департамента генерального штаба.

Краткие историко-статистические сведения о мужских и женских монастырях и общинах Екатеринославской епархии, 1900. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, с. 282.

Кревецький, І., 1910. Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850. *Записки НТШ*. Т.ХСІІІ, кн. 1, с. 54-69.

Крип'якевич, І., 1923. З історії Гуцульщини. *Літературно-науковий вісник*. Т. LXXX. с. 238-244; Т. LXXXI. с. 247-253.

Купчанка, Г., 1875, Некоторые историко-географические сведения о Буковине. *Записки Юго-западного отдела Императорского русского географического общества*, 2, с. 193-235.

Лазаревский, О., 1890. Краткие историко-статистические сведения о населенных местностях Конотопского уезда. *Памятная книжка Конотопского земства 1865 – 1890 гг.*, с. 110-132.

Лазаревский, О., 1891. Полтавщина в XVII в. *Киевская старина*, 9, с. 357-374.

Лазаревский, О., 1892. Исторический очерк Батурина. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*, 4, с. 105-122.

Лазаревский, О., 1900. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления. *Киевская старина*, 71 (10-12), с. 65-96; с. 97-128; с. 129-160.

Лебендинцев, А., 1913. Ханская Украина. *Записки ОТИС*. Т. 31, с. 1-22.

Ляскоронский, В., 1903. *История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия*. Киев: Тип. Н. А. Гирич.

Максимович, М., 2004. Опис Києва. *Вибрані твори*. К.: Либідь, с. 62-76.

Маркевич, А., 1893. Документы относящиеся к истории г. Одессы. *Записки ОТИС*. Т.16. с. 55-116.

Маркевич, А., 1900. Про збірник пісень Бодяньського. *Записки НТШ*, 34, с. 5-7.

Материалы для истории Б. Запорожья, 1882. *Киевская старина*, 8, с.322-339.

Меньков, П., 1848. Киевская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 10: Юго-Западные губернии*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Минаков, И., 1841a. О канале между рек Днестром и речкою Таранчуком. *ЗИОСХЮР*, 6, с. 493.

Минаков, И., 1841b. Описание рек Херсонской губернии. *ЗИОСХЮР*, 6, с. 120.

Мицевич, О., 1851. Черниговская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 12: Малороссийские губернии*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Міхновський, М., 1917. *Самостійна Україна (РУП)*. Вецляр: З видавництва СВУ.

Могульский, В., 1850. Харьковская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 12: Малороссийские губернии*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Накропин, А., 1868. Эллины – древние обитатели Таврического полу острова. *ТГВ*. 14 сентября.

Народна програма [online], 1892. Дело. Доступно: <https://zbruc.eu/node/66629> [Дата звернення: 18 березня 2022].

Никифоров, В., 1878. Очерки Александрийского уезда Херсонской губернии.

Новицкий, Я., *Описание городов и границ бывшей Азовской губернии (1775 – 1783 гг.)* [online]. Доступно: <http://history.org.ua/LiberUA/novits4/8.pdf> [Дата звернення: 16 березня 2022].

Новицкий, Я., 1905. *История города Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 гг.* Екатеринослав: Типография Губернского земства.

Облеухов, Н., 1848. Полтавская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 12: Малороссийские губернии*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Описание атласа XVIII в., подаренного черниговской гимназии князем Н. П. Голицыным, 1890. *Киевская старина*, 4, с. 131-147.

Павлович, В. ред., 1862. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния*. СПб.: Тип. департамента генерального штаба.

Паначовний, М., 1893. Стародавні грецькі кольонії боспорські в межах теперішньої Кубанської області та суміжних з нею місць. З картою давньої прибоспорської області. *Записки НТШ*, 2, с. 5-61.

Петров, М., 1896, К истории топографии Печерска и Клова. *Киевская старина*, 4, с. 17-22.

Приходы и храмы на Крымском полуострове, 1885. *Таврийские епархиальные ведомости*, 18-19, с. 961-975.

Рогалев, А., Витте, А., Пестов, Г., 1849. Херсонская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 11: Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Рудницький, С., 1897. Козацько-польська війна в 1625 р. Історична розвідка. *Записки НТШ*. Т. 17, с. 1-42.

Рудницький, С., 1910. Коротка географія України. Частина 1. Фізична географія. *Степан Рудницький (1877-1937). Історія. Геополітика. Географія / укл. О. Ковалевська. Кн.3*. К.: Темпора, с. 267-352.

Рудницький, С., 1927. Про становище історичної географії в системі сучасного земле знання. *Степан Рудницький (1877-1937). Історія. Геополітика. Географія / укл. О. Ковалевська. Кн.1*. К.: Темпора, с. 569-586.

Рудницький, С., 1994. *Чому ми хочемо самостійної України?* Львів.

Рудницький, С., 2003. Про становище історичної географії в системі сучасного земле знання. *Історія української географії*, 8. с. 79-83.

Свиньин, П., 1867. Описание Бессарабской области. *Записки ОТИС*, 6, с. 175-322.

Скальковский, А., 1897. Румынские доблести. *Записки ОТИС*. Т.20, с. 28-49

Скальковський, А., 1994. *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького*. Дніпропетровськ : Січ.

Срезневський, І., 1839. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ея заселения до преобразования в Харьковскую губернию [online]. *Харьковские губернские ведомости*, 31, с.1-2. Доступно: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/12479> [Дата звернення: 15 червня 2022].

Степовий, В., 1914. До історії Задунайської Січі. *Україна*, 3, с. 9-21.

Стороженко, А., 1899. Где жили переяславские торки? *Киевская старина*, 2, с. 283-290.

Тверитинов, Д., 1849. Подольская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 10: Юго-Западные губернии*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба

Теодорович, Н., 1899. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Краткий очерк истории Волыни. *Волынские епархиальные ведомости*, 4-16.

Томашівський, С., 1908. Угорщина і Польща на початку XVIII в. *Записки НТШ*, 83, с. 89-133.

Томашівський, С., 1919. *Українська історія: Нарис I. Старинні і середні віки*. Львів: Вчора і нині.

Флоринский, Т., 1907. *Славянское племя. Статистико-этнографический обзор современного славянства*. Киев: Типография Императорского университета Св. Университета.

Франко, І. *Поза межами можливого* [online]. Доступно: <http://ukrclassic.com.ua/katalog/f/franko-ivan/2126-ivan-franko-pozamezhami-mozhlivogo> [Дата звернення: 17 лютого 2022].

Фритче, 1850. Волынская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 10: Юго-Западные губернии*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Цегельський, Л. 1916. *Русь – Україна, а Московщина – Росія. Історично-політична розвідка*. Царгород, 1916.

Чирков, А., 1881b. Топографическое описание Самарского Николаевского монастыря. *ЗООИД*, 12, с. 472-477.

Чирков, А., 1881a. Топографическое описание Корсунского монастыря. *ЗООИД*, 12, с. 466–472.

Чубинський, П., 1875. Обзор данных о населении г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г. *Записки Юго-западного отдела Императорского русского географического общества*, 2, с. 193-235.

Чубинский, П., 1877. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим*

Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования : [в 7 т.]. Т. 7, вып. 2 : Малоруссы Юго-Западного края, СПб.

Шмидт, А. ред., 1863. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния в 2 ч.* СПб.: Военная типография.

Эварницкий, Д., 1886. Остров Хортица на реке Днепре (Из поездки по запорожским урочищам). *Киевская старина*, 1, с. 41-90.

Эварницкий, Д. 1889. *Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края.* СПб: Типография И. Н. Сороходова.

Эварницкий, Д. 1890. *Вольности запорожских козаков: историко-топографический очерк.* СПб: Типография И. Н. Сороходова.

Яворницкий, Д., 1884. Топографический очерк Запорожья. *Киевская старина*, 5-7, с. 33-54; с. 177-200; с. 392-422.

Яворницький, Д. 1990. *Історія запорізьких козаків у 3 томах.* Т. 1. Львів: Світ.

Яснопольський, Н., 1874. Изменения направления хлебной торговли с проведением железных путей. *Записки Юго-западного отдела Императорского русского географического общества*, 1, с. 193-235.

Карты:

Багалій, Д. 1918 б. Карта Слобідської України XVIII ст. *Історія Слобідської України.* Харків: Союз, с. 314.

Багалій, Д. 1918 с. Мапа Слобідських полків. *Історія Слобідської України.* Харків: Союз, с. 313.

Карта Європи з кордонами майбутньої Української держави [online]. *Ukrayna, Rusya ve Türkiye : makaleler mecmuası.* Доступно: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20478/file.pdf> [Дата звернення: 25 жовтня 2022].

Кордуба, М. *Географічний атлас* [online]. Спеціалізовані та архівні фонди НБУВ. Доступно: http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/sk/show/show_001/e_new.html [Дата звернення: 6 лютого 2022].

Рудницький, С., 2010. Етнографічна оглядова карта України (1914). // *Вісник геодезії та картографії*, 5(68). с. 46

Українські етнічні землі за Михайлом Грушевським [online]. Доступно: <http://www.ex.ua/78125233> [Дата звернення: 15 квітня 2022].

Чубинський, П., Михальчук, К., 1871. Карта южно-русских наречий и говоров. *Записки Юго-западного отдела Императорского русского географического общества*, 1, с. 193-235.

Карта Буковины, 1899. *Киевская старина*, 2, с. 94.

Карта Подольской епархии, 1898. *Киевская старина*, 4, с. 17.

Romer's Atlas of Poland, 2nd edition, 1921, [online]. Доступно: <http://www.maproom.org/00/31/index.php> [Дата звернення: 15 серпня 2022].

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, О. 2012. Із плеяди видатних у національній науці: Мирон Кордуба (До 65-річчя від смерті вченого). [online]. *Онлайн-журнал Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка*. Доступно: <http://ntsh.org/content/iz-pleyadi-vidatnih-u-nacionalniy-nauci-miron-korduba-do-65-richchya-vid-smerti-vchenogo> [Дата звернення: 15 квітня 2022].

Багалій, Д., Сумцов, Н., Безескул, В., 1906. *Краткий очерк Харьковского университета за первые 100 лет* [online]. Харьков: Типография Адольфа Дарре. Доступно: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/148> [Дата звернення: 19 червня 2022].

Байцар, А., 2022. *Україна та українці на європейських етнографічних картах*. Львів : ЗУКЦ.

Барвінський, В., 1927. Дмитро Йванович Багалій, як історик Слобідської України. *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з*

нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. К.: З друкарні Української Академії наук.

Бачинська, О., 2011. Історична географія [online]. *Енциклопедія сучасної України*. Доступно: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12780 [Дата звернення: 18 квітня 2022].

Біла, О., 2017. *Історико-краєзнавчі публікації на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст.* Кандидата історичних наук. Житомирський державний університет імені Івана Франка.

Боєчко, В., Ганжа, О., Захарчук Б. 1994. *Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан*. К.: Основи.

Боровий, С. 1960. Аполлон Скальковський и его работы по истории Южной Украины. *Записки Одесского археологического общества*. Т. 1, с. 36-49.

Вавричин, М., Дашкевич, Я., Кришталович У. 2009. *Україна на стародавніх картах. Том 2. Середина XVII – друга половина XVIII століття. Атлас репродукцій*. К.: Картографія.

Введенський, А., Дядиченко, В., Стрельський, В. 1963. *Допоміжні історичні дисципліни. Короткий курс*. К. : Радянська школа.

Верба, І. 2004. Грушевський Михайло Сергійович. *Енциклопедія історії України*. Т. 2 : Г-Д. К.: Наукова думка, с. 232-235.

Вербиленко, Г. 2015. Передумови становлення історико-географічних досліджень в Україні. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*, 9, с. 175-182.

Власюк, О. *Проблема українських етнічних територій у висвітленні С.Рудницького* [online]. Доступно: <http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2004/N5/Art18.htm> [Дата звернення: 29 травня 2022].

Влах, М., 2018. *Історія географії : навчальний посібник*. Львів : ЛНУ імені Івана Франка.

Войцехівська, І., Томазов, В., Дмитрієнко, М., [та ін.]. 2008. *Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* К.: Либідь.

Гамалея, В., 2009. Общество сельского хозяйства Южной России: организация и деятельность. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія і філософія науки і техніки»*, 17, с. 76-82.

Гейда, О., 2007. «Черниговские епархиальные известия»: історія створення та діяльність (1861-1911 рр.). *Сіверянський літопис*, 2, с. 49-59.

Герасименко, С. *Основні напрямки діяльності Львівської історичної школи М. Грушевського* [online]. Доступно: <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/pedagogy-psychology-and-sociology-411/general-and-pre-school-pedagogy-411/11095-411-1063> [Дата звернення: 12 квітня 2022].

Голубко, В., Качараба, С., Середяк, А. 2005. *Історичне краєзнавство. Навчальний посібник*. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка.

Гомоляко, А. 2011. Етапи педагогічної діяльності. В. Ю. Данилевича: від провінційного вчителя до університетського професора. *Література та культура Полісся*, 62, с. 247-259.

Гончарук, Т. 2015. *Історія Хаджибея (Одеси) в працях дослідників XIX-XX ст.: хрестоматія*. Одеса: Екологія.

Гребінник, Т., 2003. Обласний музей ім. О. М. Поля і проблема створення сільськогосподарського музею у Катеринославі. *Музей і місто: музеєзнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури. (Матеріали обласної наук. конф., присвяченої 225-річчю м. Дніпропетровська)*, с. 134.

Гудима, Ю., 2002. Напрямки досліджень історичної географії Галицько-Волинського князівства. *Наукові записки: спеціальний випуск*, 20, с. 222-227

Демуз, І., 2013. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства: провінційний осередок чи потужне наукове об'єднання? (Історіографія проблеми). *Література та культура Полісся*, 73, с. 210-233.

Дмитрієнко, М. *Відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів* [online]. Доступно: http://www.history.org.ua/?index_str=v_it [Дата звернення: 17 квітня 2022].

Добржанський, О., 2019. Українське історичне товариство Буковини [online] *Енциклопедія історії України: Україна-Українці. Кн. 2.* К.: В-во «Наукова думка», Доступно: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainske_Bukovyny_tov [Дата звернення: 21 серпня 2022].

Животко, А. 1999. *Історія української преси*. К.: Наша культура і наука.

Заболотна, І. 2009. Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. *Український археографічний щорічник*, 13/14, с. 767-769.

Зайцева, З., 2002. Мирон Кордуба й українські наукові товариства. *Український історичний журнал*, 6, с. 108-122.

Заруба, В. 1994. Одеські матеріали Михайла Грушевського. *Дзвін*, 5, с 113-117.

Зашкільняк, Л., Серженг, П., ред., 2015. *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету)*. Львів : ПАІС.

Исторический музей им. Д. И. Яворницкого, 2012 [online]. Доступно: <https://www.shukach.com/uk/node/13074> [Дата звернення: 9 квітня 2022].

Історичне товариство у Чернівцях, 1903. *Літературно-науковий вісник*, 21, с. 210-214.

Історико-географічні дослідження в Україні : зб. наук. пр., 2. 1992, с. 124.

Історія розвитку географії населення в Україні [online]. Доступно: <http://ukr-tur.narod.ru/geonas/naselukr/istorroz/istorrozgeonas.htm> [Дата звернення: 17 червня 2022].

Каліщук, О. *Історія Волині в історичній спадщині Івана Крип'якевича*. [online]. Доступно: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=1069:-----&catid=18 [Дата звернення: 17 червня 2022].

Карл Ріттер, 2022. <https://uk.celeb-true.com/carl-ritter-famous-german-geographer-along-with-alexander-humboldt>

Карпенко, Ю. 1975. *Топоніміка північно-східної Одещини*. Одеса.

Киричук, О., Орлевич, І., 2018. *Львівський Ставропігійський інститут (1788-1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини*. Львів: Логос.

Кіян, О. 2012. Історико-географічний фактор у дослідженні історії Володимира Антоновича. *Наукові записки. Серія: історичні науки*, 16, с. 208-2016.

Ковалевська, О., 2018а. 100-річний ювілей нереалізованої ідеї: концепція «Балто-Чорноморського союзу» в працях Степана Рудницького і сучасні перспективи. *Регіональна історія України*, 12, с. 329-345.

Ковалевська, О. ред., 2018b. *Степан Рудницький (1877-1937). Історія. Геополітика. Географія. В 5-х кн.* К.: Темпора.

Ковальчук, І., 2002. Історико-географічний аналіз, синтез і прогноз. Історія української географії. *Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*, 6(2), с. 7-23.

Кондуфор, Ю. ред., 1982. *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*, 8, с. 122.

Круль, В. 2008. *Історична географія Західної України : навч. посібник*. Чернівці : ЧНУ.

Кубійович, В. 1937. *Географія України та суміжних країв*. Краків: Українське Видавництво.

Кузіна, Н. 2003. Роль «Літературно-наукового вісника» в національному відродженні України: автореф. дис. ... к.і.н. : 07.00.06 [online]; *Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка*. Доступно: <http://disser.com.ua/contents/28998.html> [Дата звернення: 21 січня 2022].

Лаппо-Данилевский, А., 1908. В. Б. Антонович. 1834-1908, Некролог. *Известия Императорской Академии Наук*, 6, с. 467–472.

Литвин, М., Литвин, Т., 2017. Краєзнавчі студії Івана Крип'якевича. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, 3, с. 362-371.

Любавский, М., 2000. *Историческая география России в связи с историей русской колонизации*. СПб: Лань

Майхер, В., 2003. *Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I-CCXL (1892-2000)*. Львів.

Макарчук, С. *Громадсько-політичний центр західноукраїнського краю* [online]. Львів. *Історичні нариси*. Доступно: <http://map.lviv.ua/statti/makarchuk2.html> [Дата звернення: 22 серпня 2022].

матеріальної та духовної культури українського народу. *Науковий часопис*

Музичко, О. 2019. *Південноукраїнські історики у пошуках наукових та суспільних ідеалів (друга половина XIX - початок XX ст.)*. Одеса : ОНУ ім. І. І. Мечникова.

Непомнящий, А., 1998. Историческое краеведение Крыма на страницах местной периодической печати в XIX – начале XX века. *Записки історичного факультету*, 7, с. 171-190.

Нікічук, В., 2014. Осередок вивчення історичної географії України в складі НТШ на початку XX ст. *Драгоманівські історичні студії. Збірник наукових праць молодих істориків*, 2(6), с. 351-357.

Нікічук, В., 2015. Формування історичної географії України: визначення можливих державних кордонів в наукових виданнях початку XX ст. *Драгоманівські історичні студії. Збірник наукових праць молодих істориків*, 3(7), с. 204-207.

Нікічук, В., 2016. Історична географія в програмних документах перших політичних західноукраїнських партій. *Хаджибеївські читання. Матеріали наукової конференції з історії України для студентів і аспірантів*, с. 66-70.

Нікічук, В., 2017. Історична географія України в творчому доробку Аполлона Скальковського. *Хаджибеївські читання. Матеріали другої наукової конференції з історії України для студентів і аспірантів*, с. 120-126.

Нікічук, В., 2018а. Історична географія та картографія України в дослідженнях одеських вчених XIX – початку XX ст. *Гілея: науковий вісник*, 132 (№5), с. 15-18.

Нікічук, В., 2018 б. Розвиток історичної географії як академічної дисципліни в Новоросійському університеті. *Інтелігенція і влада*, 38, с. 87-95.

Нікічук, В., 2019 а. Історична географія та картографія Південної України у матеріалах військової періодики XIX ст. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*, 14, с. 48-54.

Нікічук, В., 2019 б. Історико-географічні та картографічні дослідження в Катеринославі кінця XIX – початку XX ст.: наукові осередки та персоналії. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць*, 7, с. 356-361.

Нікічук, В., 2019 с. Карти XVII – XIX ст. Як історичне джерело з історії України (на матеріалах Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова). *Матеріали IV Міжнародних книгознавчих читань «Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці»*, с. 32-35. (у співавторстві з Бачинською О.А., внесок автора 50%).

Нікічук, В., 2020 а. Болгарське населення України на етнічних картах XIX – початку XX ст. *Україна і Болгарія в історії Європи: збірник наукових праць*, с.163-171.

Нікічук, В., 2020 б. Історична географія України на сторінках періодичних видань наукових установ Одеси XIX – початку XX ст. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*, 7(35), с. 78-83.

Нікічук, В., 2020 с. Часопис «Чорноморська минушина»: козакознавчі та історико-географічні студії. *Дриновський збірник*, 13, с. 261-264 (у співавторстві з Амеліною О.С., внесок автора 50%).

Нікічук, В., 2020 е. Регіональна історія в дослідженнях історико-географів Південної України: Очаківська округа – регіон Озу. *Проблеми регіональної історії України: Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених, аспірантів та студентів*, с. 53-56.

Нікічук, В., 2021а. Історична географія населення в лекціях професорів Імператорського Новоросійського університету. *За сонячним годинником Клію. Бачинська Олена Анатоліївна: Матеріали до біобібліографії. Студії на пошану наукового керівника*, с. 216-221.

Нікічук, В. 2021 б. Фронтир та його складові в історичній географії України. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*, 16, с. 105-110.

Нікічук, В., 2021 с. Історична географія у працях Вищого православного духовенства Південної України. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць*, 8, с. 257-259.

Нікічук, В., 2022. Відображення історичної географії України на сторінках «Киевской старины». *Київські історичні студії*, 1 (14), с. 63-68.

Новікова, Л. 2012. *«Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності*. Одеса: Одеський національний університет.

Дейвіс, Норман, 2001. Європа: Історія. Переклад з англійської П. Таращук, О. Коваленко. К., Видавництво Соломії Павличко «Основи».

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865-2015). 2015. / кол. авт. ; гол. ред. І. М. Коваль. Одеса: ОНУ.

Олененко, А. *Формування кордонів Азовської губернії (1775-1776 рр.) за матеріалами опублікованих джерел* [online]. Доступно: http://eprints.zu.edu.ua/4871/1/Olenenko_2.pdf [Дата звернення: 15 березня 2022].

Онлайн-журнал НТШ [online]. Доступно: <http://ntsh.org/> [Дата звернення: 23 червня 2022].

Онопрієнко, В., Щербань, Т. 2008. *Джерела з історії Українського наукового товариства у Києві*. К.: ДП «Інформ.-аналіт. Агентство».

Орищенко, І., 2018. Історичні студії Володимира Григоровича Ляскоронського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія*, 1(136), с. 50-53.

Палієнко, М., 2005а. *«Кивская старина» (1882-1906): Систематичний показчик змісту журналу*. К.: Темпора

Палієнко, М., 2005б. *«Кивская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.)*. К.: Темпора

Пасічник, М. *Історія України: навчальний посібник* [online]. Доступно: http://pidruchniki.com/istoriya/gromadsko-politichne_zhittya_zahidnoukrayinskih_zemlyah [Дата звернення: 22 березня 2022].

Петрова, І., 2008. Військово-топографічні описи ХІХ ст. як джерело з історії

Петрук, Н. 2002. *Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині ХІХ століття: автореф. дис.* Кандидат історичних наук. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка.

Піскова, Е., 2005. Єпархіальні відомості [online]. *Енциклопедія історії України*. К.: В-во «Наукова думка». Доступно: http://www.history.org.ua/?termin=Eparkhialni_vidomosti [Дата звернення: 19 серпня 2022].

Полонська-Василенко, Н. 1927. Історики Запорозжя ХVІІІ в. *Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія: З нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності*. С. 811-824.

Полонська-Василенко, Н. 1940. До історіографії Запоріжжя ХVІІІ століття. *«Записки Історичного і Філологічного відділення Львівського державного університету», 1*

Правобережець, В. 1911. За що ми повинні дякувати В. Антоновичу. *Рада*, №70. 27 березня (9 квітня), с. 2

Проскурова, С., 2014. Українознавчий аспект соціокультурного освоєння українцями «Дикого поля». *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, с. 154-162.

Рис, І. 2011. Степан Рудницький – основоположник української географічної термінології. *Обрії*, №1(32), с.114-119.

Ровенчак, І. 2005. Геокультурний напрямок у наукових дослідженнях Григорія Величка. *Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*, 1(11), с. 13-15.

Ровенчак, І. 2010. Географічна комісія НТШ (до 80-річчя створення). *Вісник НТШ*, 44, с. 11-13.

Розмериця, Ю. *Державницька візія історичної школи М. Грушевського у Львові* [online]. Доступно: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=775> [Дата звернення: 26 квітня 2022].

Рудницький, С. 1928. Завдання Українського Географічного Інституту й його видавництв. *Степан Рудницький (1877-1937). Історія. Геополітика. Географія* / укл. О. Ковалевська. Кн.1. К.: Темпора, с. 607-652.

Сарбей, В. 1989. До питання про наукову спадщину академіка М.С. Грушевського. *Український історичний журнал*, 10, с. 114-126.

Сергійчук, В. 2008. *Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-є, доповнене*. К.: ПП Сергійчук М. І.

Середа, А. 2009. *Силистренско-Очаковскія еялет през XVIII – нач. на XIX в.: Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие*. Софія: Дио Мира.

Середа, О. 2015. *Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. [= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti]* Одеса.

Синявська, О. 2003. *Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність*. Одеса: Астропринт.

Скаба, А., ред., 1970. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ : Київська книжкова фабрика.

Смолій, А., ред., 2006. *Інститут історії України НАН України. 1936-2006*. Київ: Ін-т історії України НАН України.

Соневицький, Л. 1981. Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині. *Український історик*, 1-4. С. 69-72

Сосса, Р. 2000. *Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р.: короткий нарис*. К. : Наукова думка.

Стефанюк, Г. 2012. *Історична географія: опорні конспекти і самостійна робота: нав. посіб.* Івано-Франківськ.

Сумцов, Н. 1914. Измаил Срезневский: харьковский период [online] – Петроград : Тип. Император. АН. Доступно: <http://elib.nplu.org/object.html?id=2416> [Дата звернення: 26 квітня 2022].

Супронюк, О. 2014. Діяльність Союзу визволення України та його часопису «Вісник Союзу визволення України» як етап змагань за державність України (до 100-річчя виникнення) [online]. *Світогляд*, 4 (48), с. 44-53. Доступно: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitoglyad/svit-2014-09-4/svitoglyad-2014-4-11-supronyuk.pdf> [Дата звернення: 10 жовтня 2022].

Тихомиров, М. ред., 1955-1985. *Очерки истории исторической науки в СССР. В 5 т.* М. : Издательство АН СССР.

Толочко, П. 1965. До топографії древнього Києва. *Археологія*, XVIII, с. 14-23.

Тоцька, Ж. 2013. Внесок «Комісії для опису губерній Київського учбового округу» у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*, 3 (111), с. 91-99.

Трубчанінов, С., 2005. *Історична географія України : Курс лекцій.* Кам'янець-Подільський: Оіюм.

Трубчанінов, С., 2013 а. Видатний історико-географ з Поділля Федір Петрунь. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, 20, с. 242-250.

Трубчанінов, С. 2013 б. Перший історико-географ Південної Росії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, 23, с. 344-352.

Трубчанінов, С., 2014 а. Історико-географічне вивчення Наддніпрянської України науковцями Університету Св. Володимира. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: історичні науки*, 24, с. 52-61.

Трубчанінов, С., 2014 б. Історико-географічні дослідження та викладання історичної географії у вищій школі Наддніпрянської України у XIX ст. *Гілея: науковий вісник*, 88, с. 18-22.

Трубчанінов, С., 2014 с. Історична географія в університетах Наддніпрянської України (XIX- початок XX ст.). *Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць*, 5, с. 78-91.

Федорів, І. Мирон Кордуба як вчений: життя і діяльність. *Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*, 2(14), с. 11-22.

Хмарський, В., 1998. З історії розвитку археографії на Півдні України: Апполон Скальковський. *Записки історичного факультету*, 6, 321 с.

Хмарський, В., 2002. *Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей*. Одеса: «Астропринт».

Цибенко, І. 2010. Територіально-історичні дослідження М.Грушевського. *Вісник книжкової палати*, 12, с. 5-7.

Циганенко, Л., 2011. Бессарабського церковного історико-археологічного товариства. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*, 30, с. 163-167.

Цюцюра, Л. 2010. Оглядова карта українських земель С.Рудницького: особливості розроблення і видання (1914-1921 рр.). *Вісник геодезії та картографії*, 5(68), с. 42-44.

Чепіга, Г., 2014. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії Феодосія (О. Г. Макаревського) як історичне та історіографічне джерело. *Наука. Релігія. Суспільство*, 1, с. 19-28.

Чорна, Л. 2005. *Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні*: автореф. дис. Кандидат історичних наук, ОНУ імені І. І. Мечникова.

Чухрій, П., 1969. Історична наука і історики Півдня України дожовтневого часу. *Питання історії народів СРСР*, 8.

Шаблій, О. Життєвий і науковий шлях Степана Рудницького [online]. Доступно: http://www.vuzlib.org/articles/2142-Життєвий_і_науковий_шлях_Степана_Рудницького/1.html [Дата звернення: 14 серпня 2022].

Шаповалова, І. 2006. Науково-історичні товариства Півдня України: Одеське товариство історії і старожитностей. *Гілея: науковий вісник*, 6, с. 50-58.

Шарапа, В., Непомнящий, А., 1993. Лашков Ф. Ф. – краєвед Крыма. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 3, с. 175-181.

Шологон, Л. 2006. Хроніка діяльності Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка на сторінках «Записок НТШ». *Схід*, 1, с. 54-60.

Щодра, О. 2013. Історична географія: еволюція поглядів на предмет і завдання студій. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 48, с. 292-293.

Щодра, О., 2015. Історична географія: формування предметного простору і структури дисципліни. *Регіональна історія України*, 9, с. 159-174.

Щодра, О., 2016. *Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.

Ясінський, Б., 2000. *Літературно-науковий вісник. Показчик змісту. Том 1-109*. Київ-Нью-Йорк: Смолоскип.

Ястребов, В., 1885. Двадцатипятилетие Херсонских епархиальных ведомостей [указатель статей]. *Киевская старина*, 10, с. 343

Ясь, О. Яворницький Дмитро Іванович [online]. *Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я*. К.: В-во «Наукова думка». Доступно: http://www.history.org.ua/?termin=Yavornytskyj_D [Дата звернення: 16 квітня 2022].

Яцунский, В. 1955. *Историческая география (История ее возникновения и развития в XIV-XVIII веках)*. М.: АН СССР.

Яцунский, В. 1963. Историческая география. *Очерки истории исторической науки в СРСР*, 3, с. 603.

Brown, R., 1948. *Historical Geography of the United States*. New York: Harcourt, Brace and Company.

Harasimiuk, K., 2012. *Dzieje Instytutu Geograficznego w Uniwersytecie Lwowskim w latach 1883–1939*. Krakow : Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.

Nikichuk, V., 2020 d. Spatial Representation of the Frontier as one of the Components of Historical Geography. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 35, s.1-7.

Pawlak, W., 2004. Kartografia na tle innych badań i działalności Eugeniusza Romera. *Polski Przegląd Kartograficzny*, 36(1), s. 3-11.

Poltorak, V., 2018. Chapter II. Ukraine and the Intermarium: From Middle Ages to Collapse of the USSR. *Intermarium: Polish-Ukrainian Linchpin (Newcastle upon Tyne*. Cambridge Scholars Publishing

Faluszczak, F., 2011. *Kartografia Galicji Wschodniej w latach 1772-1914*. Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego

Faluszczak, F., 2019. *Podstawy geografii i kartografii historycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego

ДОДАТКИ

Додаток 1

М. Грушевський «Карта України»*

* Українські етнічні землі за Михайлом Грушевським [online]. Доступно: <http://www.ex.ua/78125233> [Дата звернення: 15 квітня 2022].

Додаток 2

С. Рудницький «Етнографічна оглядова карта України» (1914 р.)*

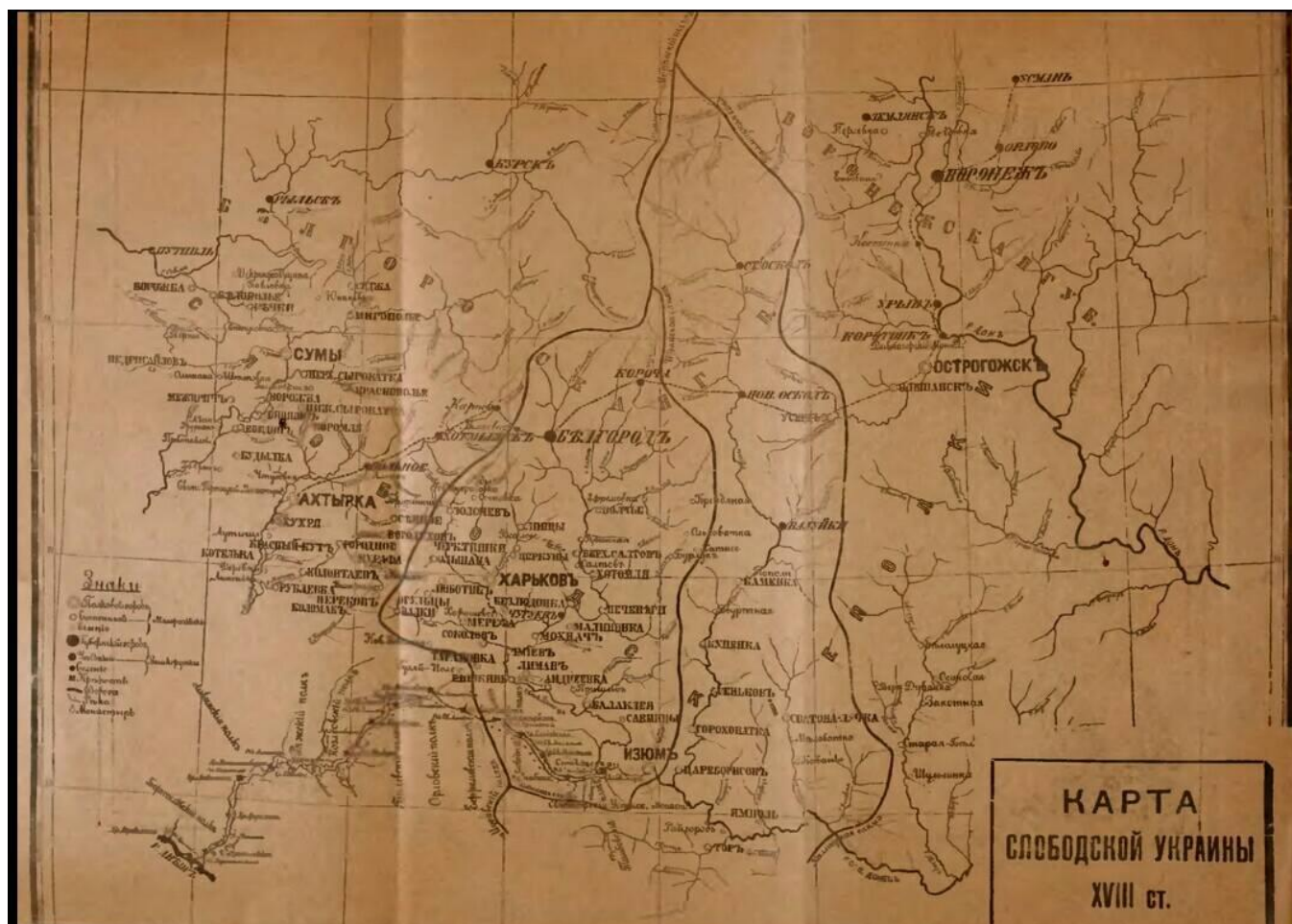

* Цюцюра, Л., 2010. Оглядова карта українських земель С.Рудницького: особливості розроблення і видання (1914-1921 рр.). *Вісник геодезії та картографії*, 5(68), с. 42-44.

Додаток 3

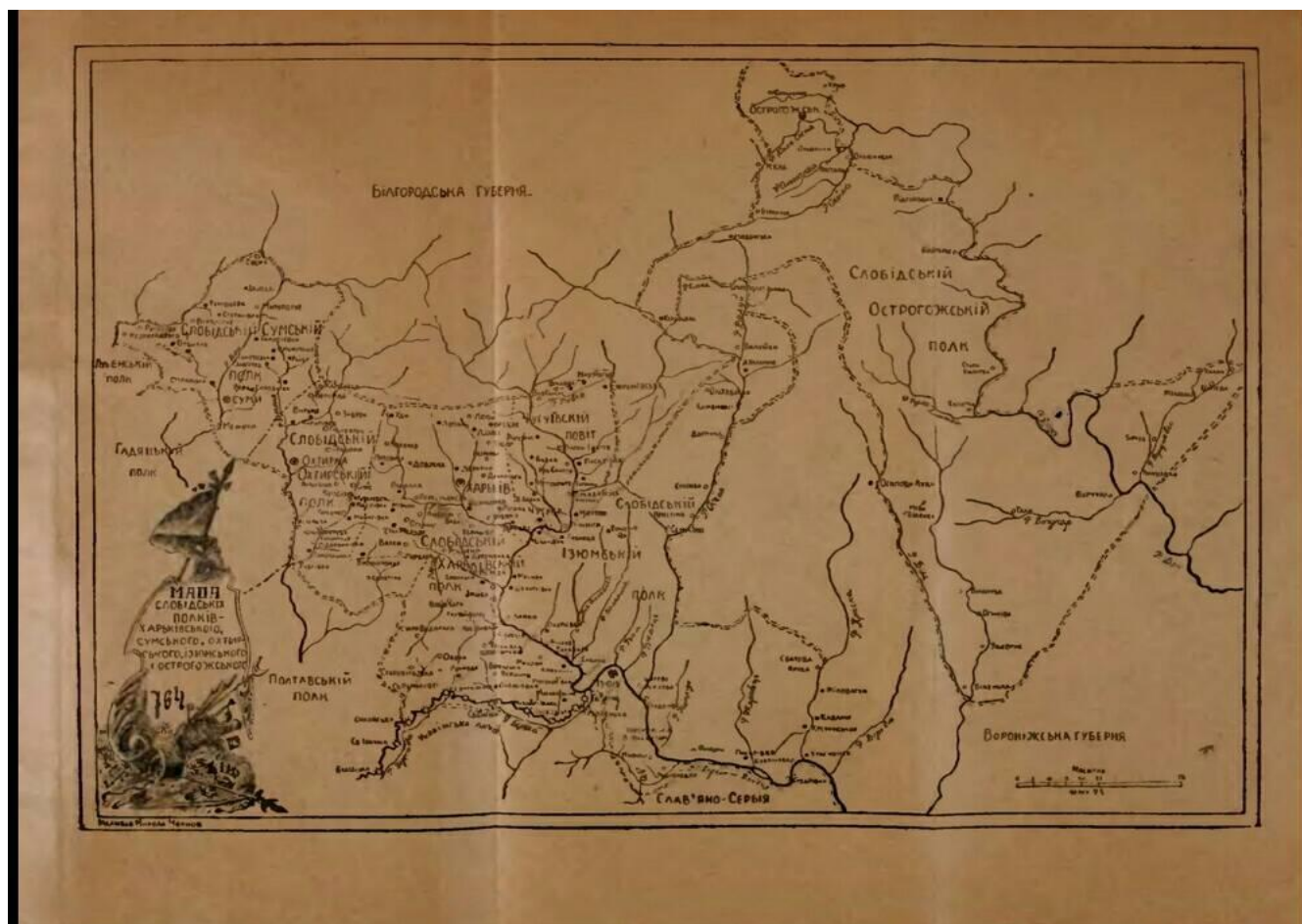
Д. Багалій «Карта Слобідської України XVIII ст.»*

* Багалій, Д. 1918 в. Карта Слобідської України XVIII ст. *Історія Слобідської України*. Харків: Союз, с. 314.

Додаток 4

Д. Багалій «Мапа слобідських полків»*

* Багалій, Д. 1918 с. Мапа Слобідських полків. *Історія Слобідської України*. Харків: Союз, с. 313

Додаток 5

Ziemie dawnej polski (opr. E. Romer, 1909)*

* Архів головний актів давніх у Варшаві (АГАД), 1909. Ф. 402 Zbior Kartograficzny z lat 1579-1944, оп. 43, спр. 21: *Ziemie dawnej polski (opr. E. Romer)*

Додаток 6.

Карта Європи з кордонами майбутньої Української держави *

* Карта Європи з кордонами майбутньої Української держави [online].
 Ukrayna, Rusya ve Türkiye : makaleler mecmuası. Доступно:
<https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20478/file.pdf> [Дата
 звернення: 25 жовтня 2022].